

Lisztóczy László

AZ UTOLSÓ SZALMASZÁL

Tanulmányok és alkalmi írások

Lisztóczy László

AZ UTOLSÓ SZALMASZÁL

Tanulmányok és alkalmi írások

Dsida Jenő Baráti Kör
Eger, 2011.

Lektorálta:
Fülöp Lajos

A borító
Garai Gábor
munkája

ISBN 978-963-87453-7-8

Margó emlékének

TANULMÁNYOK

Az egri bor a magyar költészetben

I.

Eger mindenekelőtt az 1552-es várvédelem során tanúsított hősiességével és kitűnő borával vívta ki jó hírét itthon és a nagyvilágban. Elsősorban ez a két téma avatta a műzsák egyik kedvelt tartományává is.

Jelképnek is tekinthető, hogy az egri borról rendelkezésünkre álló legkorábbi irodalomtörténeti adat egyszersmind az 1552-es várostrom eseményeit is idézi. Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való ének* című, 1553-ban keletkezett históriájában beszámol arról, hogy amikor a törökök „derékostromot” (főostromot) indítottak a vár ellen, Dobó István az egri bor erejével és zamatával fokozta katonái harci kedvét, serkentette őket további helytállásra:

*Ott minden népét erősen biztatja,
Az köveket asszonnépvvel hordatja,
Fáradt népnek csöbörrel borát hordatja,
Viadalhoz azzal jobban támaszja.*

A törökellenes önvédelmi harcok idejébe vezet vissza, az egri bornak a végvári vitézek életében betöltött szerepét illusztrálja Balassi Bálint *Borivóknak való* című, 1583-ban keletkezett verse is. A magyar nyelvű egyéni líra megteremtője négy éven át, 1579 februárjától 1582 végéig az egri várban szolgált hadnagyként, s alkalmanként a következő két esztendőben is csatlakozott korábbi bajtársai portyáihoz. Az Egerben szerzett élményeknek döntő hatása volt költői pályájára, az említett vers megszületésére is. Ezt szemlélteti, hogy amikor 1589-ben Lengyelországba távozott, és *Búcsúja hazájától* című versében számvetést készített életéről, az „édes hazán” kívül egyedül Egertől köszönt

el külön is, az ott harcoló végvári vitézeket magasztalta s ajánlotta Isten kegyelmébe, pedig a Felvidék számos várában megfordult rövidebb-hosszabb időre.

A *Borivóknak való* „áldott szép Pünkösdsnek gyönyörű idejét”-t, a tavaszt köszönti, amely nemcsak a természet, hanem a végvári katonák életét is szebbé, teljesebbé formálja, újabb portyázások, közös lakmározások és mulatozások lehetőségét ígéri:

*Újul még az föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is tevéled,
Minden teremtett állat megindul tebenned.*

*Ily jó időt érven Isten kegyelméből,
Dicsérjük szent nevét fejenkint jó szívből,
Igyunk, lakjunk egymással vígan, szeretetből!*

Az idézett vers megszületése után jó másfél évszázad telik el, amikor Orczy Lőrinc egyik művében az egeri szüret hangulatos, néprajzi szempontból is hiteles leírásával találkozhatunk. *Richvaldszki prépost úrnak* című versét az egeri püspök, Barkóczy Ferenc titkárához írta, s 1761. október 15-én keltezte Egerben. Az ötvenkét strófából álló bölcséleti költemény könyvek között botorkáló, megválaszolhatatlan teológiai kérdésekkel, a lét végső titkaival viaskodó „szobatudósként” mutatja be a prépostot. Ezzel az életformával állítja ellentétbe az egeri szüretelők vidámságát, egyszerűségét, természetességét. Indító strófái egeri jelmezben és díszletek között vonultatják föl a Rousseau-i emberideált megtestesítő, a „térjünk vissza a természethez” intelmének engedelmessé, szereplőket, nosztalgikus szeretettel örökítik meg jókedvűen végzett munkájukat, elégedettségüket, azt a túláradó örömet, amellyel a „gazdag termés” tölti meg szívüket:

*Ez kádra fordítja a megszedett szőlőt,
Ez töri, ez szűri az áldott gyümölcsöt,
Amaz igazítja az összetört lőcsöt,
Ez hozza, ez viszi hegyre a szedőket.*

*A gazdag termésnek mindnyájan örülnek,
Megpezsduilt édesebb musttól dölöngöznek;
Szomszéd szomszédjának vígadva kérkednek:
Mit adott az Isten; számmal dicsekednek.*

*Kérded, e csörgés közt hát én mit mívelek?
Nem unom el magam, imígy elmélkedek:
Én Uram Istenem! mely boldogok ezek,
Mely jó állapotban vagynak az ilyenek.*

*Ezeket a bőség vígságra ébreszti,
Gond, bú nélkül való életre vezeti,
A szép csendességet hívság el nem veszti,
A komort szabadság és víg kedv széleszti.*

*Boldogabb ily polgár nálam és náladnál,
Noha fényes kapa várja gunyhójánál,
De jobb ez akármely cifra patikánál,
Egri víz vagy Sándor köz balsamumjánál.*

Az „egri víz” természetesen a régen patikákban árult, gyomorbántalmakra javallt pálinkafélét jelenti. Ez a kuriózum is növeli az idézett szemelvény Egerhez fűződő érdekességét és értékét.

Tinódi Sebestyén, Balassi Bálint és Orczy Lőrinc után Gvadányi József egyik alkotásában bukkan föl ismét – ha nem is a leghízelgőbb módon – az egri bor.

Gvadányit középiskolai tanulmányai kötötték Egerhez. 1735-től, tíz esztendő korától városunk jezsuita gimnáziumába járt, melynek öt osztályát kitűnő eredménnyel végezte el. Itt ismerkedett meg a Rontó Pál névvel is. Apor

Elemér tanúsága szerint az egi szülők még a huszadik század elején is „Rontó Pál”-nak becézték, ezzel a „beszélő” névvel dorgálták meg csínytevő gyermeküket. Gvadányi is erre a névre keresztelte egyik legnépszerűbb művének a főhősét, mely 1793-ban keletkezett, s barokkosan hömpölygő címe így hangzik: *„Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móricnak életek, földön, tengereken álmélgodásra méltó történettyeiknek s véghezvitt dolgaiknak leírása...”*

Az elbeszélő költeményben Gvadányi – Rontó Pál jelmezébe öltözve – az egi iskolás évek emlékeit is fölidézi, a korabeli diákélet korhelykedéstől sem mentes világát mutatja be, a mértéktelen borfogyasztásról s annak súlyos következményeiről fogalmaz meg példázatot. Megformálja annak a praeceptornak (a kisdíák mellé nevelőként, házi-tanítóként beosztott felsőbb éves tanulónak) az alakját, aki fölöttébb kedvelte „Bacchus tejét”, az életöröm és a vidámság istenének italát, azaz a bort. Hősünk – ki-kiszökve szálláshelyéről – ezzel a praeceptorral járta Eger és környéke mulatóhelyeit, otthonról kapott zsebpénzét is az ő borszámlájára áldozta, hogy védelme alatt szabadon táncolhasson és enyeleghessen a lányokkal. A „réz-szín ábrázatú rétor” vágyai ugyancsak szűk körre korlátozódtak, minden gondolata kizárólag a bor körül forgott:

*Legjobb, azt mondotta, Bacchusnak a teje,
Ettől élesedne az ész, s ember feje.*

*Korcsmákon muzsika vólt, és hegedültek,
Városból sereggel lányok oda gyűltek.*

*Szólt hozzám: táncolni hogy én mért nem megyek,
Mintegy erőltetett, hogy én vígan legyek.*

*Tánc, úgymond, nem egyéb, hanem komóció,
Mely az egészségnek hasznos, és igen jó.*

*Énnékem sem kellett igen nagy biztatás,
Valamint őnéki borhoz sok hívatus.*

A könnyelmű és korhely élet nem tartott sokáig, csakhamar lefülelték a bűnösöket. A praeceptort megkorbácsolták és kicsapták az iskolából. Ennek hatására ifjabb társa is meghúzta magát egy ideig, de nem tudott tartósan ellenállni a „vad nimfák” csábításainak. Ismét lelepleződött, s amikor egyik diáktársától megtudta, hogy professzora már „familiás vízben” áztatja a vesszőt, amellyel másnap az iskolában meg akarta „virgáztatni”, fejvesztve menekült a megszegyenítés elől. Gvadányi így összegezte a történet erkölcsi tanulságait:

*Sok iffíú juthat veszély örvényébe,
Ha észre nem veszi magát hevenyébe,*

*Hogy már meg van vetve ötet fogó háló,
Melynél is a Sátán, nem más az őrtálló. [...]*

*Kerüljétek főkép ti a vad nimfákat,
Mint megannyi mérges s gyilkos viperákat.*

*Ezek szemetekbe bár szépen nevetnek,
De végtére mégis veszélybe vezetnek.*

A Gvadányi-műben megörökített történettel morális szempontból homlokegyenest ellentétes az a hagyomány, amely városunkat Szent Donát emlékéhez fűzi évszázadok óta. Az egri szőlő- és bortermezők július második vasárnapján ma is évről évre megünneplik védőszentjük napját. Ennek a kultusz-nak a dokumentuma az a szép, gazdag rímelésű és szókincsű egyházi ének, amely Szentmihályi Mihály egri kanonok, alesperes és boconádi plébános *Egyházi énekes könyvében* jelent meg Egerben 1797-ben és 1798-ban Eszterházy Károly püspök támogatásával. Címe: *Szent Dónát mártyrúul: kinek tisztelete Eger várossában Szent Jakab havának* (azaz: júliusnak) 2-dik

vasárnapján tartatik. Harmadik és negyedik versszaka a termőföldek oltalmáért, gazdag szüretért fohászkodik. A sortagolást a sűrűn fölcsendülő – a Balassi-strófára emlékeztető – rímekhez igazítjuk:

*Menykő ütéseket,
káros szélvészeket,
Uram, úzz el,
határinktúl,
javainktúl,
zápor jég essőket,
ártalmas üdőket
távoztass el.*

*Ördögnek hatalmát,
szándékát, ártalmát,
kérünk rontsd meg,
mezeinket,
szőlőinket
testi élelmünkre
és segedelmünkre
oltalmazd meg.*

II.

Az eddig említett verseket mintegy két és fél évszázad lírai terméséből szemeltük ki. Közülük egyik sem választotta közvetlen tárgyául az egri bort, annak varázsát valamilyeni csak mellékszólamként és áttételes formában örökítette meg. Döntő változás a XIX. században következik be: az egri bor történetének mind mennyiségi, mind minőségi szempontból ez a legvirágzóbb korszaka költészetünkben. Igazi karaktere ekkor alakul ki, szimbolikus jelentése egyre összetettebb és változatosabb formát ölt.

A fordulat eszmetörténeti okokra, a nemzeti öntudat akkori újjászületésére is visszavezethető: az eгри bor – össze-fonódva Dobó István és vitézei emlékével – a reformkorban kibontakozó hazafias felbuzdulás, 1849 után pedig a nemzeti ellenállás költői eszköztárát, motívumkincsét gazdagította.

E folyamat elindításában fontos szerepet játszott városunk szülőtte, irodalmi múltjának egyik legnagyobb büszkesége, az 1778 és 1829 között élt Vitkovics Mihály, aki mindenki másnál több verset írt az eгри borról (*Ivó dal, Nevemnapjára, Imréhez*, a három külön is ismert részből álló *Anakreóni dalok, Az eгри borhoz*). Ezek az alkotások – líránkban elsőként és egyedülként – az antik időmértékes verselés, az anakreóni költészet hagyományával kapcsolják össze a témát.

Az 1802. november 20-án keltezett *Nevemnapjára* szapphói strófáiban például – görög elődjéhez hasonlóan – Zsuzsinak nevezett műzsájához fordul, akit arra kér, hogy a szerelmi bánatot feledtető, arra feloldódást adó bor mámorával ajándékozza meg:

*Egri borral szűrd tele régi kelyhem,
Víg tanyát üssek nevem ünnepében,
S búfelejtésül magyarán ihassam,
Kedvre ihassam.*

Két versében is megemlíti Eger legendás hegyét, az Egedet, „melyen – az ő szavait idézem – a legjobb vörös bor (vagyis: az eгри bikavér) terem”. Például az *Imréhez* alkaioszi strófáiban, amelyet barátjának és jogásztársának, Szedliczki Imrének címezett, aki 1799 és 1801 között az eгри érseki jogakadémián végezte tanulmányait:

*Nézd, mint fejrlik hóval Eged hegye,
Milyen teherrel földte be bérceit
A tél, s malombajtó folyónknak
Kis teteit bepadolta a jég.*

*Tüzelj erősen, hadd legyen a szobád
Meleg, s galáriszín negyedévivel
Imrém – tiednél jobb torok
Nem issza – csapold tele bő kupádat.*

A „malomhajtó folyó” természetesen az Eger patakot jelenti, amely a városban és környékén több vízimalmot hajtott.

Eged neve a *Lidim az egri szellőhöz* című „anacreóni dalában” is fölbukkan. Lírai hőse az a Bernáth Lidi, aki Vitkovics Mihály egri ügyvédfőnökének, Dékány Andrásnak a házával szemben lakott: az ablakon kipillantva sokszor megcsodálhatta legendás szépségét, fűrfutású lépteit. Kezdő sorai a költő portróját rajzolják meg, amelynek a legfontosabb kellékei: „Egednek híres bora”, vagyis az egri bikavér, a baráti társaság és a bemutatott körülményekhez olyannyira illő „félrevágott süveg”:

*Repülj, repülj szelecske!
Misimbez, édesemhez.
Ha otthon ül s Egednek
Híres borát baráti
Közt issza félrevágott
Süvegben: öblösen fűrt
Kelyhére most virágzó
Ép rózsaillesatocskát
Lehelj...*

A Vitkovics-versek közül befejezésül *Az egri borhoz* című epigrammát idézzük, mely a költészet és a bor egymásrautaltságának, továbbá az epigramma műfaji törvényeinek és a disztichon ritmusképletének az illusztrálására is tökéletesen alkalmas:

*Egri bor, annyi ezer jó napjaim életadója,
Tégedet áld, mint én, mind ki belőled iszik.
Verset is ír, táncol, minden bút félre felejt el...
Egri bor, ott, hol nősz, ott van a szent Helikon.*

Vitkovics nemcsak idézett verseivel, hanem egyéb módokon, azoknál közvetlenebbül és talán hatékonyabban is hozzájárult az egri bor jó hírének növeléséhez. 1803-ban elhagyta Egert, családjával együtt Budára költözött. Szülővárosával ezt követően is ápolta kapcsolatait, gyakorta hazalátogatott, többek között azért, hogy borkészletét feltöltse. Budai otthonában általában egri borral kínálta meg előkelő, a kor szellemi elitjéhez tartozó vendégeit. Rendszeresen ismétlődő összejöveteleiken – híven idézett epigrammájához – nemcsak a műsák hatalma, hanem a csodás szőlőlé is fokozta a parázs hangulatot. Minderről Gyulai Pál a *Vitkovics emlékezete* című Vörösmarty-vershez fűzött jegyzeteiben a következőket írta: „Vörösmarty 1824-25 körül ismerkedett meg Vitkoviccsal, e szerb eredetű magyar íróval, akit Horvát Istvánnal és Szemereivel együtt triászának nevezett Kazinczy. Vitkovics háza régebben gyűlpontja volt a magyar íróknak.... Szemere és Horvát István leggyakrabban fordultak meg nála. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Döbrentei, ha Pestre jöttek, nem maradhattak el Vitkovics vacsoráiról. Az egri jó bor mellett nem egyszer lepte meg őket az éj. Az irodalmi vitákat néha a Vitkovics éneke szakította meg, aki igen szépen tudott dalolni. Rendesen népdalokat énekelt és saját költeményeit... Vörösmarty mint fiatal író bejáratos lett a házhoz...”

Gyulai Pál idézett fejtegetése meggyőzően tanúsítja azt is, hogy milyen szoros barátság alakult ki a két Mihály között. Ez a barátság nemcsak a költészet műsája, hanem az egri bor iránti elkötelezettségüket is növelte. Korántsem véletlen tehát, hogy Vitkovics halála után Vörösmarty volt az egri bor egyik legavatottabb szószólója. Sokatmondóan bizonyítja ezt az *Egri bor* című, 1830 végén keletkezett epigrammája, amely témájában, címében, műfajában, ritmusképletében és strófaszerkezetében egyaránt az idősebb mester imént bemutatott művére emlékeztet:

*Ittanak a hősök s egyik így pendíte: „Török vér!”
„Hagyj folyjon” mondá hévvel az egri Dobó.
S folyt az azóta határ nélkül; s a barna pogány vér
S lelke Dobónak forr lángboraidban, Eger.*

A vers hagyományt teremt azzal, hogy elsőként kapcsolja össze az 1552-es várostrom emlékét és az egri bor varázsát: az isteni nedű színe és íze a várvédelem eseményei, a hősök kifolyt vére által válik evidenssé, az egri borban ugyanaz a tűz ég, ami ott parázslott Dobó s a hajdani hősök lelkében is. Ez a toposz az Egerről írott versek sűrűn és sokféle változatban ismétlődő, konvencionális alkotóelemévé vált.

Az *Eger mellett* című vers tanúsága szerint az egri bor legendás híre és Dobó István emléke vonzotta Egerbe Petőfit is, amikor 1844 februárjában gyalogszerrel Debrecenből Pest felé tartott, hogy mesterét és példaképét, Vörösmartyt fölkeresse, s versei kiadásához pártfogását kérje:

*Ha jó bort érezek, betérek;
Ne térnék hát Egerbe?
Ha ezt a várost elkerülném
Az isten is megverne.*

*Egyúttal azt is megtekintem,
Hol vité Dobó nagy lelke;
És felköszöntöm, aki őt oly
Dicsőn megénekelte.*

A költeményt az Eger közvetlen szomszédságában fekvő Andornakon (ma ismert nevén: Andornaktályán) írta. Ezt követően tért be a városba, ahol a helyi hagyomány szerint három napig, február 18-tól 21-ig tartózkodott. A jeles papköltő, Tárkányi Béla látta őt vendégül a szemináriumban. A kispapok rajongó szeretettel vették körül. Gondoskodtak arról is, hogy teljesüljön az *Eger mellett* című versben megfogalmazott vágya, s megkóstolhassa az egri

bort. Ezek az élmények ihlették *Egri hangok* című remekét, melyet a papneveldeben írt közvetlenül elutazása előtt. Műfaja, hangütése Vörösmarty *Fóti dalát* idézi:

*Itt benn ülök a melegben,
Környékez sok jó barát,
Töltögetve poharamba
Egri bércek jó borát.
Jó barátok, jó borocska -
Kell-e más?
Kebleinkben a kedv egy-egy
Óriás.*

Petőfi nevezetes látogatásának esztendejében Vörösmarty is újra megemlíti Eger nevét egyik bordalában. Megszületésének körülményeit Gyulai Pál Gaál József visszaemlékezése nyomán így örökítette meg: „1844-ben valamelyik este a színházban egy igen unalmas színművet adtak. Vörösmarty nagyon meguntta magát, s azt mondotta Gaálnak, jobb lesz odahagyni a színházat, s elmenni valamelyik vendéglőbe vacsorálni. Betértek egy közeli vendéglőbe s vacsoráltak. A bor szörnyű rossz volt. »Ugyan próbáljuk meg – mondá Vörösmarty –, vajon lehet-e e városrészben jó magyar bort kapni.« Betértek egy pár vendéglőbe; mindenütt rossz volt a bor. Vörösmarty csak megkóstolta, de nem ivott. »Ez már bosszút érdemel« – mondá Gaálnak haza indulásukkor...”

A bosszúra költőhöz illő módon került sor. Pár nap múlva fölolvasta barátjának *Rossz bor* című versét, melyben világgá kiáltotta bánatát, hogy neki, a *Fóti dal* szerzőjének a „hatalmas Hunnia” csak „légyétetőt” ad innia. Mindebben a magyar költők sanyarú sorsának a jelképét látja. Csillapíthatatlan dühében pokolra kívánja a „méregkeverő” csaplórost. Keserű szemrehányásokkal illeti, a cserbenhagyás bűnében marasztalja el az ország leghíresebb bortermő vidékeit: Egert, Ménest, Somlót és Tokajt. Eger és az egri bor

kivételes rangját paradox módon a fölsorolásban elfoglalt vezető helye is igazolja, hozzá intézi az első és legsúlyosabb szavakat. A hálátlanság letörölhetetlen bélyegét süti rá, hogy *Eger* című, az 1552-es várostromot megéneklő eposzáért és *Egri bor* című epigrammájáért nem kapott megérdemelt vizsonzást:

*Mondják: Egernél híres bor terem.
Verembe szűrik tán? Nem ismerem.
Megénekeltem harcait, borát,
S mind e napig nem láttam áldomást.
Csapláros, méregkeverő!
Ne pislogj, egrit adj elő.
Cudar biz ez, de ám igyunk,
Hiszen magyar költők vagyunk.*

A *Honderű* 1844. június 29-i számában közzétett vers szerte a hazában élénk visszhangra talált, mély részvétet keltett alkotója iránt. A benne megszólított bortermelő vidékek, hogy jóvátegyék súlyos mulasztásukat és visszaszerezzék elveszített tekintélyüket, borküldeményekkel és engesztelő versekkel siettek a szomjas és haragos költő segítségére.

Eger járt elől jó példával. A *Honderű* augusztus 24-én erről így tudósított. „Emlékezhetnek a tisztelt olvasók Vörösmartynk kedves bordalára, a »Rossz borra«, mely lapunk e félévi első számában megjelent, s melyben a költő panaszkodik, hogy ő, ki megénekelte harcait és győzelmét Egernek, borát csak névről ismeri. E humorteljes – azonban mégis komoly mélységű – kifakadásnak következtében, mint halljuk, a derék egriek néhány akót a legjobb egriből küldének ajándékul ama költőnknek, kinek lelkében a nektárok legédesebbike fakad – a poesis. Éljen a költő! Éljenek az egriek!”

A folyóirat augusztus 31-i száma azt is elárulta, hogy a borkóstoló a híres egri rajztanár és bortermelő, Joó János pincéjéből származott. Ekkor jelent meg s közreadóként az

ő nevét tünteti föl az a vers, amelyet „magyarázatként” egy három akós, borral teli hordóhoz mellékelte: Tárkányi Béla *Válasz Vörösmartynak* című alkotása. Az ötvennégy soros mű így kezdődik:

*Hogy néked a hatalmas Hunnia
Légyétetőt hagy inni, nagy hiba;
De még nagyobb, hogy hős Eger borát
Megénekelted, s még nem kóstolád.
Hogy hát lemoszuk ezt az ősi vétket,
Engesztelésül bort küldünk tenéked.
Egerben termé a legjobb tető...*

A „legjobb tető” természetesen az Egedet, a bor pedig az egri bikavért jelenti. A zárósorok arra kérik a címzettet, hogy a „dicső” Dobóra és az egriekre köszöntse „a felhabzó pohárt”:

*Hogy míg bennünket isten földje csak hord,
A hont szeressük, mint az egri óbort.*

Eger példamutató kezdeményezését, nemes gesztusát két másik borvidék is követte. Sárosi Gyula „aradi tisztelői” nevében fordult engesztelő sorokkal költőtársához. A *Honderú* október 12-i számában *Vörösmartyhoz* címmel közölt verse elismerő szavakkal illette az egriek gyors, határozott és jó hazafiakhoz méltó föllépését is. Ida és Omár nevével az *Eger* című hősköltemény egyik legszebb részletére utal:

*Igen, dalod megtette a hatást,
S Eger lerótta már a tartozást:
Mert aki dallá Idát és Omárt,
Méltán királyi áldomásra várt.*

Bár Arad „nem dicsőült meg lantja szép dalán”, ez a város sem „marad hátra Eger mögött”, s „legjobb borával”, a ménesi hegyek termésével ajándékozza meg a költőt.

Szemere Miklós így kezdte a folyóirat október 26-i számában *Költői levél Vörösmartyhoz* címen közzétett versét, a hozzá fűzött lapalji jegyzetben tisztelettudóan megemlítve azt is, hogy írásakor Arad küldeményéről még nem tudott:

*Lángborához hős Egernek,
Hol összehányt töröktetem
A borhalom, s melyet terem,
A piros nedv, török vére;
S törökfej lógó cégére, –
Vedd borát az ős Tokajnak...*

Vörösmartyt meghatotta az „egri tisztelői” által kezdeményezett és csakhamar az egész országot lázba hozó „mentőakció”. A felé áradó szeretet meg-megisméltődő és egymással versengő megnyilatkozásaira újabb verssel válaszolt, mely *Jó bor* címmel a *Honderű* 1845. október 7-i számában látott napvilágot. Benne lelkes hangon köszönte meg a vidéki Magyarország szolidaritását és pazar ajándékozó kedvét. Első szakaszát a különösen nagy érdemeket szerzett egrieknek címezte:

*Kit illet e pohár,
Mely kézről kézre jár?
A hős Egert, Hevesnek fiait.
Te vagy Heves, kit felköszöntök itt.
Boldog vidék! Egy holló szálla le,
S nem láttam: földed olyan fekete.
Te hogy derítsd a költő asztalát,
Hozzá borodnak fűszerét adád.
Mégis van egy panasz; mely szívre hat:
Mért látom vérbe mártott tolladat?
Tollaidra – bár fehér vagy feketék –
Ellenség vére jobban illenek.*

*Ki a magyar, ha még Heves sem az?
Mégis közöttük gyűlölség hadaz.
De mit beszélek? Itt a bor,
Cseppjeiben hősök vére forr,
Igyunk: javuljon a beteg!
Ki ép, az isten tartsa meg!*

A strófa 9-14. sora, mely megtöri az ünnepi hangulatot, azokra a nemegyszer véres összeütközésekbe torkolló, egymás kijátszására törvénytelen eszközöket is fölvonultató, a közigazgatást bénító pártviszályokra céloz, amelyek a feketetollas konzervatívok és a fehértollas liberálisok között folytak az idő tájt a megyeszékhelyen. A torzsalkodást a költő a hazaszeretet hiányával magyarázta, a város múltjához méltatlannak ítélte.

Ez az üzenet ma is időszerű s nem csupán az egriek számára!

Alig ismert és idézett adat, hogy egri látogatását követően Petőfi is megemlíti még egyszer az egri bort, s a kiváló nedű olykori mellékhatásaira is rámutat. *Salgó* című, 1846-ban keletkezett elbeszélő költeményében a Mátravidékhez több szállal kapcsolódó, rablólovag Kompoltiak „egy komor teremben” heverésznek, s új portyázáson törnek a fejüket:

*Ottan hevernek és Eger borával
Sűrítik úgy is sűrű véröket,
Mely ereikben rémesen kereng,
Mint a világok közti téreket
Keresztülkasul-bolygó üstökös.*

III.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után, az önkényuralom időszakában mindenekelőtt Vörösmarty és Petőfi öröksége élt tovább az egri bor kultuszában. A kor – és költői – hangulatát talán a közös poharazgatások, koccintgatások és pohárköszöntők gesztusa, szertartása fejezte ki a legjellemzőbben, mely összekapcsolta a honfibánat és a felejtés, a vigasztalás motívumait. Az egri borról szóló versekben is látványosan megszorodott a hazafias tósztok száma, s egyre változatosabb formát öltött Vörösmarty képi leleménye, mely a tűz metaforájában fűzte össze a hazaszeretet érzését és a bor mámorát. Lisznyai Damó Kálmán például így köszöntötte 1854-ben Degré Alajost, a Tízek Társasága egyik tagját, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc katonáját, a jeles író és publicistát *Degré arcképéhez* című versében:

*Egri borral iszom érted,
Melyben Dobó lelke ég:
Melynek gyújtó mámorától
Születik a jó-reménység.
Oly szőlővesszőn termett, mely
Honfivérben gyökerezik;
Csöppjei a bűt elmossák,
A csüggedő lelket edzik.*

Hasonló hangulat árad Lisznyai *Látogatás* című „húsvéti versé”-ből, mely nemcsak a bor, hanem az azt neki ajánló „jó pajtás” származási helyével is gyarapítja az egri vonatkozások számát:

*Pestre jött egy egri jó pajtásom
S ismervén több zúgó mulatságból:
Egyenest énhozzám rontott, hozván
Egy csomó jó bort nekem a javából.*

*Hogy majd hősen elmulatunk együtt,
Belénk folyván Dobó tüzes vére;
S iszunk, mint szoktunk, az édes haza
S szép, hű lányai egészségére.*

A neves egri papköltő, Mindszenty Gedeon *Eged* című, 1857-ben keletkezett „hitmondá”-ja a híres szőlőhegy és a rajta termő bor, az egri bikavér keresztény szellemiséggel átítatott legendája. Az elbeszélő költemény a Vata-lázadás idejébe vezet vissza, melynek hullámai Egert is eléri. A pártütők az Eged hegyén táboroznak, ott tűzik ki „a vészín lobogót, melyet nemrég Vata vezér Egernek ajándékozott”. Szent Egyed remeteként él a bécen, s a pogány bosszú áldozatául esik. A lázadók ledöntik és baltákkal földarabolják „a fák királyát”: „a bátor keresztet”, mely „mellvédül” állt a hegy csúcsán emelt kápolna előtt. Máglyát raknak belőle, s a magasba törő láng az Úr Jézus házat is elemészi. A keresztet elszántan védelmező Szent Egyedet „egy fecskeszárnyú nyíllal” szíven lövik, s holttestét „a kis kápolna égő hajzatára” dobják. Isten haragjában tűzhányóvá változtatja a hegyet, a kiömlő láva elpusztít mindent, ami útjába kerül, „főve, forrva, sustorogva szakad le a szőlősorokra” is. A völgyben élő nép sírása és imája fölhat „a szent kereszt hatalmas Istenéhez”, aki megszanja őket, s véget vet a pusztításnak. Az emberek dühe a pogány lázadók ellen fordul, a tűzhányó kráterébe hányják a szent életű remete gyilkosait. Ezt követően ismét béke honol hegyen és völgyön. A „hosszú századévek” eltüntették már a múlt minden nyomát:

*Csak szent Egyed vércsöppeit dacolnak
Hatalmával a rengeteg időnek,
Pirosra festvén a gerezdeket,
Melyek itt évről évre nőnek...*

Petőfi és Arany barátja, Tompa Mihály is „kemény csapások és nagy szenvedések” emlékeivel, a könny és a vér színében ömlő bor látomásával szembesült, amikor az 1862-es gazdag és vidám szüret idején Eger határában járt:

*Mint a nemes kebel csak épül
Kemény csapás-, nagy szenvedéstül,
S magas érzelmeket terem:
Dússá lett a föld megsanyartan,
S a drága must édes patakban
Csordult alá a bérceken.*

„Eged piros borá”-nak a titkait kutatja *Egri bor* című, 1862-ben megjelent versében az a költő is, aki az Egedi ál-név mögé rejtőzött. A titkok magyarázatát ő is abban leli meg, hogy „e szent halmok” valaha harcmezőül szolgáltak, ahol férfiak és nők vére, könnye hullt, kik a védelmezett földet „áldva csokolák”. A vers tehetséges költőre vall, kilétét ennek ellenére mindmáig nem sikerült azonosítani:

*Most már szőlő tenyész e harcmezőn...
Borából ősi vér piroslik át;
Nőcsók adá zamatját, illatát;
S a gyöngy, mi benne csillog, könnyözön;
Tüzeben él apáink szelleme:
Az egri bornak ez a fő jelleme!
E szellemtől hevűlsz,
Ha tőle lelkesűlsz.
Fogd e pohárt, igyál egyet tehát,
S ha kell, mint ők, vérrel védj e hazát!*

Tárkányi Béla – aki annak idején vendégül látta Petőfit az egri papneveldeben – ezzel a tószttal kezdi *Szüretkor* című „kördal”-át, melyet természetesen mindenekelőtt az egri élmények ihlettek:

*Fel, barátim, a kupákhoz,
Itt a must, merítsetek;
Bárha nem hevít, azért ne
Lankadozzék kedvetek.
Aki inni nem akar,
Nem barátunk, nem magyar!*

Ennél is meglepőbb az a pohárköszöntő, amelyet Pájer Antal fogalmazott meg *Egy áldomás, Lehel kürtjéből* című versében. A méltatlanul elfelejtett papköltő az Eger közelében fekvő Makláron született 1814-ben. Részben az egeri jezsuita, részben a gyöngyösi ferences gimnáziumban végezte a középiskolát. Egerben szentelték pappá 1842-ben. Petőfi egeri látogatása során őt kereste elsőként, de akkor már füzesabonyi káplán volt. 1844 decemberétől 1848 júniusáig az egeri főszékesegyház hitszónokaként szolgálta híveit, majd Tiszabábolna, 1851 augusztusában pedig Tiszafüred plébánosává nevezték ki.

Papi pályája leghosszabb idejét, utolsó két évtizedét Jászapátin töltötte, ott temették el 1881. június 7-én. 1866-ban új szolgálati helyén írta említett versét is, melyben Eger iránti hűségét és szeretetét ötvözi Jászapátihoz fűződő érzelmeivel, Lehel kürtjébe tölti az egeri bikavért:

*Híres kürtje hős Lehelnek!
Jöszte hozzám, jöszte sorban,
Megcsókollak, megölellek
Örömben, bánatomban;
És azután harcra zendülj...
Hopp!... Előbb még szent kelyhedbűl
Ezt az egeri bikavért
Üritsük ki a honért!*

1866 szeptemberében keletkezett az Egerből elszármazott híres könyvkiadó és nyomdász, Bucsánszky Alajos *Szüreti emlék és háladal nagyméltóságú s főtisztelendő kisapponyi*

Bartakovics Béla egri érsek üdvözlétére című verse is, melyet önálló nyomtatványként maga a szerző jelentetett meg. Sorraiban a jeles egri főpapnak nemcsak a szüreti meghívásért fejezi ki háláját, hanem azért a szerződésért is, melyet 1854. december 10-én kötött a várossal, s benne valamennyi földesúri előjogáról, így a bordézsomáról is lemondott. Méltó utódává vált ezzel jeles elődeinek, Eszterházy Károly püspöknek és Pyrker János László érseknek, hozzájárult Eger fejlődéséhez, borkultúrájának felvirágzásához:

*Midőn egyetlen egy iparát emelted,
Meváltani a bordézsomát hogy engedted,
Vedd a víg szüreten azért köszönetem,
E csekély sorokban szépen esedezem,
Szent áldás kísérje minden lépteidet...*

1825-ben Gyöngyösön született, 1914-ben Egerben halt meg Zalár József, akinek a gondolkodására és költészetére a nagy francia forradalom, valamint az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eszmevilága gyakorolta a legnagyobb hatást. A márciusi vívmányokért, a haza szabadságáért és függetlenségéért fegyvert fogott, először nemzetőrnek állt, majd a Damjanich-hadtest „hadi-poétája”, tábori krónikása lett. Az *egri Bányakertben* című verse a két bátor, szabadságszerető, forradalmi népet, hazáját és Franciaországot élteti, értük lobban a láng szívben és pohárban:

*Tüzét Eged is ide hányja,
Itt e pohárban lángol ő;
Szívünk meg érted tör ki lángba –
Oh hon, hogy boldog légy s dicső!*

*S míg gazdánk, ez az isten bölcse
Koccintva áldást szór reánk:
Cseng a pohár s zeng lelkesedve,
Hogy éljenek a franciák!*

Zalár József *Emlékek és emlékezések* című, 1909-ben megjelent szonettkötetének *Heves* című ciklusában is többször megemlékezik az egri borról. Az egyik szonett például az egri bikavér visszaszerzett dicsőségének és a Dobó-szobor felállításának a próféciáját fogalmazza meg. Az elkészült szobor alatt nagy lakomát rendeznek majd, és arra isznak áldomást, hogy az egri bor ismét visszanyerte régi jó hírét:

*A tűzhányó Eged nem hűlt ki egészen,
Az egri bor lelke még forrong szívében,
Ha kitör... megint ő lesz a borok bora.*

*Ki tudja, ki tudja... talán nemsokára
Már hívunk titeket a nagy áldomásra...
Dobó szobra alatt lesz a nagy lakoma!*

Egy másik szonett bemutatja Eger várának hajdani „vitéz basáját”, aki szent életű, fanatikus mohamedánként utasít el minden keresztény szokást:

*Csak egy kivételt tesz: az egri borral,
Ebből fel-felhajt egy-egy billikommal.*

Megéneкли azt a gyöngyösi barátot, aki benevez a török katonák egri borivó versenyére, s a vértelen küzdelemben fényes győzelmet arat, fonák elégtételt szerezve a hazáját sújtó megaláztatásokért. Az ő kései utódai azok az egri jogászok, akik nemcsak a kocsmai vagánykodásokban, hanem a vizsgákon, 1848 nyarának a végétől pedig a „fővizsgálaton”, a harcmezőn is vitézül helytálltak:

*Kemény legények voltak a jogászok,
Mikor még fénylett a fokos kora,
Kapós volt Eger bikavér bora,
S dalolva rópták, bor mellett, a táncot.*

*Ifjú vérök, mint a villám, cikázott.
Ha elfoglaltak egy kocsmát – oda
Vesztére tört be zsoldos katona,
Biz azt kidobták, kardja nem használt ott.*

*Ha új borcégért láttak valahol,
Azzal léptek be, hány hordó a bor?
Ha csak egy – akkor a cégért vegyék be!*

*De azért tudtak ám felelni másnap...
S midőn nyár végén jött a fővizsgálat,
Azt a harctéren kitünően tették le.*

Az idézett szonettek keletkezésekor már Gárdonyi Géza volt Eger legnépszerűbb írója. Az ő versei között nem találunk olyat, amely az egri bort egyértelmű közvetlenséggel és bizonyossággal választotta volna tárgyául. 1897-es Egerbe költözése után nem is született idekapcsolható műve. Idézendő költeményei megírásához így csupán az 1878 és 1882 között az egri érseki tanítóképzőben eltöltött négy tanév élményei adhattak ösztönzést.

A *Tavaszi emlék* szerelmi idilljéhez a borospincéiről elhíresült Szépasszonyvölgy szolgált díszletül. A *bor legendája* – mely 1890-ben keletkezett – az érintett témakör egyik legnépszerűbb és legszemélyesebb alkotása:

*Szólt az Isten: „Kedves fiam Nóé:
Itt a szőlő, kóstold meg, hogy jó-é?”
Felelt Nóé: „No megöregedtem,
De ilyen jó bogyót még nem ettem.”*

*Szólt az Isten: „Kedves fiam Nóé:
A csípős must, hadd lássuk, hogy jó-é?”
Felelt Nóé: „Ihaj, csuhaj! Sári!
Három Istent kezdek immár látni!”*

*Szólt az Isten: „Kedves fiam Nóé:
Hát az óbor, kóstold meg, hogy jó-é?”
Felelt Nóé: „Iszom reggel óta:
Gyere pajtás, van még a hordóba!”*

A *Bordalok* és Göre Gábor nótái – például a *Pintzei nóta* – az *Egri csillagok* írójának népies törekvéseit és humorát szemléltetik, de aligha sorolhatók a költői életmű legértékesebb darabjai közé. A *Bordalok* közül a sziporkázó humorú másodikat idézzük:

*Azért teremtett az Isten venyigét,
Hogy könnyebben megérthessük az igét.
Lám a pap még az oltárnál is iszik,
Mert különben az ördögök elviszik.*

*Aki iszik, azt az Isten szereti,
Menyországi szőlőjébe vezeti,
Csakhogy ezt a feleségem nem hiszi,
Ha berúgok, a szűrömet kiteszi!*

IV.

Zalár József és Gárdonyi Géza említett verseivel a XIX. és a XX. század fordulójához értünk. Az azóta eltelt időszak szembetűnő fejleménye, hogy az egri bor, mely az előző évszázadban még oly népszerű téma volt líránkban, kiszorult legnagyobb költőink alkotóműhelyéből, s jórészt kismesterek priviligiuma maradt. Ez a jelenség elválaszthatatlan a költői világkép gyökeres átalakulásától: a modern líra tárgyiasága, személyest személytelenné – tisztán emberivé, egyetemes érvényűvé – fokozó, absztraktba hajló kifejezésmódja mindinkább eltávolodott a hagyományos költészet alanyiságától és pátozsától. A fordulat az örökölt témák szelekciójához is

elvezetett. Kevés költő választotta tárgyául az egri bort, érde-
leges példákra alig hivatkozhatunk.

A kivételek közé tartozik Szügyi Trajtler Géza, a néhai egri
tanár és jeles közéleti személyiség, a város háziezredének, a
60. gyalogezrednek egykori katonája. Az ő hagyatéka alapoz-
ta meg a Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár helyis-
mereti gyűjteményét. *Eger bora mellett* című versében, me-
lyet 1916-ban az említett gyalogezred katonájaként az orosz
fronton írt, az egri bortól megmámorosodva jóslott győzel-
met a magyar fegyvereknek:

*Örömré hát, fiúk! Mámoros lélekkel
Fogyasszuk Egernek gyöngyöző borát;
Kiáltsuk világgá:
Diadalra visszük magyarok honát!*

Havas István *Magyar városok* című ciklusának Egert be-
mutató szonettjében az egri borról írott versek közhelyeit
ismétli meg:

*Testvér, az egri borban megtalálsz
A tűz zamatját, mit rejt ez a föld,
Melynek színére annyi vér ömölt.
S a barna rom is lop szemedbe lángot,
Kövén ott látod mester Gárdonyit:
Az egri csillagokról álmodik.*

1930. április 17-én a helyi Gárdonyi Társaság meghí-
vására ünnepi ülést tartott városunkban a Budapesten
székelő Petőfi Társaság. Ebből az alkalomból írta Lampérth
Géza *Egerben – Petőfi nevével* című versét, melyben a nagy
költőt pazar vendéglátásban részesítő, borral is megkínáló
egri kispapok emlékét idézi:

*Cseng a pohár... szívből szívbe
buzog, árad szent meleg...*

*Zendül a lant... rajt víg-édes
egri hangok zengenek...
– Bús szívéből kik ily édes
vidám dalt kivívtatok:
Dalom áldott emlékteknek
áldoz – egri kispapok.*

Fodor József a szőlőérlelő szeptember és a dicső múlt fényeiből szó látomást *Egri képek* című versében:

*Szeptember higgadt lángja árnyal,
Mélyít szép pírt a barna dombon,
S a bokrok koronája csillog
A könnyű lankákon, s a Várnak
Verőjén: hol, mint gyűlt, erős hő,
Messze a hír sugára fénylik -
S régi, tüzes vitézi szomjat
Oltott vértől, s hegy-adta kortytól
Fojtott hangot halló füledbe
Még forró mámorok dörögnek!*

Mellőzve a ma is élő költők alkotásait, befejezésül a XX. századi Eger irodalmi életének egyik legrokonszenvesebb alakját, Apor Elemért idézzük. *Szüret* című verséből zsongító dallam, vidám hangulat árad. Ami a parttalan, az egész határt elárasztó jókedvet illeti, Orczy Lőrinc kora óta mit sem változott a helyzet:

*Ó, csupa fütty a hegyoldal,
harsan a fény, mint a kürt,
játszik a szájon a bordal,
hull a vederbe a fürt.
Buggyan a kedv, meg a szőlő,
pára és illat igéz,
lánykacagás ez a dűlő,
belseje tűz, ize méz.*

Ugyanezt a hangulatot fejezi ki a *Puttonyosok dicsérete* is, mely csengő-bongó ritmusával, andalító muzsikájával az előbbi versre is rálicitál. Mindkét alkotás azt tanúsítja, hogy bár az egri szüret és bor kultusza veszített régi népszerűségéből a mai magyar költészetben, az itt élő embereknek továbbra is az egyik legfőbb büszkesége és örömforrása maradt.

Vak Bottyán a kuruc költészetben

Gyöngyös a Rákóczi-szabadságharc idején írta történetének egyik legszebb fejezetét. Nemzeti önvédelmi küzdelmeinknek ezt a dicsőséges szakaszát részben a híres „gyöngyösi 25 pont” megszületése, részben Bottyán János személye sorolta a város legnevezetesebb és legelsőbb hagyományai közé.

Bottyán János 1709 augusztusában még részt vett a Gyöngyösön megtartott megyei közgyűlésen. A következő hónapban, szeptember 27-én a Tarnaörs melletti katonai táborban halt meg agyhártyagyulladásban. Néhány nap múlva fényes külsőségek között a gyöngyösi ferences templomban temették el, a hagyomány szerint az oltár közelében.

Már életében legendák szövődtek róla. Tehetséges és bátor katona volt. Elsősorban a könnyűlovas portyázó harcmodor alkalmazásával ért el sikereket. Seregét vert ezüstműből készült, aranyozott baltájával maga vezette harcba, és soha egyetlen csatát sem veszített. Táborában példás rendet és fegyelmet tartott, szigorúan tiltotta például a részegeskedést. Katonáit – akik lelkesedtek érte – gondoskodó szeretettel vette körül. Védelte a szegényeket, újra és újra arra kérte vezértársait, hogy büntessék meg azokat, akik a köznépet rabolják vagy bántalmazzák. Hazájáért nemcsak vérét, hanem vagyonát is kész volt feláldozni, szükség esetén a saját zsebéből fizette katonáit. Bár többször is súlyos sebet kapott, az a hír járta róla, hogy testén nem fog a golyó. Népszerűségét sokatmondóan szemlélteti, hogy hívei „Bottyán apó”-nak becézték.

A kuruc költészetben ennek ellenére viszonylag kevés adatot találunk róla. Az eddigi legteljesebb gyűjteményben, mely II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulóján, 1977-ben jelent meg Varga Imre szerkesztésében és az Akadémiai Kiadó gondozásában, magyar nyelven mindössze két mű egy-egy részletében történik róla említés. Ez

a két mű Tolvaj Ferenc és Dálnoki Veres Gerzson kuruc históriája.

Tolvaj Ferenc a szabadságharc első három esztendejéről, az 1703. és 1705. közötti időszakról számol be verses krónikájában. Megörökíti Zólyom ostromát, melyet 1703 novemberében foglaltak el Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor csapatai. Bottyán János akkor még a császáriak táborában harcolt, és az ostrom után sebesülése miatt a városban maradt. A krónikában minderről s élete további eseményeiről a következőket olvashatjuk:

*Itt Bottyán János is benn rekedett vala,
Mert régi nagy vitéz némettel lovagla,
De Tolvaj Ferencnek tőle lőn parola,
Hogy ez magyar ügghöz ű szíve meghajla.*

*Ekkor Esztergomban németekkel méne,
Hogy szép portékája s pénze el ne veszne,
És hogy Esztergom is magyar kézbe esne,
Dunán túl való nép hogy hozzája gyűlne.¹*

Az idézett szemelvény valamennyi megállapítása hiteles. Bottyán János valóban Zólyom kapitulációs tárgyalásai közben kötelezte el magát Rákóczinak. A fejedelem 1703. december 10-én aláírta tábornoki kinevezését, 20-án pedig a dunántúli hadak élére állította. A kapituláció után valóban Esztergomba tért vissza, melynek várában 1683-tól 1687-ig a lovasok főhadnagya volt. 1685-ben ő védte meg a várat Ibrahim budai pasa támadása ellen. Most azt a megbízást kapta, hogy régi kapcsolatai révén Esztergomot titokban játssza át a kurucok kezére. Mielőtt a küldetést teljesíthette volna, a labanc városparancsnok 1704. április 18-án árulás vádjával letartóztatta. Október 9-ig Esztergomban tartották fogságban. Az október 10-re virradó éjszaka szökött meg kalandos körülmények között Nyergesújfaluban.

Emiatt csaknem egy év késéssel csatlakozott a kurucokhoz, teljesítve azt az ígéretét, amelyre Tolvaj Ferencnek kezét nyújtotta, azaz: szavát adta.

Dálnoki Veres Gerzson említett históriájában – melynek szövegén 1722-ben végezte az utolsó simításokat – Palocsay György kuruc generális bemutatásakor említi meg Bottyán apót:

*Híres Vak Bottyánnok özvögy feleségit,
Szép, karcsú természetű ékes menyecskejít,
Feleségül veszi; nem tartá meg hitit,
Rákóczi Ferenchez sokáig hűségít.²*

Az idézett strófába foglalt állítások közül egyik sem felel meg a valóságnak. Palocsay György mindvégig kitarzott Rákóczi mellett. A fejedelem 1710 júliusában nevezte ki generálisnak; 1710 végén Ungvár parancsnoka volt. Bottyán János özvegyét, gróf Forgách Juliannát pedig csak 1711 őszén, a szatmári fegyverletételt követően, két évvel férje halála után vette feleségül.

Bottyán János neve a két említett magyar nyelvű alkotáson kívül fölbukkan még egy labanc szellemű német és egy kurucokkal rokonszenvező szlovák verses krónikában is. Az előbbi az osztrák császár ellen forduló Bottyán apó korai halálát Isten megérdemelt büntetésének tekinti.³ Az utóbbi először Zólyom ostroma, majd Rákóczihoz pártolása kapcsán tesz említést róla.⁴ Ez a mű a közös szlovák–magyar múlt szívsmogató dokumentuma. Szerzője feltehetően evangélikus vallású prédikátor volt a Felvidéken, a hadi események közül csak a szűkebb hazájában történekekkel foglalkozik.

Nem szerepel a Varga Imre-féle összeállításban az a költemény, mely *Vak Bottyánról való ének* címen vált ismertté, s az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* című, Thaly Kálmán által összeállított kétkötetes gyűjteményben jelent meg 1872-ben.

Köztudott, hogy a Rákóczi-szabadságharc megszállott kutatója a korabeli költészet föltárásáért és közkinccsé tételéért vállalt áldozatos munkája során többet a saját művei közül is a kuruc versek közé iktatott. Az általa közzétett gyűjtemények számos darabjáról bizonyította be 1913-ban Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos, hogy a közreadó alkotásai vagy kompilációi. Közöttük olyan szép és népszerű alkotások is föltűnnek, mint az *Ocskay Lászlórúl* vagy az *Esztergom megvételéről* szóló ének.

Hasonló archaizáló-rekonstruáló kísérletekkel a világ-irodalomban is találkozhatunk. Gondoljunk például az 1736. és 1796. között élt James Macpherson skót költőre, aki 1761-ben bejelentette, hogy egy nagyszabású III. századi eposzra bukkant Fingal ír királyról, amelyet annak fia, Ossian bárd alkotott. A következő években közzé is tette az említett bárd műveit. Később derült csak ki, hogy Ossian költött alak, s hogy James Macpherson archaizáló-rekonstruáló törekvései csupán szerény töredékekre támaszkodhattak. Az eljárás „korrektségéről” folytathatnánk ugyan eszmecserét, de a szerző költői nagysága (melyről idézett alkotásaiban hazafias lelkesedésből és önzetlenségből önként lemondott) aligha vitatható. Művei nyomán Európa-szerte valóságos „ossziánizmus” támadt, divatjelenségként árasztotta el a kontinenst a régi dicsőség, az elvesztett boldogság nosztalgikus fölidézése és elsiratása. Arany János egyik legszebb, 1850-ben keletkezett verse, az *Ősszel* is a Homérosz és Osszián közötti párhuzamra épül.

A romantikus népköltészeti kutatás egyik legnagyobb alakja a német Herder. Szerinte minden népnek önálló értéke, saját karaktere van, amely annál tisztább alakot ölt, minél távolabbra tekintünk vissza az időben. A nemzeti jelleg fölfedezése, kiteljesítésének szándéka vezette el őt a réginek és a népnek a kultuszához, a hagyománymentés

gondolatához, majd a népköltészeti gyűjtéshez. Tanításai termékeny talajra találtak többek között a magyar Kármán Józsefben, Kölcsey Ferencben és Erdélyi Jánosban is. Nem kis mértékben az ő tevékenysége lendítette föl hazánkban a népköltészet iránti érdeklődést, s vezetett el a Petőfi–Arany–Tompai triász költészeti forradalmához.

A finn Elias Lönnrot is népköltészeti töredékekből állította össze a *Kalevalát*. Megszületését a romantikus eposzvágy motiválta, amely ott munkált Arany Jánosban is, amikor a *Buda halálát* írta. Szerkezete, egységessé formált cselekménye és száz-egynéhány összekötő sora nem népi eredetű. Megjelenése és világsikere a finn nemzet öntudatra ébredéséhez, az önálló finn állam megteremtéséhez fontos ösztönzést adott. „Ha hódolni akarunk Suominak, testvéreink országának, mondjuk ezt: »Dalból született«” – írta Kosztolányi.⁵

Többek között ezek a világirodalmi előzmények alapozták meg Thaly Kálmán fellépését. Benne is a romantika dicsőség- és boldogságvágya munkált, amikor Rákóczi fejedelem hűséges XIX. századi íródeákjává, krónikásává, a kuruc költészet legjelentősebb fölfedezőjévé és népszerűsítőjévé vált. Ifjúkori eszmélkedése és pályakezdése idején a herderianus eszmék még jelen voltak a magyar szellemi életben, például a finnugor nyelvrokonság híveinek elfogultságoktól sem mentes *Kalevala*-értékeléseiben. Politikai és költői ideáit a kuruc időkbe vetítette vissza, amelyet történelmünk legszebb szakaszának, a magyarság fénykorának tekintett. Nemzete elé maradandó és követendő példát szeretett volna állítani. Régi korok eszményeit propagáló nézeteivel, Don Quijote-i magatartásával anakronisztikus jelenséggé, „déliabok hőse”-vé, némelykor komikus figurává vált a kiegyezés utáni kapitalizálódó Magyarországon, bizonyos fokig olyan „megkésett ember”-ré, amilyen a *Beszterce ostroma* című Mikszáth-regény főhőse, Pongrácz István gróf.

Lelkesedése odáig ragadta, hogy – lemondva a költői hírnévről – a saját műveivel is gazdagítani próbálta a Rákóczi-kor irodalmi örökségét. Kuruc verseivel nem vallott volna szégyent akkor sem, ha a neve alatt teszi közzé őket. Működése nyomán a kuruc költészet páratlan intenzitású és méretű kultusza bontakozott ki a XIX. század végén és a századfordulón, amelynek a hullámai Ady Endréig elértek. Endrődi Sándor 1896-ban, a millennium évében *Kuruc nóták* címmel adott ki nosztalgikus hangvételű, a Rákóczi-kort dicsőítő kötetet, melyet „igaz becsülése és szeretete jelélül” „Thaly Kálmánnak, a kuruc idők fáradhatatlan búvárának” ajánlotta.⁶ A versgyűjtemény országos sikert aratott, több kiadást megért. Adynak is kötetnyi olyan verse született, melyekben a kuruc költészet stílusjegyeit utánozza, s a bujdosó kurucok álarca mögé bújva fejezi ki modern nyugtalanságát, lázadó indulatait. Az ő neve önmagában is szentesíti Thaly Kálmán erőfeszítéseinek az értelmét.

A *Vak Bottyánról való ének* is a saját alkotásai közé tartozik. Nagy átéléssel idézi föl benne a Rákóczi-kor hangulatát, s szinte észrevétlen természetességgel utánozza a kuruc költészet modorát. A kuruc generális alakját idealizálja és heroizálja, kiváló hadvezérként, bátor katonaként, Rákóczi feltétlen híveként mutatja be őt. Megírását bizonyára az is motiválta, hogy a korabeli költészetben nem találkozhatunk érdemeihez, katonai képességeihez és emberi értékeihez méltó alkotással.

Keletkezéséről azt írja, hogy a „Vas vármegyei Szombathegyen maradt fenn, egy régi, vallási énekeket tartalmazó könyv belső táblájára írva, mely lemásolás végett 1864 tavaszán – midőn Bottyán élettörténetét írom – küldetett be hozzám feledhetlen pártfogóm: Szalay László nagynevű történészünk útján, ennek vörösvári második útja alkalmával. A *Vak Bottyánról való ének* cím valamivel feketébb ténával s más kézzel, magánál a versnél némileg utóbb látszék följéje írva lenni.” A gyanút keltően körülményes magyarázat egyik legnagyobb bökkenője, hogy a *Vak Bottyánról való ének* szöve-

gét is tartalmazó kuruc antológia megjelenésekor a legfőbb tanúként megnevezett Szalay László már nyolc esztendeje halott volt, tehát nem hitelesíthette az idézett állításokat.

A vers rutinos költő alkotása, de nem tartozik a Thaly Kálmán által közzétett kuruc gyűjtemények legértékesebb, legemlékezetesebb darabjai közé. Címe alatt az 1705. december 24-i fiktív keletkezési időpont olvasható, amely annyira „kiszámított”, hogy pusztá létezésével is kétséget kelt hitelességét illetően. Bottyán János 1705. évi diadalmas dunántúli hadjáratának az eseményeit és hőseit éneкли meg benne. Nemcsak tárgya, hanem lírai pátoszú hangütése, műköltői tudatosságra valló szerkezete és néhány szép részlete is méltóvá teszi figyelmünkre. Különösen indító strófái magával ragadóak:

*Dícsírtessél túlönk, magyarok Istene,
Ki megsegétetted szegény nemzetünköt,
Rabságban nem hagyád mi árva fejünköt,
Kemény vas-igátúl megmentél bennünköt!*

*Magyar vitézeknek éles fegyverekkel
Nímet loboncokat ő kevélségekkel,
Prédáló rácokat megrontád ezekkel –
Értönk fegyverkező magyar seregekkel.*

*Immár reánk derült újra szép szabadság:
Mert győzödelmeket vívutt az kurucság,
Vígasságban vagyon ezen darab-ország, –
Aranyos zászlóját szelek jól hordozzák.*

*Híres generális az öreg Vak Bottyán;
Vagyon velle mastan sok derék kapitány:
Vitéz Bezerédi, jó Ebeczki Istvány,
Kisfaludi László, seríny Balogh Ádány.*

*Ő azért ezekkel nagy-sok harcot nyere:
Nímetség mindenütt futásnak erede,*

*Avagy mind halmokban rakattaték teste –
Kiket lecsapdosott kurucok fegyvere.*

*Sok erős várat: Simontornyát, Pápát,
Pécsét is Siklóssal, Tatát és Kapuvárt,
Mevővők magyarok Kúszögöt, Borostyánt,
Kikben sok németet Vak Bottyán kardra hánt.*

Még további öt versszakban folytatódik a dunántúli hadjárat leírása. Az utána következő strófából megtudhatjuk, hogy a kivívott győzelem után „Bottyán apánk” – ahogyan őt Thaly Kálmán lapalji jegyzete szerint a dunántúliak nevezték – „Rustnak várossában”, a Fertőtől nyugatra fekvő burgenlandi településen főtisztjeivel „virágos kupából” áldomást ivott. A befejező versszakok pedig azt is elmondják, hogy kikre ürítették kupáikat:

*Éltesse az Isten Rákóczi Ferencet,
Mi édes Urunkot s minden vezéreket;
Tovább is serényen az magyar nemzetet
Oltalmazták, s üzzék országbúl németet!*

*Mert míg ez hazában csak egy német léssen:
Békesség soha itt nem léssen egészen.
Praktikának magva hogy végképp enyéssen –
Ki köll az németnek pusztulni egészen!*

*– Ezerhétszázötben, mikort nagy örömben
Ülnék az magyarok karácsony szombatját:
Egy ifjú ekképpen szörzötte ő dalját, –
Vidámon pöngette hangos citeráját.⁷*

Ennek az énekszerző, citeráját pengető ifjúnak a maszkja mögül Thaly Kálmán múltba révedő, elmélázó arca villan felénk.

Az idézett vers utóéletéhez tartozik, hogy Endrődi Sándor említett kötetében megtalálhatjuk átköltött változatát,

melynek úgyszintén *Vak Bottyánról való ének* a címe. A kötet végén föllapozható jegyzet Thaly Kálmán művét jelöli meg forrásául, de szövegéből a címen kívül csupán néhány, a dunántúli hadjáratra utaló helynevet és egyetlen sort vesz át, s megismétli annak németellenes, indulatoktól sem mentes frazeológiáját.⁸ Természetesen Endrődi minden kétely nélkül kuruc versnek tekintette Thaly Kálmán alkotását. Vak Bottyánért való rajongása pedig még a meszerét is felülmúlja. Illusztrációként indító strófáit idézzük:

*Nincsen a világon
Vak Bottyánnak párja!
A haragos Isten
Legjobb katonája:
Romboló zivatar
Minden mozdulása.*

*Homloka: sötéten
Felnyomuló felhő,
Egy szeme: száz villám,
Lépte messze rengő, -
Úgy jár a csatában,
Mint a tüzes mennykő.*

A mű akaratlanul is paradox helyzetet dokumentál: költője egy idősebb kortársa által imitált kuruc verset próbál „modernizálni”, átültetni a korabeli magyar költészet nyelvére úgy, hogy közben az eredetinek vélt szöveg archaikus báját is meg kívánja őrizni.

Bizonytalan eredetű az a Thaly Kálmánnál fölbukkanó, *Mikor virrad...* kezdetű vers is, amely úgyszintén nem kapott helyet Varga Imre idézett kötetében. A közreadó a benne megemlített történelmi események alapján keletkezését 1706 végére datálja. Megtalálását történész barátja, Ráth Károly szívességének tulajdonítja, akinek állítólag

1861-ben Koroncón mondta tollba egy ott élő „bocskoros-nemesember”. Ennek az adatnak a hitelességét azonban megkérdőjelezi, hogy Ráth Károly is négy éve halott volt már a kuruc antológia közreadásakor. Népi eredetét gyakorlott költőre valló, keresetten ünnepélyes és nosztalgikus hangvétele, valamint bonyolult strófaszerkezete és rímképlete is megkérdőjelezi. A benne rejlő pátosz és a sóvárgó, borongós visszatekintés 1706-ban még nem tűnik magától értetődőnek. Első versszakában Bottyán János neve is föltűnik:

*Mikor virrad megént, hejh! olyan szép üdő –
Híres Bottyán hírét,
Az Bezerédiét
Egekig emelő, egekig emelő?...
Balogh Ádám nevét –
Vitéz kurucokét
Feltündököltető, feltündököltető?*⁹

A *Musztafa, Karafa...* kezdetű – egyik szövegváltozata szerint Vak Bottyán gyöngyösi temetésével is kapcsolatba hozható – népdalt először Erdélyi János tette közzé a *Népdalok és mondák* II. kötetében, s lelőhelyét Heves megyében jelölte meg.¹⁰ Eltérő – itt is követett – sortagolással közölte újra a verset Thaly Kálmán kuruc gyűjteményében. Keletkezését a két név alapján a Rákóczi-szabadságharc idejére – közelebbről 1707-re – tette. Szerinte a szöveg eredetileg a fejedelem gyöngyösi kórházára vonatkozott: a „gyöngyösi körtéfa” alatt, az ott létesített „kórodá”-ban pihent meg az a „szegény katona”, ki földjét „karddal szántotta és vérrel boronálta”. A kuruc sebesülteket a harcok után messze vidékekről is ide szállították lábadozni. Úgy véli továbbá, hogy az „őfelsége” megszólítás Rákóczit jelenti, akit az 1707-es marosvásárhelyi országgyűlésen illeltek ezzel a címmel. Ez valószínűsítheti a történeti ének

keletkezésének általa megjelölt időpontját. Kétségünk sem lehet, hogy igazi népdallal van dolgunk:

*Musztafa, Karafa
És az akasztófa,
Mindezen három fa,
Mind a három rossz fa.*

*Körtéfa, körtéfa,
Gyöngyösi körtéfa,
A szegény katona
Megpihen alatta.*

*Karddal szántja földét,
Vérrel boronálja,
Mégis öfelségét
Igazán szolgálja.¹¹*

Erdélyi Jánosra történő hivatkozással idézte a verset Ethei Sebők László *Gyöngyös és vidéke történetében*, szövegét kapcsolatba hozva azzal a hadisarccal, amellyel Karafa Gyöngyöst és Losoncot sújtotta 1684-ben, s melyet a város csak 1702-ben fizetett ki maradéktalanul.¹²

A Rákóczi-szabadságharc gyöngyösi eseményeit feldolgozó könyvében Dezséri Bachó László a versnek az előbbiektől eltérő változatát közölte, s két újabb strófával egészítette ki. Ezek alapján Vak Bottyán gyöngyösi sírhegyével is összekötötte a mű megszületését. A szövegváltozat forrását nem jelölte meg:

*Musztafa, Karafa
És az akasztófa,
Mindez a három fa,
Igen nagyon rossz fa.*

*Almafa, almafa,
Gyöngyösi almafa,*

*A kuruc katona
Megpihen alatta.*

*Karddal szántja földjét;
Vérrel boronálja,
Mégis a hazáját
Igazán szolgálja.*

*Fújdogál a szellő
Bécs alá, Bécs alá,
Lobogtatja ott is
Rákóczi zászlaját.*

*Fakó lovam lába
Bécs mezejét járta;
Nyugszom most immár
Gyöngyös városában!*

Dezséri Bachó László azt is megemlíti, hogy Vak Bottyánon kívül „Rákóczi nemes testőrségének egyik vitézét, Bogothay »cavallér«-t” is Gyöngyösön temették el, akit „három sebből vérezve hoztak ide az 1710. január 22-i romhányi csatából. A sebeibe belehalt nemes gárdista temetésére Koncz Gábort küldötte le Gyöngyösre a kuruc hadsereg. Hogy... sírja hol lehet, nem is sejtjük.”¹³ A szerző szerint lehetséges, hogy nem is Vak Bottyán, hanem ő a verszárlat lírai hőse. Ezt azonban cáfolja, hogy Bogothay testőr híre meg sem közelítette Bottyán apóét. Ráadásul a két befejező strófát – melyek kissé szervesetlenül kapcsolódnak az előzőkhöz – minden jel szerint utólag fűzték a szöveghez, amikor Bottyán apó legendája még elevenen élt, a testőr neve pedig teljesen kitörlődött a népi emlékezetből.

Erdélyi János sortagolása szerint közölte a verset Ortutay Gyula és Katona Imre reprezentatív népdalgyűjteménye. A kötet a népdal Kodály Zoltán által a Felvidéken megtalált változatát is közreadta. Ennek kapcsán Katona

Imre Thaly Kálmánra hivatkozik, aki szerint „a szöveg – mely különben töredékesen maradt fenn – eredetileg Rákóczi gyöngyösi hadikórházára vonatkozott”.¹⁴ A Dezséri Bachó-féle variánsról nem tesz említést.

A népdal keletkezésével, főként pedig a Dezséri Bachó László könyvében közzétett változattal összefüggő kérdések tisztázása további kutatásokat igényel.

Thaly Kálmánnál még egy helyen, a *Német sas vert fészket...* kezdetű versben bukkan föl Vak Bottyán neve. Ennek a versnek az eredetét is homály fedi, Varga Imre sem vette föl gyűjteményébe. A közreadó szövevényes magyarázata szerint hét–nyolc évvel korábban másolta le egy Beszédes nevű öreg uradalmi mérnöknél, mikor barátjával, Csapó Kálmánnal Simontornyára látogatott. A mű a kurucok 1709 augusztusában és szeptemberében Dunántúlon elszenvedett vereségei miatt kesereg, megemlítve Vak Bottyán halálát is:

*Német sas vert fészket már Sümeg várában,
Berdót kiáltanak Vég-Simontornyában.*

*Veszprém vára volt még, álla utoljára...
Azután szorultunk sűrű Bakonyságra.*

*Sárgul már levele az sűrű Bakonynak -
Hervad szerencséje szegény kurucoknak.*

*Antal úr bujdosik, Vak Bottyán haldoklik,
Vitéz Fodor László sebekben kínlódik...*

*Jó Fekete István, Luka Benedekkel
Magas Veszprém falát festették vérekkkel.*

*Hellepronth, Palkovics vasakat pöngetnek, -
Kik még megmaradtunk: üldöznek, kergetnek...*

*Meddég áll fönn fejünk? csak az Isten tudja,
Csak az Isten tudja, – senki nem mondhatja.*

*Mi piros vérünknek hol lesz kiontása?
Fáradt teteminknek földben nyűgövása.*¹⁵

Úgy hat ez a vers, mint egy, a Rákóczi-szabadságharc történetét kiválóan ismerő tanár vagy krónikaíró nagy átéléssel elmondott, szomorú hangú „leckefelmondása”, az érintett eseményekről készült fájdalmas leltára. Ennek a szerkezete is rutinos költőre vall, különösen mesteri az indítása és a zárása. Bravúros a harmadik versszakban a természet és az emberi világ, a sárguló levelű sűrű Bakony és a „szegény kurucok” hervadó szerencséjének a párhuzamba állítása. Keletkezését Thaly Kálmán Veszprém eleste, Eszterházy Antal bujdosása és Bottyán apó haldoklása idejére, 1709. szeptember végére teszi. Megválaszolhatatlan marad azonban a kérdés: a feltételezett ismeretlen dunántúli költő hogyan értesülhetett az említett eseményekkel és a vers megírásával csaknem egy időben arról, hogy Vak Bottyán haldoklik a Tiszaörs melletti katonai táborban? Újra és újra olyan motívumok bukkannak föl a szövegben, amelyek későbbi eredetre és szerzőre vallanak.

Thaly Kálmán gyűjteménye közli még Palocsay György *Generális Bottyán Jánosné, gróf Forgách Juliána névnapjára* írt, 1710. február 16-án keltezett szerelmes versét. A hét strófából álló mű negyedik versszaka kimondatlanul is Bottyán János nevét involválja:

*Gyászod mely keserves, vígasságra jutni
Gyámolt adván Isten éltedet szentelni,
Gyakrabban engedjen abban vígasztalni, -
Gyászodat örömmre, áldással fordítani.*¹⁶

A történelmi vonatkozások gazdagsága és érdekessége miatt is tanulságos végigkövetni ennek a szerelemnek a további fordulatait és kiteljesedését. Palocsay György 1710 nyarán megkérte Forgách Julianna kezét. Thaly Kálmán

beszámolója szerint az özvegy – bár a közeledést nem utasította el – nagybátyjához, gróf Bercsényi Miklóshoz utasította kérését, akit férje végrendeletileg gyámjának jelölt ki. Bercsényi az 1711. évi farsangot tűzte ki egybekelésük időpontjául, Palocsayt pedig táborba küldte. 1710 vége felé Forgách Julianna az osztrákok által ostromolt Eger várába szorult. Palocsay álruhában be akart osonni hozzá, de ezt Rákóczi megtiltotta. A várat elfoglaló Pálffy György hízelgő szavakkal maradásra bírta a Tiszántúlra készülő özvegyet, s maga ajánlkozott gyámjául az időközben Lengyelországba menekült Bercsényi helyett. Forgách Julianna így császári védelem alá került. Palocsay ekkor politikai okokból szakított jegyesével. Ebben az időszakban, 1711 első felében keletkezett a cserbenhagyott menyasszony forró érzelmektől áthatott szerelmes verse, mely úgyszintén föllapozható Thaly Kálmán gyűjteményében:

*Élj kedvedre, – szerelmedre,
Immáron nem bánom!
Érted való túrt kínomat
Elhidd, szívből bánom.
Hogy miért kellett engem útálnod -
Hívségemért ezzel szolgálnod!*

*Emlékezzél: ki szeretett,
És kit szeretél, -
Kinek számos hetek után
Kínnal fizetél.
Emlékezzél, hogy Isten megvér,
Az mint nékem sokszor esküdtél.¹⁷*

A szerelem tüze nem hamvadt el Palocsay Györgyben sem, s végül 1711 őszén, a szatmári béke után oltár elé vezette mátkáját.

Befejezésül megemlítjük még, hogy Bottyán János neve – épp a Thaly Kálmán által megénekelte dunántúli hadjárat kapcsán – fölbukkan Ritter német nyelvű soproni krónikájának egy bökversében is. Szerzője mint tüzér részt vett a kurucok ostromolta Sopron védelmében. Az ostrom során házát az ellenfél tüzes golyói felgyújtották és porig égették, miközben ő a bástyákon harcolt. Korántsem véletlen tehát, hogy krónikájában idéz egy hétsoros német gúnyverset, amely Vak Bottyánt „ördögfattyának” nevezi.

Ez önmagában is megérteti, hogy Thaly Kálmán lapalji jegyzetében miért minősítette azt „nyomorúságos versemény”-nek.¹⁸

Az egyházi költészet Petőfije

I.

A kézikönyvek többsége – ideértve az *Új magyar irodalmi lexikon* legújabb kiadását is – 1817. május 20-át jelöli meg Pájer Antal születésnapjául. A keresztelési anyakönyv tanúsága szerint azonban három évvel korábban, 1814. május 20-án született egy Egerhez közel fekvő faluban, Makláron, egyszerű és szegény polgárcsalád harmadik gyermekeként. Édesapja, Pájer János – mint egyik versében említi – kőműves volt. Édesanyja, Filler Anna korán özvegységre jutott, s két idősebb gyermekét, Jánost és Katalint is korán eltemette. Ezt követően minden szeretetével legkisebb gyermekét halmozta el. Különös gondot fordított vallásos nevelésére. Pájer Antal egyik versében azt írta, hogy szülei utolsó kívánságát teljesítette, amikor Istent atyjává, Szűz Máriát anyjává választotta.

Elemi iskoláit szülőfalujában végezte, majd beiratkozott az egri jezsuita gimnáziumba. Eleven és érzékeny gyermek volt. Önértekeire büszke, kemény és ellenálló dac jellemezte, nehezen tűrt maga körül bármiféle korlátot, föl-föllázadt a kiszolgáltatottság, az őt ért megaláztatások ellen. Tanáraival is könnyen ujjat húzott, ezért az utolsó gimnáziumi osztály elvégzése előtt „consilium abeundit” kapott (vagyis: eltanácsolták az iskolából). Tanulmányait emiatt a gyöngyösi ferences gimnáziumban fejezte be az 1834–35-ös tanévben. A büntetés javára szolgált: az új intézményben az iskolai évkönyv tanúsága szerint osztálya egyik legjobb tanulója volt.

1835 őszén az egri szeminárium növendéke lett. Az ott eltöltött évek avatták költővé. A papnevelésben 1830-ban – a pesti központi szeminárium példáját követve – Magyar

Olvasó Társaság alakult. Kevéssel Pájer Antal odakerülése után, 1835 decemberében újjászervezte sorait, nevét Magyar Egyházirodalmi Társulatra változtatta, s önképző-körként folytatta tevékenységét. Az irodalmi egyesületnek saját könyvtára volt. Járatta többek között a korszak egyik legszínvonalasabb irodalmi lapját, a Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály által szerkesztett *Athenaeum*ot s Kossuth Lajos *Pesti Hírlap*ját. Tagjait arra kötelezte, hogy évente legalább egy szépirodalmi vagy tudományos pályaművet nyújtsanak be, melyekből havonta felolvasásokat rendeztek, s a legjobbakat jutalomban részesítették. Összejöveteleiken hazafias verseket szavaltak, termékeny vitákat folytattak a meghozatandó könyvekről és a folyóiratokban megjelent művekről. Az 1839–40-es tanévben *Verseny a Gyakorlat Pályáján* címmel kéziratot hetilapot adtak ki. Színjátzó kört is alakítottak, mely előadta például Tárkányi Béla farsangi vígjátékait.

Pájer Antal is csakhamar az olvasókör aktív tagjává vált, részt vett és felolvasásokat tartott havonkénti ülésein, bekapcsolódott élénk vitáiba, kéziratot hetilapjában epigrammákat jelentetett meg. Ez a szellemi közösség ösztönözte és formálta alkotói ambícióit.

1836-tól kezdve rendszeresen publikált, a költeményeken kívül néhány elbeszélést és cikket is. Rövid idő elteltével országos hírnevet szerzett. Termékeny és népszerű verselő volt, jelentkezését a reformkor olyan rangos folyóiratai is szívesen fogadták, mint az *Athenaeum*, a *Koszorú*, a *Rajzolatok* és a *Szemlélő*. Műveit a legkedveltebb, nagy példányszámban megjelenő almanachok, szépirodalmi zsebkönyvek is közölték. *Dugovics Titusz* című elbeszélő költeményével huszonkilenc induló közül a legjobb négy között végzett a Kisfaludy Társaság 1840. évi verspályázatán. Tehetségére Vörösmarty is fölfigyelt, írásra biztatta és szép jövőt jósolt számára.¹

Nyugtalan természete nehezen barátkozott meg a szeminárium szigorú rendjével és fegyelmével. Szemrehányásokat kapott akkor írt verseinek csaknem kizárólagosan világi témaköre miatt is. Közöttük a romantika által megkövetelt tematikai és műfaji változatosság jegyében – s természetesen a lírai szerepjátszás illusztrációjaként – szerelmi dalok is fölbukkantak. Tanulmányai befejezésekor feljebbvalói kétségbe vonták a papi pályára való alkalmasságát. Az önképzőkör vezetője, Kovácsik József vette őt védelmébe, aki Pyrker érsek támogatásával megtörte kollégái ellenállását. 1842. július 26-án néhány társával együtt pappá szentelték.

A szemináriumból kilépve rövid ideig a Heves megyei alispán, Brezovay József fia mellett nevelőként tevékenykedett. E munkában – melyet 1842. augusztus 7-én kezdett – kevés öröme telt. Pár hét múlva egészsége romlására hivatkozva azzal a kéréssel fordult előljáróihoz, hogy helyezték vidéki plébániára. 1842. október 10-én Füzesabonyba neveztek ki segédlelkésznek.

Papi pályája első éveiben az önképzésre, mindenekelőtt szónoki ismeretei gyarapítására fordított nagy gondot. Koncz Ákos írja, hogy „lázás szorgalommal tanulmányozta a legkiválóbb egyházi szónokokat. Szép előadási képességgel lévén megáldva, szónoklatai csakhamar látogatottá váltak, s a környék nevezetesebb egyházi ünnepeire vetekedve siettek őt paptársai szónoknak megnyerni.”²

Egyéniségéhez és hajlamaihoz illő, alkotásra ösztönző, ideális körülmények fogadták őt a füzesabonyi plébánián. Származása, falun töltött gyermekora és családtagjainak korai elvesztése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy mindig ott munkált benne a „térjünk vissza a természethez” Rousseau-i nosztalgiaja, szeretett visszahúzódni magányának legbensőbb köreibbe, feloldódni a természet idillikus közegében. Ferenczy Jakab jegyezte föl róla, hogy füzesabonyi káplánkodása idején a napi teendők elvégzése után a paplakkal szomszédos berkekben

sétálgatott, ott „keresett és talált enyhet s vidulást, és emelkedettségében dalba önté érzelmeit”.³ Ott hallgatta meg annak a pacsirtának a trillázását is, amely 1843-ban a *Tavaszkor* című szonett megírására ihlette. E gyönyörű madárénekekben, melynek dallamát Isten komponálta, „a természet lelke szól”. A csalogány úzi el a tél hidegét, s virágba öltözteti, örömmel árasztja el a világot minden kikeletkor. Pájer Antal az ő példájával buzdítja költőtársait egyszerűsége és természetességre.

Füzesabonyban szolgált akkor is, amikor 1844 februárjában a Debrecenből gyalogszerrel Pest felé tartó Petőfi nevezetes egri látogatására sor került. A kitérőt a város vonzerején kívül elsősorban az indokolta, hogy pénze elfogyott, s a papnevelde vele azonos sajtóorgánumokban publikáló költőtől, Pájer Antaltól – akiről azt hitte, hogy még a szeminárium hallgatója – és Tárkányi Bélától remélt segítséget. Szándékát és annak indítékait így örökítette meg *Eger mellett* című, Andornakon (a mai Andornaktályán) írt versében:

*Ha jó bort érezek, betérek;
Ne térnék hát Egerbe?
Ha ezt a várost elkerülném,
Az isten is megverne.*

*Egyúttal azt is megtekintem,
Hol vített Dobó nagy lelke;
És felköszöntöm, aki őt oly
Dicsőn megénekelte.*

A második versszakban körülírt személyt, akit a költő fel akart köszönteni Egerben, az irodalomtörténet-írás Vörösmarty Mihállyal azonosítja. Petőfinek kamaszkorától kezdve ő volt az első számú művészi példaképe. Ezt erősíti meg névmagyarosítása is: a Petrovics magyar fordításának a Péter lett volna a logikusabb előtagja, a szokatlanabb Pető-változatot az *Eger* című eposz egyik rokonszenves ifjú hőse, Pető

Gáspár hadnagy sugallta.⁴ Vörösmarty mellett szól az is, hogy az érseki székhelyen *Egri hangok* címmel a *Fóti dalra* emlékeztető hazafias tósztot írt.

A fenti, csupán közvetett bizonyítékokon és érzelmi motívumokon alapuló hipotézist nem tartom meggyőzőnek. Dacolva a lokálpatriotizmus és az elfogultság esetleges vádjával is, megkockáztatom azt a feltevést, hogy az *Eger mellett* idézett soraiban Pájer Antal neve rejtőzködik.⁵

A helyi hagyomány úgy tartja számon, hogy Petőfi február 18. és 21. között, Kerényi Ferenc kutatásai szerint február 16-tól 19-ig tartózkodott a városban.⁶ A településre alighogy belépő költő a líceum közelébe érve egy épp arra járó papot pillantott meg, akitől elsőként Pájer Antal felől érdeklődött. Amikor megtudta, hogy ő már füzesabonyi káplán, Tárkányi Béla hollétét kezdte firtatni, aki teológiai tanulmányai befejezése után az érseki iroda „tollnoka”-ként dolgozott, s a szemináriumban lakott. Hozzá forduló költőtársának a saját szobáját bocsátotta rendelkezésére.

Petőfi az Egerben töltött három nap alatt megtekintette a várat és a líceumot. Egyetlen szemtanú és maga Petőfi sem tett említést arról, hogy a vár meglátogatása során Vörösmarty felköszöntésére sor került volna. Az *Eger* című eposz szerzőjét egyébként is csupán a képzelet síkján köszönthette volna, Pájer Antalt viszont – legalábbis úgy vélte – a valóságban. Az eddig fölvezolt események is azt szemléltetik, hogy Petőfi kész, meghatározott személyekhez kötődő elképzelésekkel érkezett Egerbe. A város szomszédságában feltehetően inkább rájuk – az első helyen Pájer Antalra – gondolhatott, mint a sok kilométernyi távolságban élő Vörösmartyra.

A híres vendég ideje legjavát a szemináriumban, Tárkányi Béla szobájában és az étteremben töltötte, ahová mindig kispapok serege kísérte el. A velük folytatott eszmecserék során is emlegette Pájer Antalt. A papnövendékek – olvashatjuk

Zalár József visszaemlékezésében – „az iskolai órákon kívül minden idejüket” az ő „társaságában töltötték, ki most már szívesen s igen érdekesen beszélgetett mindenről, főképp katonaeletéről. Igen sajnálta, hogy Pájerral, kit nagyon becsült, nem találkozhatott; szerette volna őt, mint mondá, főleg a »Szittyavirágok«-ért üdvözölni, melyek annyira megtetszettek neki, hogy egy almanachból, melyben megjelentek, kiírta azokat.” Ezután a korszak egyik divatos egyházi költőjére, Sujánszky Antalra „tért át a beszéd”, akinek – Petőfi szavai szerint – „minden versében ott van: hogy – hit, remény és szeretet. Erre éppen behozzák a legújabb számot valamelyik lapból”, amelyben Sujánszkytól is megjelent egy költemény. „No, olvassuk – mondá Petőfi –, fogadok, hogy benne lesz a hit, remény és szeretet. És csakugyan benne volt.”⁷

Petőfi Pájer Antalról megfogalmazott vallomása csaknem szó szerint visszaigazolja az *Eger mellett* idézett részletében bejelentett szándékot, a papköltő említett művét pedig perdöntő bizonyítékká fokozza.

A Zalár József által említett és cím szerint meg nem jelölt almanach, melyre Petőfi hivatkozott, az *Emlény* 1842. évi kötete. Ott jelent meg *Szittyavirágok* címmel Pájer Antal hat szonettből álló ciklusa, mely a régi magyar történelem néhány kiemelkedő alakját, helyszínét és eseményét vonultatta föl. Az egyiknek *Az egri várban* a címe, melyben az 1552-es várvédelem hőseinek a példáját idézve, Petőfire emlékeztető szenvedéllyel ostromozta a haza újabb „ellenfelét”, a „fényűzés ragályos mételyét”, korának cím- és rangkórságát, az úrhatnámság, a divatmajmolás csillogó külsőségeit. Elképzelhető, hogy Petőfi nem az *Eger* című eposzra, hanem erre a szonettre utalt az *Eger mellett* idézett soraiban.

Kerényi Ferenc szerint a versrészlet megszületésének indítékai között nemcsak a „tisztelettel föhajtás”, hanem „a kölcsönkérést előkészítő költőtársi gesztus” is szerepet

kaphatott. A „lebegtetés” pedig „akár poétai szándék is lehetett”.⁸

A hozzá eljutott információk alapján Pájer Antal is megörökítette a látogatást. A *Petőfihez* című vers kezdő soraiban ő is sajnálkozását fejezte ki, hogy találkozásuk elmaradt:

*Azt mondják, hogy kerestél engemet
Utadban egykor, Egren átmenet?
Sajnálom, hogy szándékod összement;
De még inkább azt, hogy az árva szent
(Már én, magam) téged nem láthatott;
S mely elvitt, szinte szidtam a napot...*

Pájer Antal a Petőfivel való s mindkettőjük által áhított találkozás kudarcra miatt csupán mellékszereplője lett a nevezetes eseménynek, holott egyik főszereplőjévé is válhatott volna. Talán életre szóló barátság szövődött volna közöttük. Ifjabb pályatársához fűződő viszonya mindenképpen a magyar irodalomtörténet figyelemre méltó, említést érdemlő epizódjai közé tartozik. Nemcsak eszméik, hanem költői törekvéseik között is rokon vonásokat fedezhetünk föl. Pájer Antal ugyanolyan változást hozott az egyházi, mint Petőfi a világi költészetben: a népiesség motívumkincsével gazdagította kifejezőeszközeit. Életrajzírói „az egyházi költészet Petőfijé”-nek nevezték, aki a vallásos lírában először honosította meg a népies hangot és szemléletet, s ezáltal is közelebb hozta azt a mindennapi élethez. Bár hatása alól korai pályaszakaszában (s főként szerelmes verseiben) nem tudta kivonni magát, eleve megszelídítette, majd fokozatosan levetkőzte a korabeli almanachlira és az azzal szövetkező – Sujánszky Antal által is képviselt – szakrális költészet életidegenségét, modorosságát, dagályosságát, s eredendő hajlamait követve, egyszerű és természetes hangon, a közvetlen átélés, a személyes élmény varázsával szólalt meg. Izzó haza- és szabadságszeretete, keresztényi részvétellel átítatott

szociális érzéke, a szabályozott életrendből, az „ingmelles” társadalomból kiszorultak és kitaszítottak, a szegények és az elesettek iránt tanúsított rokonszenve, föl-föltámadó polgárpukkasztó szándéka, panteisztikus természetélménye is Petőfivel rokonítja. Az alsó néposztályokhoz kötötte származása és gyermekkora is.

A legelmélyültebben Brisits Frigyes elemezte verseit, főként a magyar szakrális líra megújításában játszott szerepét, összehasonlítva őt elődeivel és kortársaival. Legfőbb jelentőségét ő is a Bajza–Sujánszky-örökség meghaladásában látta. „A vallásos költészet megújítója Pájer Antal volt. Petőfi-tanítvány, de emellett az első vallásos költői tehetség. Alakja elfelejtett, pedig több és jobb emlékezetre méltó. Ő a vallási líra igazi felnevelője, akit tanítványai, Tárkányi és Mindszenty elhomályosítottak. Az irodalomtörténet ezek nevéhez fűzi a vallási líra végleges kialakulásának tényét és első értékét, pedig mint költő talán ő volt a legnagyobb. Pájer szakít – kétségtelenül Petőfi hatása alatt – a Bajza-Sujánszky-hagyománnyal, a lelki tárgytalansággal, a benyomások és érzéklések elképiesítésével, a vallási lírába meghozza az élet elevenségét, és megnyitja számára a közvetlen élményszerűség szabad forrását és teltségét.”⁹

A fejtegetést ki kell egészítenünk azzal, hogy Pájer Antalnak már Petőfi föllépése előtt, tőle függetlenül is volt fogékonysága a Brisits Frigyes által méltatott újító törekvésekre. Ezt igazolja Zalár József idézett beszámolója Petőfi és az egri kispapok beszélgetéséről, melyben a körülrajongott jövevény gúnyos szavakkal illetve Sujánszky Antal vallásos lírájának sztereotípiáit, mesterkéltségét, kimondatlanul is szembeállítva azt Pájer Antal verseinek friss életszerűségével. A kettejük közötti különbséget a pályakezdő Petőfi lényegében ugyanúgy látta, mint Brisits Frigyes. 1844 elején egyébként sem beszélhetünk még számottevő Petőfi-hatásról, hiszen Pájer Antal – mint említettük –

1836-ban, kilenc évvel fiatalabb pályatársa pedig csak 1842-ben kezdett publikálni, abban az esztendőben, amikor a *Szittyavirágok* megjelent. Petőfinek Egerbe érkezéséig – nem számítva az álnéven közreadottakat – alig több mint húsz verse jelent meg. Föllépése Pájer Antal költészetében nem nyitott új szakaszt. A helyzet fordított: ha csekély mértékben is, a *Szittyavirágok* költője hatott ifjú barátja irodalomszemléletére, aki egi látogatásakor mindennek tanújelét is adta. Épp Pájer Antalhoz fűződő viszonya, az a meglepő vallomás, hogy a *Szittyavirágokat* kimásolta az *Emlényből*, róla alkotott és távolléte miatt minden „érdek nélkül” kinyilvánított elismerő véleménye tanúsítja, hogy a pályakezdő lírikus – miközben egyéni hangját kereste – élénk figyelemmel kísérte a korabeli magyar költészetet is. Nemcsak lesújtó ítéleteket formált (mint például Sujánszky esetében), hanem képes volt meghajolni a nála idősebb nemzedék egy-egy tagja előtt, s tudott tanulni azoktól is, akik nem tartoztak a magyar líra első vonalába.

Az azonban vitathatatlan, hogy Petőfi a későbbi pályaszakaszban tudatosította és megerősítette Pájer Antal eredendő hajlamait, s új vonásokkal is gazdagította költészetét. A költészeti népiesség formái vívmányai, témái és műfajai szinte észrevétlen természetességgel hódították meg líráját, amelyeket ötvözött a saját költői eredményeivel. A legszuverénebb értékeket pedig az 1850-es évek közepétől teremtették meg, amikor áthatották szakrális verseit is. Ezeknek a szépsége és eredetisége a Brisits Frigyes által alkalmazott összehasonlító módszerrel, a Bajza–Sujánszky hagyománytól való elhatárolással mutatható ki a legnyilvánvalóbban.

II.

Petőfi iránta tanúsított figyelme és megbecsülése azt jelzi, hogy Pájer Antal neve élénken benne élt a kor magyar irodalmi tudatában. Bizonyára költői rangja és szónoki tehetsége is hozzájárult ahhoz, hogy Pyrker érsek még Petőfi látogatásának esztendejében ismét Egerbe hívta, s 1844. december 2-án a főplébánia káplánjává nevezte ki.

Az egi évek alatt összegyűjtötte és sajtó alá rendezte addig írt és publikált költeményeit. Nevével először az *Emlékszózat...* című óda borítólapján találkozhatunk, mely Pyrker érsek 1846. december 8-án megtartott aranymiséje alkalmából jelent meg Egerben. Ez a szapphói versszakokban írt költemény prozódiai felkészültségét, az antik időmértékes verselésben való jártasságát is illusztrálja. Az ódában a nagy jótevő iránt érzett hódolatát fejezte ki, művészet- és tudománypártoló tevékenysége előtt hajtott fejet.

A következő esztendőben Pesten látott napvilágot *Pájer Antal verseinek* első reprezentatív gyűjteménye, mely a Dugovics Titusról írt díjnyertes költeményt, a cikluscím elhagyásával a *Szittyavirágok* szonettjeit és a *Petőfihez* írt verset is tartalmazta.

A kötetben a reformkor divatos témáival találkozhatunk. Legértékesebb darabjai kritikai hazaszeretetét szólaltatják meg, a dicső múlt példáját idézik és a sivár jelent ostorozzák. Petőfi – ahogyan idézett egi vallomása is illusztrálja – elsősorban ezeket a verseit becsülte és szerette.

Szerelmi dalaiban jórészt az érzelmes-választékos biedermeier líra sztereotípiáit, közhelyeit ismétli meg. Többé-kevésbé ennek az irányzatnak a sajátosságai fedezhetők föl családi verseiben is, melyekben gyermek- és ifjúkora emlékeit idézi, hozzátartozói elvesztését siratja meg.

A biedermeier költészet témáit, műfajait és motívumait a korabeli almanachlúra, elsősorban Bajza József közve-

títette hozzá. Pájer Antal feltehetően személyes kapcsolatban állt vele, hiszen az *Athenaeum* több versét közölte. Egymás iránti rokonszenvüket megerősítették közös Heves megyei és gyöngyösi kötődéseik is. Jól ismerte például Bajza verseinek 1835-ben megjelent gyűjteményét. *Egy kacérhoz* című alkotásának azt az intelmét, hogy a „lányka” ne szépségével, hanem erényeivel hódítson, mert „a külsőség csak Isten átka”, megtalálhatjuk Bajza József *Egy leánykának* című költeményében is. A *Leányok rabja* lírai hőse arra vágyik, hogy halálra ítéljék, s „halálos büntetésül” csóktengerbe vessék. Az ötlet bizonyára Bajza *Leányi törvényszék* című, szerbből magyarra ültetett verséből származik, amelyben az elítélt férfinak az az utolsó kívánsága, hogy a lányok nyakába akasszák föl.

Bajzán kívül Vörösmarty hatását is fölfedezhetjük a kötet szerelmes verseiben. Ezt a leglátványosabban a három egymás mellé illesztett, ciklusba rendeződő költemény, a *Haj*, a *Fekete szem* és a *Kék szem* szemlélteti, amelynek szövegében Vörösmarty *Haj, száj, szem* című versének a motívumaira ismerhetünk. Vörösmarty szerint a lányok szájában a „Legszebb gyöngysor ragyog”. A női fogakat Pájer Antal is „két sor gyöngyhöz”, „a legfehérebb gyöngyökhöz” hasonlítja. Kék szemüket „bűvös kert”-nek nevezi, melyben „szűz ibolyák özöne” látható. Vörösmarty is azt írja a lányok szeméről, hogy „Valahányszor nyílik, Ibolya kél benne”.¹⁰

Az említett példák – árnyalva Brisits Frigyes idézett koncepcióját – azt szemléltetik, hogy az *Athenaeum* hasábjain teret hódító almanachlára is nyomokat hagyott Pájer Antal korai műveiben.

Ugyanakkor a kötet számos verse már túlmutat az almanachlára ízlésvilágán, a fiatalabb nemzedék stílustörekvéseivel rokonítható, a költészeti népiesség maradandó hatását illusztrálja. Népi hősoket és életképeket vonultat föl, a népköltészetből ismert műfajokat szólaltat meg például *Népdal*,

Néprománc, Pórfiú, Pórleány, Koldus család és *A magyar nóta* című költeményeiben. Ezeket az alkotásokat keresztényi részvétellel és szeretettel átítatott szociális érzék, a gazdagok és a szegények egyenlőségének, testvériségének az eszméje hatja át. Olykor mámoros természetélményének és szatirikus látásmódjának, bölcséleti elemekkel átszótt, finom humorának is kifejezést ad.

A kor magyar irodalmában való otthonosságáról, költői becsvágyáról és jó ízléséről is tanúskodnak azok a költemények, melyeket neves pályatársaihoz intézett. Petőfin kívül verset írt *Erdélyi Jánoshoz, Vachott Sándorhoz, Garay Jánoshoz, A nemzet költője* címmel Vörösmartyhoz.

A megszólított költők sorában egyetlenegy sincs az egyházi líra művelői közül. Ez is azt tanúsítja, hogy költői ambíciói olykor még pörben álltak lelkipásztori hivatástudatával. Erről a kettősségről, belső dilemmáiról és vívódásairól árulkodik, hogy a kötet legtöbb verse a szerelemről szól. Közvetlen tárgya szerint istenes vers egyáltalán nincs a gyűjteményben, a magyar szakrális líra későbbi megújítója itt még csaknem kizárólagosan a világi témáknak hódolt.

Egyedül az *Erdélyi Jánoshoz* írt vers szólaltat meg közvetlen és erőteljes Isten-élményt. A magyar irodalmi népiesség kiváló teoretikusának 1842. március 15-én gyermekágyi lázban meghalt huszonöt éves felesége, 1844. február 9-én pedig életben maradt kislányuk is követte édesanyját. Az ő gyászában és fájdalomban osztozik Pájer Antal. Költőtársát az örök élet reményével vigasztalja, patetikus vallomást fogalmaz meg a líra égi eredetéről, a tér és az idő korlátait legyőző hatalmáról.

A sors fintora, hogy épp az előbbi versben megszólított pályatárs írt rendkívül szigorú kritikát a kötetéről a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. áprilisi számában. Itt-ott ironiába hajló hangvétele nem különbözik ugyan a folyóiratban megjelent bírálatok többségétől, néhány kifejezése mégis túlzó-

nak mondható. Mesterkéltnek, „gyalulatlanoknak” tartja Pájer Antal hasonlatait, képzettársításait, melyek túllépik a tapasztalati valóság és a logika által diktált határokat. Idevágó megállapításait és az említett példák némelyikét az avantgárd újító törekvésein megedződött mai ízlésünkkel nem minden esetben érezzük meggyőzőnek. Erdélyi azzal a szigorú megállapítással zárja fejtegetését, hogy Pájer Antal a kötet egyenlenségeivel „még azon jó nevét is veszélyezteti, melyet a lapokban szerzett volt magának”.¹¹

A lesújtó ítéletek között csak elenyésző számban bukkannak föl elismerést kifejező megjegyzések. A bírálat szerzője a sikerültebbek közé sorolja a *Vándordalok*, a *Téli dalok* és a *Tavaszi dalok* némely darabját is, de fenntartás nélkül egyetlenegy költeményt emel ki és teljes terjedelmében idéz is, a *Kassán* címűt, mely szerinte „Kazinczy csípős verseire” emlékeztet anélkül, hogy az utánzás gyanúját keltené föl az olvasóban. Külön figyelmet érdemel bravúros, az ironikus hangvételt erősítő rímélése:

*Megláttalak hát mégis valahára, Kassa!
Én e szegény hazának egy szegény utassa.
Szép vagy, pompás vagy így, kívülről nézve, Kassa!
De hajh, mit ér e kőrakás, e szörnyű massa,
Ha nincs benne, mi honfi keblemet mulassa?
Hideg lég száll utcáidon mindegyre, Kassa!
Nyelv által vagy hideg, mint a külföld havassa...
Oh hol van egy Jeremiás vagy egy Balassa,
Ki elfajulásod bús lantján megsirassa!
De mikor is léssz már miénk, oh, Kassa, Kassa!?*

Egészében véve a kritikának nem is a tartalma, inkább hangvétele kelthet hiányérzetet bennünk. Erdélyi Jánost kétségkívül a legmagasabb esztétikai igények vezérelték, le-dorongoló véleményét azonban – pályakezdő költőről lévén szó – rosszul időzítette.

Abban pedig fenntartás nélkül igazat kell adnunk a kritika írójának, hogy Pájer Antal költészete a sokat ígérő, Petőfi által is méltányolt indulás után az 1840-es évek közepétől – nem kis mértékben morális gyökerű belső konfliktusok, az ellentmondásos költői attitűd következményeként – valóban elszürkült, mesterkéltté vált. Későbbi költészete azonban nem igazolta azt a lekicsinylő és kirekesztő hangnemet, amelyet az idézett recenzió megütött. Az önmagára találáshoz, a kibontakozáshoz gyökeres fordulatra, a költői szerepvállalás tisztázására, szemlélet- és témaváltásra is szükség volt. Ez a fordulat az 1850-es évek közepén következett be pályáján. Akkor vált szakrális költővé, életművének legjelentősebb és legmaradandóbb értékei ezt követően és ebben a tárgykörben születtek. Ehhez az irányváltáshoz minden bizonnyal az idézett bírálat is ösztönzést adott.

A megújulás azonban még váratott magára.

Az említett kötet megjelenése után Pájer Antal még egy évet töltött Egerben. Újbóli elköltözését feltehetően nemcsak a fiatal papok áthelyezésének, vándorlásának sok százados hagyománya motiválta. Koncz Ákos nyugtalan, álmodozó természetével, a falusi egyszerűség, csönd és béke utáni vágyával magyarázta távozását.¹² Alkatához ez az életforma állt a legközelebb, erre irányuló vágya teljesült akkor, amikor 1848. június 9-én Tiszabábolnára került plébánosnak.

Falusi és papi magányában is magával ragadták az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméi és eseményei. Ezt bizonyítja mindenekelőtt *A nemzeti őrsereg dala*, mely 1848-ban önálló nyomtatványként látott napvilágot, s szenvedélyes hangon, az isteni igazságszolgáltatás, a jogos önvédelem hitével és pátozával buzdít a haza és a szabadság védelmére.¹³ A cím, a témaválasztás, a műfaj, a hangütés, a strófaszerkezet, az utolsó versszak első felében fölbukkanó kollektív és ünnepélyes fogadalomtétel Petőfi *Nemzeti dalára* emlékeztet. Ugyanakkor ritmusában, rímképletében, képrendszerében és kifeje-

zés módjában számos egyéni lelemény is föltűnik. A különbségek az eltérő vershelyzetből és költői attitűdből fakadnak. Petőfi még a szolgaság és a szabadság közötti választásra szólít föl, Pájer Antal pedig már a kivívott szabadság fegyveres védelmére buzdít. Előbbi a nemzethez, utóbbi a nemzetőrséghez intézi szavait. Különösen eredeti és megragadó a vers ref-rénjében olvasható metafora, a rózsabimbó és a szabadság, a tövis és a kard azonosítása. Ez a metafora gondolati és poétikai szempontból egyaránt a költemény jelképes központja. A legnagyobb meglepetést pedig az kelti, hogy egy római katolikus pap jogszerűnek és erkölcsösnek ítéli a fegyveres önvédelmi harcot, s kijelenti, szükség esetén ő is kész arra, hogy kardot fogjon a kezébe. Első strófája így köszönti a kivívott szabadságot:

*Meghozta a jövődő hévimánknak
Véres könnyűkkel áztatott díját,
Most nézünk a szabadság hajnalának
Piros fényénél a világon át.
Mi a szabadság? Egy szép rózsabimbó,
Amelyet kardunk véd, mint tövise,
Enkardunk véd, mint a szélben ingó
Rózsát, ne tépje össze senki se.*

Tiszabábolnán várt rá életének egyik legfelkavaróbb szenvedélye és csalódása. Egy reménytelen szerelem kerítette hatalmába, gyötörte szívét és lelkét. Az érzelmegszületését és a keserű csalódást, kötelesség és szenvedély drámai összeütközését *Villámok* című ciklusában örökítette meg, mely száz címtelen, római számokkal megjelölt, a dal és az epigramma műfaji vonásait egyesítő versből áll. A ciklus darabjai 1848-ban és 1849-ben keletkeztek. Koncz Ákos Abélard és Héloïse tragikus szerelmét emlegette a mű kapcsán.¹⁴ A magyar irodalomban Szabó Lőrinc *A huszonhatodik év* című, százhusz szonettet tartalmazó, az

elhunyt kedvest megsirató „lírai rekviem”-je hasonlítható hozzá leginkább.

Ez a lírai regénnyé teljesedő versciklus az eddigieknél több figyelmet, elmélyültebb elemzést érdemelne mindenekelött a benne rejlő lélektani és létfilozófiai reflexiók gazdagsága s finom, misztikumba hajló erotikája miatt. Természetesen nem csupán személyes élményeken alapul, mint korábban írt szerelmi dalaiban, itt is találkozhatunk a fikcióteremtés, a lírai szerepjátszás mozzanataival. Talán fogalmazhatunk úgy is, hogy mintegy „kiírta” magából, esztétikumká szublimálta szerelmi vágyait, virtuális győzelmet aratott kísértései fölött. Későbbi pályafutása is ezt igazolja.

Ugyanazt a teljességet keresi a szerelemben, amelyet végül Isten gyermekeként, Krisztus követőjeként meg is talált:

*Csak egyszer szólj velem bizalmasan,
Csak egyszer nyisd fel kebledet reám,
Hadd mondhassam, hogy megnyílt az ég,
S én láttam ott az Istent, oh leány!*

Úgy vívódik kétség és remény között, verődik „földön és égbolton”, mint az Óda költője, József Attila:

*Éltem kopár szirt, mely tenélküled
Mély tengeren habok közé süllyed;
S éltem magas szirt, mely teáltalad
A csillagokkal összefut s szalad...*

*Éltem rideg völgy, mely tenélküled
Visszhangozatlan, tompa és süket;
S éltem kies völgy, mely teáltalad
Az égnek is minden szót általad...*

A szenvedély múlását, a tűz kihunyását tapasztalva, megelégedne azzal, ha szerelmük barátsággá alakulna, s rímbe

foglalja Szent Ágoston egyik szép gondolatát, hogy a szeretet, ami elmúlik, sohasem volt igazi:

*Mondtam úgy-e, hogy ha megszakadna
A szerelmi szent viszony közöttünk,
Váljék az baráti édes lánczá,
S oldjunk úgy, miként egykor kötöttünk.
Az csak műveletlen szívnek bűne,
Hogy gyűlöl, ha már szeretni szűne.*

A befejezésben egy hátborzongató hasonlat fejezi ki, hogy minden reménye szertefoszlott. Számba veszi szerelmük megőrzött tárgyi emlékeit, a „sok szép levelet”, a halántéka köré tűzött elhervadt virágfüzéreket és a „legdrágább szerelmi jelet”, az ajándékba kapott sötét hajfürtöt, majd így zárja a sóvárgó múltba tekintést:

*Mindez meghalt szerelmednek
Emlékeül nálam maradt;
S úgy nézem őket, mint sírból
Kiásott puszta csontokat!*

A papi hivatással össze nem egyeztethető szerelem, a keserű csalódás és saját gyengeségének tudata földúlta Pájer Antal lelki egyensúlyát. Bizonyára ez az ifjúkori epizód is szerepet játszott abban, hogy a keresztény bűnbánat és bűnbocsánat témaköre a későbbiekben az átlagosnál erőteljesebb hangsúlyt kapott költeményeiben és prédikációiban.

Csalódottságát, meghasonlását tovább növelte a világsi fegyverletétel és az azt követő önkényuralom. Két megrendítő versében siratta meg az eltiport szabadságharcot. Az egyik az *Európához*, melyben szemrehányásokat tesz a kontinensnek közönyéért, tehetetlenségéért. Úgy érzi, hogy Európa ezzel a saját hagyományait, eszméit tagadja meg. Az érzéketlen, fáradt, önnön múltjához és értékeihez méltatlanná vált földrészt „vén bolond”-nak, „vén gyerek”-nek

nevezi, a kocsi tehetetlen ötödik kerekéhez hasonlítja, s elé idézi gyermekét, „a szép ifjút”, Amerikát, ahol még van rangja, becsülete embernek és szabadságnak. Ő is, mint a *Gondolatok a könyvtárban* című vers költője, Vörösmarty, eszményi államformának tekintette az amerikai demokráciát.

Imádság. 1850. című versében a „népek Istené”-től, minden hatalom és jog legfőbb forrásától kér segítséget eltiport, megalázott nemzetének. Nem kegyelemért könyörög, csupán igazságért, hogy a sérelmet szenvedett erkölcsi világrend ismét visszanyerje uralmát a földön:

*Nem kérünk mi kegyelmet, óh Uram,
Itt részrehajlás volna kegyelem:
Igazságot tégy, s mennyköved ha van,
Azt szórd a bűnös főkre hirtelen.
Igazságot tégy; mert a béke, rend
Csak úgy virágozik ismét idelent.*

*Meguntuk a sírást, meg a reményt,
Meguntuk már magát az életet;
Most látjuk, hogy nincs földön biztos lét,
Ha tőlünk elfordítod képedet.
Te tudhatod csak: mi és mint kellene.
Segíts rajtunk, óh népek Istene!*

Az egyéni és közösségi megpróbáltatások, csalódások miatt Pájer Antalt mély, hónapokig tartó depresszió gyötörte. Herke Rózsa így jellemzi akkori állapotát: „Az eszményi felé törekvő, érzékeny lelkű ember barátaiban és szerelmében csalódva meghasonlott a világgal. A politikai viszonyok is minden bizonnyal hozzájárultak kedélyváltozásához. A nyíltszívű, vidám költő zárkózott, komor, az emberekkel szemben bizalmatlan és gúnyos lett. Csalódásai költészetét is jó időre elhallgatták.”¹⁵

III.

Úgy érezte, csak a környezetváltozás segíthet rajta. Visszavágyott Egerbe. A templomi szószéket az Érseki Líceum szónoklattani katedrájával szerette volna fölcserélni, de pályázata késve érkezett meg az intézménybe, ezért a meghirdetett állást másnak ítélték.

Végül Tiszafüred ajándékozta meg az újrakezdetés reményével és lehetőségével, amelynek plébániájára 1851. augusztus 26-án kapott kinevezést.

Tehetségével, irodalmi hírnevével, aktív közéleti szerepvállalásaival, karitatív tevékenységével nagy tekintélyt szerzett új állomáshelyén. Zalár József így jellemezte őt: „amilyen buzgó az oltár előtt s szívre ható beszédű a szószéken, éppoly kedves embere a társas köröknek szeretetre méltó tulajdonságai által. Ő ember és polgár tud lenni a szó igazi értelmében anélkül, hogy megszűnnék pap lenni. Szelleműs és szívélyes, egyszerű és nemes, őszinte és a közjóért mindenét szívesen áldozó. Házának, mely a vidék intelligenciájának kedves gyűlhelye, a legutolsó polgártársig mindenki szívesen látott vendége.”¹⁶

Hazájához, nemzetéhez, az 1848–49-es szabadságharc eszméihez és Petőfi emlékéhez ezekben az években is hű maradt. Hűségének minden másnál sokatmondóbb bizonyítéka, hogy plébániáján – saját életének és biztonságának kockáztatása árán – a Habsburg önkény elől menekülő forradalmárokat, szabadságharcosokat bújtatott.

Segítséget nyújtott például Sárosi Gyulának, az *Arany Trombita* Kelet-Magyarország és az Alföld térségein rejtőzködő, távollétében halálra ítélt és jelképesen kivégzett szerzőjének. A szakirodalom osztatlanul úgy véli, hogy a keletmagyarországi bujdosásából Gyöngyösre tartó költőbarát megszakította útját Tiszafüreden. Káplány József így foglalta össze ezt a feltevést: „Sárosi az Alföldről jött Heves

megyébe, s mielőtt Gyöngyösre érkezett volna, megfordult a megye több részében, így Tisza-Füreden Pájer Antalnál, kinél huzamosb ideig tartózkodott s kinek lovai vitték be őt Gyöngyösre is.”¹⁷

Az idézet Tiszafüredre vonatkozó adata korrekcióra szorul. Sárosi Gyula ugyanis – szintén a szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint – 1850 szeptemberétől 1852 novemberéig bujdosott Gyöngyösön. Pájer Antal pedig – mint említettük – csak 1851. augusztus 26-án foglalta el a tiszafüredi plébániát. Ezt az időpontot a tiszabábolnai és a tiszafüredi keresztelési anyakönyvek bejegyzései is szentesítik. 1850 szeptemberében és azt megelőzően tehát semmiképpen sem találkozhattak egymással Tiszafüreden, csak Tiszabábolnán. Barátjával Pájer Antal később is kapcsolatban maradt, Tiszafüredről gyakran bekocsizott hozzá Gyöngyösre, s ellátta őt pénzzel és élelemmel.

Ha Sárosi Gyula nem is, más üldözöttek sűrűn fölkeresték a tiszafüredi plébániát, s letek oltalomra, vigaszra a papköltő oldalán. Különösen sokszor látogatta meg Zalár József, aki azért kényszerült bujdosásra, mert a Damjanich-hadtest krónikása, „hadi-poétája” volt, s kevéssel a szabadságharc bukása előtt a tavaszi hadjárat eseményeit és hőseit megéneklő verseskötete jelent meg *Szabadságdalok* címmel. Pájer Antalnak ő volt a legkedvesebb és a leghűségesebb barátja.

Zalár 1881-ben keletkezett *Emlékezés Tiszafüredre* című, akkor elhunyt barátját megsirató versében fölelevenítette a szabadságharc bukása utáni időket, s életre keltette azt a baráti társaságot, amelynek a tagjai a Tisza partján találkoztak egymással, rőzselángon halat sütöttek, koccintgattak és nótáztgattak, a hont és a szabadságot éltették. Így örökítette meg a zsarnokság ellen prédikáló, az üldözött szabadságharcosoknak védelmet nyújtó Pájer Antal arcképét, s mutatta be azt a baráti kollektívát, amelynek ő volt a lelke, plébániája a gyülekezőhelye és szellemi központja:

*Pap és költő – prófétátok,
Az vala ő a nagy átok
Napjaiban... Mily napok!
Síri csend volt, halál a szó,
Nagy úr lett a tömlöctartó...
De ő mégsem hallgatott.*

*Szomorú volt szíve, lelke,
De csüggedést nem ismerve
Vigasztalta híveit.
Bujdosók és menekültek
Mind tűzhelye köré gyűltek,
A reményt ott föllelik.*

Ezt követően az 1848–49-es forradalom és szabadságharc olyan kiváló hadvezéreit nevezi meg a társaság tagjai közül, mint Kiss Pál tábornok, aki halált megvető bátorságával csaták kimenetelét döntötte el vagy Rapaics Dániel ezredes, aki a lőporgyártás felügyelője volt. Az idő tájt mindketten tiszafüredi birtokaikon gazdálkodtak.

Zalár Józsefen kívül más költőbarátok is föl-fölkeresték őt a tiszafüredi plébánián. Közülük Mindszenty Gedeon állt hozzá a legközelebb, de a látogatók között föltűnt Tárkányi Béla és a *Szépirodalmi Közlöny* szerkesztője, Szelestey László is. Bizalmas viszony fűzte még Futó Jánoshoz, akinek az életéről csak annyit tudunk, hogy 1848–49-ben honvédtüzér volt, majd vidéki színész lett, néhány cikke és verse jelent meg korabeli lapokban, s alkalmyszerűen könyvkiadással foglalkozott. Baráti köréhez tartozott a tiszafüredi születésű, népszerű, Petőfi által is kedvelt író, Bernát Gáspár, anekdoták, humoreszkek hőse és megörökítője, aki mindenekelőtt Józsa Gyuri-adomáival és a Bach-huszárokat kifigurázó karcolataival szerzett hírnevet.

Tettekben megnyilatkozó, áldozatra is kész patriotizmusa, példamutató helytállása, erkölcsi bátorsága, a jogtiprók iránt

érezett haragja legendát szőtt a neve köré. A haza szabadságát és függetlenségét megalkuvás nélkül védelmező, az osztrák önkényuralmat következetesen elítélő magatartásával bizonyos fokig külön utakon járt a saját egyházában is. Ezt szemlélteti, hogy amikor 1858 augusztusában, Rudolf trónörökös megszületése után országszerte, így a tiszafüredi templomban is hálaadó szentmisét celebráltak, a *Szittyavirágok* költője egy nyugdíjas ferences szerzetessel végeztette el a szertartást, amelyen ő maga „betyárkalapban”, cingulus és pallium nélkül jelent meg. Egy rosszakarója föl is jelentette az egri érsekségen, s csak némi nehézségek árán tudott elfogadható magyarázatot adni a történetekre. „Azzal védekezett – írja Herke Rózsa –, hogy a nyugdíjas pap följánlotta, hogy elvégzi a misét; rágalom, hogy nem pompával rendezte volna meg a Te Deumot; palliumra pedig nem tellett, azért nem vehetett föl.”¹⁸

A nép, az egyszerű emberek iránt érzett önfeláldozó szeretetének újra és újra tanújelét adta. A tiszafüredi kántortanítói állomás javára 200 ezüst forintnyi alapítványi tőkét adományozott. A templomnak engedte át azt a negyedteleknyi földet, amellyel végrendeletében egyik utolsó útjára készülő híve ajándékozta meg. 1854-ben vasárnapi ipari iskola létrehozását kezdeményezte. Mindenekelőtt az ő érdeme, hogy lelkipásztorkodása idején a településen kórház létesült, mely elsősorban a szegényeket, az elesetteket karolta föl. „Ez intézet – írta Tariczky Endre – legnagyobbbrészt az ő teremtő tevékenységének szülöttje, gyümölcse. Ő járt-kelt, fáradozott annak létesítésében, mely végett jótékony célú tisztes mulatságokat is rendezett. Az adományozásra aláírási íveket bocsátott ki, s a boldogult főpásztortól is 1000 forintnyi alapítványi tőkét nyert reá.”¹⁹ A tiszafürediek szívébe és emlékezetébe mindenekelőtt ezzel a kezdeményezésével írta be a nevét.

A Tiszafüreden eltöltött közel tizenegy esztendő költői pályájának a legtermékenyebb és legsikeresebb szakasza. Három új versgyűjteménye látott napvilágot.

Elsőként 1854-ben a tiszabábolnai szerelem regénye, a *Villámok*. A kéziratot fiókja mélyén rejtegette, s csak legközelebbi barátainak mutatta meg. 1853 tavaszán pár napra kölcsönadta barátjának, Futó Jánosnak, aki elhatározta, hogy megjelenteti. Azzal az ígérettel törte meg Pájer Antal ellenállását, hogy neve nélkül teszi közzé. Szavát szegte, nem kis bosszúságot és kellemetlenséget okozva ezzel a költőnek.

Az ebből fakadó szégyenérzet és lelkifurdalás is hozzájárult Pájer Antal alkotói pályájának gyökeres fordulatához. A ciklus megjelenése után egy ideig csaknem teljesen mellőzte a világi témákat, szerelmes verset pedig soha többé nem írt. Két újabb kötete az Isten előtt térdre hulló és a kezét imára kulcsoló pap alakját idézi. Sujánszky Antal 1857-ben Pesten *Szent lant*, Mindszenty Gedeon 1858-ban Egerben *Orgonavirágok* címmel adta ki költeményeit, melyek kevés kivétellel az egész lényét átható Isten-élményt szólaltatták meg. Igazi énjét és hangját ezekben a kötetekben találta meg, általuk a korabeli magyar egyházi költészet első vonalába emelkedett. Őt is, mint például Balassi Bálintot vagy Ady Endrét, a bűntudat avatta a magyar vallásos líra egyik jelentős alakjává.

Mindkét kötet cím szimbolikus jelentésű. A *Szent lant* nyilvánvalóan „a koronás költőre”, Dávid királyra utal, akinek a zsoltárai a világirodalom gyöngyszemei. A kötet első verse, az *Előszó* őt idézi, aki „szent hárfáján” „a csillagos hazában” is énekel. Az *Orgonavirágok* cím Pájer Antal Szűz Mária iránti tiszteletét jelképezi. A májusi Mária-ajtatosságokon ennek a virágnak az illata árasztja el kiváltképpen a falusi templomokat. A kötet több verse Május Királynőjét magasztalja.

Az *Orgonavirágok* egyik darabjával, a *Mária mennybe-menetelével* 1857-ben tizenhét induló közül ő nyerte el a *Családi Lapok* verspályázatára kitűzött nyolc aranyat. Ezért a versgyűjteményéért kapta élete legszebb kritikáját.

A *Szépirodalmi Közlöny* 1858-as évfolyamában Zalár József írt recenziót róla, bevezetésében megemlítve a *Szent lant* című kötetet is. Megállapította, hogy a „parlagon hevert” vallásos lírát Pájer Antal lehelte be először „igazi költői levegővel”. Lírai szavakkal méltatja érdemeit: „Itt csillagra-gyogás, amott verőfényes nap, itt egy pacsirtahang, amott csalogány éneke, itt gazdag képzelem egész korlátlanságában, amott dobogó szív félénk szemérmével, itt művészi koncepció, amott formatisztaság, itt humor, amott szatíra, itt egy éles vagy pikant megjegyzés, amott a gondolatok eredetisége, (általában megjegyzendő, hogy Pájer legeredetibb költőink egyike); de minden tárgy a vallás levegőjében, minden virágon a vallás hímpora.” Dicséri „ragyogó fantáziáját”, a vallási lírához szükséges „szent naivitását s imádságos gyermekkedélyét”, fogékonyságát „az igazi népies styl” iránt.

Több versét külön is kiemeli és az olvasók figyelmébe ajánlja. A *Sirat engem a madár is*, *A templom egere*, *A Dies irae testvéröccse* és *A magyarok Istene* címűt teljes terjedelmében idézi is, *A Tiszával* kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy „csak azért nem írja ki e remek költeményt”, mert méltó arra, „hogy minden magyar ember könyv nélkül betanulja”.²⁰

A *Sirat engem a madár is* valóban az ihlet legszerencsésebb pillanataiban született, Pájer Antal egyik legszebb alkotása. Refrénje egyik közismert népdalunk két sorát idézi, az szabja meg ritmusát, rímelését és strófaszerkezetét, annak hangulata itatja át az egész verset. Növeli értékét a finom, visszafogott népiesség, stílusának, hangvételének egyszerűsége és eszköztelensége, a soraiból áradó őszinte és tiszta érzelem. Szelíd bánata mögött ott rejtőzik az őt ért családi tragédiák emléke és papi magánya is. Kitűnő fantáziára és szerkesztőkészségre vall a vers befejezése, mely a népdalból idézett sorok érvényességét a halálon túlra is kiterjeszti:

*Már beszélni sem tudnék tán,
Ha gyakran nem imádkoznám;
De mi tűrés? Imádságom
Minden jóm még e világon;
Sirasson hát a madár is,
Hadd boruljon rám az ág is!*

*Egykor úgyis nő egy kis fa,
Melybe fekszem – a zöld sírra;
S ha madárdal zeng az ormán,
Elmondhatom ilyenformán:
Sirat engem a madár is,
Lehajlik énrám az ág is!*

A gyöngéd szeretet hangján szólítja meg nemzetét egyik legszebb hazafias versében, *A magyarok Istenében*. Címe egyszerre idézi a régi eredetű, állandósult szókapcsolatot és a *Nemzeti dal* refrénjét. Isten gyermekei vagyunk homályba vesző származásunk, rokonalanságunk, árvaságunk és a büntetésül ránk mért ostorcsapások jogán is:

*Mienk vagy, a mienk! Beszéli a múlt,
S az ostor, mely felettünk pattogott...!
Azért tartunk mi minden nemzetek közt
Tehozzád legkiváltképp szent jogot:
Oh magyaroknak édes Istene!*

A *Tisza* annak a költői párbajnak az emlékét idézi, amely Pájer Antal és Zalár József között zajlott le a legmagyarabb folyó partján 1857-ben. Erre a vetélkedőre az a baráti társaság biztatta őket, amelyet az *Emlékezés Tiszafüredre* című Zalár-vers keltett életre. A költeményt dicsérő baráti gesztus nyilvánvalóan ezzel is összefügg, a kritika írójának szerénységét és előzékenységét bizonyítja. Nemcsak a címe, motívumvilága is Petőfi nevét idézi, s itt-ott föltűnnek benne Arany-reminiszcenciák is. E művében Pájer Antal

látványosan követi a magyar költészeti népiesség hagyományait. A leckét pontosan tudja, közhelyeit olykor stréber diákként ismétli meg. A Tisza-parton élők, a szemtanúk, a beavatottak tájékozottságával, otthoniasságával és szeretetével mutatja be a „magyar Gangesz” színes világát. Illusztrálja népi ihletésű alkotásainak egyik legfőbb sajátosságát: a költészeti népiesség szófűzését, kifejezőeszközeit összekapcsolja a népi vallásosság motívumaival. Eredetiségének ez az egyik legfőbb forrása. A „szent folyam” partján „sokszor térdre omlik Árpádnak bús népe”, a „nádas kunyhó... tetején kereszt áll, zöld ágakból fonva”, odabenn pedig „imádságoskönyv kandikál egy zugból”. Az archaikus hangulatú leírásnak a déli harangszó fölcsendülése szab határt, amikor „a halász lapátját, süvegét ledobja”, és „az Üdvözlégyet nagy buzgón elmondja”.

A versben vissza-visszatérő, rendszerré szerveződő vallásos motívumok sokatmondóan dokumentálják Pájer Antal lírájának említett, jellegadó törekvését. A népiesség költői vívmányait tudatosan és következetesen összekapcsolta a magyar nép vallási hagyományaival, szokásaival. A romantika által ihletett népiesség egyre határozottabban és tisztábban szólalt meg verseiben. A népköltészetből merített forma, nyelvhasználat és szerkesztésmód vallásos témájú, elmélkedő, vallomásos jellegű líráját is áthatotta. Szakrális költészetét a vallási néprajz művelői is haszonnal forgathatják.

Megtanulta és többnyire jó ízléssel gyakorolta az „adagolás” művészetét. Azokhoz az elvekhez ragaszkodott, amelyeket *Lévay József újabb költeményeiről* írt recenziójában a *Családi Lapok* 1856-os évfolyamában megfogalmazott. Ez a bírálat a petőfieskedők elleni harc dokumentuma. Azokhoz a kritikusokhoz – mindenekelőtt Erdélyi Jánoshoz és Gyulai Pálhoz – csatlakozott, akik fölléptek az öncélú, divatmajmoló, külsőséges jegyekkel hivatkozó népiesség túlzásai ellen. A Lévay-kötet csupán ürügy számára, hogy az új költői

törekvésekkel szemben állást foglaljon, esztétikai-poétikai nézeteit kifejtse. Elsősorban nem is Lévayról, hanem az új költőnemzedékről beszél. Szerinte „az új iskolának nem legkisebb bűne az”, hogy minden „szaloni és idilli” eszmét „népformába önt”: „e népieskedés nem egyéb, mint tapintatlanság, a dicsőségnek olcsó vadászata, a költői geniusnak, mely sokak keblében lakik, vigyázatlan megsértése, vétkes hanyagság és a legnevetségesebb gyermekieskedés... Tapintatlanság, mert eszmék és érzelmekre öltönyt adnak, mely rájuk teljességgel nem illik, mely alól eszmék s érzelmek nevetségesen kirínak, s mely eszmék és érzelmek fölött éppen úgy áll, mint állna darócszövet egy dáma selyemkalapja fölött.” Arany János *Toldijára* hivatkozik, melyben a tartalom és a forma szerves egységet alkot: a magyar néphagyományból merített tárgyat „nem is lett volna szabad másként földolgozni, mint népies alakban”. Ugyanakkor veszteséggel járt volna, ha Vörösmarty ebbe a „népies csuhába” öltözteti *Zalán futása*, *Cserhalom* vagy *Eger* című eposzát.

Szót emel az új költői iskolának azon törekvése ellen is, mely „üres dolgokat cifra, mézes szavakba burkol, hogy az valaminek tessenék”, mert „a nagy szavak közt utóvégre elvész az értelem, mint kis ökörszem a sas nagy szárnyai közt”. Az ilyen költemény hasonlít az „ördöglipé”-hez, „amely csillámlik és ragyog messziről, de ha hozzányúlunk, leesik, lehull róla minden zománc, minden fény”. „Nem szavakban áll a poesis – összegzi nézeteit –, hanem a szív legmélyebb szentélyében! Miként dobbal nyulat nem fogunk, úgy nagy szavakkal sohasem érzük el a célt és hatást, mely a költészet feladata.” Kiváltképpen irritáló számára, ha az üres, kenetes pátosszal az egyházi költők táborában találkozunk: „handabandájukat”, „fölcicomázott beszédeiket” nem is érti a nép.²¹

Pájer Antal idézett fejtegetésében voltaképpen a saját ars poétikájáról vallott, költészetében is ezeket az elveket igye-

kezett valóra váltani. Nem a mások által megszólaltatott szentimentális, absztrakt régiókba emelkedő, frázisokkal élő költői gyakorlatot követte. Levetkőzve az almanachlúra közhelyeit és tudatosan szembefordulva a Petőfi-epigonizmus csábításaival és divatjával, a költészeti népiesség formai vívmányait egységbe foglalta a népi vallásosság motívumvilágával. Életművének ez a legjelentősebb hozadéka. Népiessége többnyire szelíd és mértéktartó, s csak ritkán olyan dekoratív és látványos, mint például *A Tisza* című versben. Nemcsak utánozza és becézi a népet, hanem kezét is fog vele, szociális érzékenységét és igazságérzetét is nyilvánítja.

Szagrális lírájában a magyar nép életének jellegzetes alakjai és jelenetei idéződnek. *A jó háznép* Arany János *Családi köréhez* hasonlítható, az Isten parancsaihoz igazodó családi élet szépségét, derűjét és nyugalmát magasztalja, a magányosan élő pap család utáni vágyát is megszólaltatja. Ennek a váagnak, természetszeretetének, a gyermekkor, a paraszti életforma iránti nosztalgiájának ad kifejezést *A magasban* című versében is, melynek néhány részletében és refrénjében népdalaink szóhasználatára ismerhetünk:

*Pattogó ostorral
Hajtottam négy ökröt,
Szedtem a virágot,
Semmi vágy sem gyötrött;
Most vagyok penészes
Könyveknek bűvárja,
Kerget, mint egy öszvért,
A boldogság vágya;
De a könyv oly mező,
Hol nincs egy virágszál...
Mért nem is maradtam
Az eke szarvánál!*

A templom egere azzal vigasztalja az Isten házába betévedt és szegénysége láttán sopánkodó pillangót, hogy éhét csilapítani tudja az elhullajtott, hervadt rózsalevelekkel, ha pedig megszomjazik, pompás itala „a szegény nép könnyhullása”. *A Koldus és gazdag a templomban* azt hirdeti, hogy csak itt a földön ülnek az oltár előtt az „arannyal cifra” gazdagok, mögöttük a szegények, a túlvilágon megfordul a sorrend.

A szent beszéd a népi hagyományban kialakult templomi ülésrendet és viselkedést, a prédikációnak a hívekre gyakorolt hatását mutatja be archaikus pátozzsal. *A Szent asszony* szatirikus portrét rajzol „Jutka nénéről”, aki buzgóságában sírva fakad azon az igehirdetésen, amelyet nem is ért igazán. *A Csupa gyász...* egy hortobágyi csikósbojtár – akiről sok egyéb mellett az is megtudjuk, hogy „imádság az élete” – hivalkodásoktól sem mentes monológja.

A népköltészet egyszerűsége, tisztasága, bája csendül ki *Az árva* című verséből is. Mint a *Sirat engem a madár is* vagy *A magasban* című alkotásában, itt is egyik gyönyörű népdalunk két sorára építi forma- és motívumrendszerét:

*Nincs apád, nincs anyád,
Aranyos kis gyermek;
Nincs, ki hozzád szólna:
Jer fiam – ölelj meg!
Van ugyan testvéred,
Bár magad sem vélnéd:
Szenvedés a húgod,
Nyomor a te nénéd;
Mégis úgy rád termett
Ez a dal, kis gyermek:
Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél.*

Szagrális költészetének Krisztus a leggyakrabban visszatérő alakja. Ihletet nemcsak a *Bibliából*, hanem a népi hagyományból is merít.

mányból is merít. Indítékot és formát keresve az őt folyton gyötrő bűntudat kifejezéséhez, különösen sokszor idézi Krisztus kínszenvedését és kereszthalálát. Idevágó verseiből kikerekedne az Üdvözítő földi életének szinte minden fontos mozzanata. Népes csoportot alkotnak azok az alkotásai, amelyekben a kereszténység legnagyobb, legelsőbb szimbóluma, a kereszt előtt hajt fejet (*Jászol és keresztfa, Jákob létrája, Istenember, Vallomás, Ha én fülemile volnék, A csalogány búja, Szomorúfűz, Legnemesebb fa*). Ezek a versek Pájer Antal életművének legszebb darabjai közé tartoznak. Olykor Jézus kettős természetének a rejtelmeivel néz szembe. Közülük való egyik legnagyobb remeke, a *Két sóhaj*, mely az emberi lélek hátborzongató, drámai mélységeibe hatol.

Úgy eleveníti föl és éli át a megváltás történetét, mintha maga is az események közvetlen részese és szemtanúja lenne. Ebből fakad szakrális költészetének egyik legfőbb és legmegragadóbb értéke, a személyes, bensőséges hangvétel. *Vallomás* című versében ilyen egyszerű, tiszta és meghitt szavakkal fordul a „keresztén függő Jézus”-hoz:

*Mint a tiszta búzát a galamb,
Mint virágot a kicsinke méh:
Úgy szeretlek, úgy imádalak –
Csak enyim légy, vágyó lelkemé!*

A *Szent lant* és az *Orgonavirágok* nagy sikert aratott főként egyházi körökben. Ez leoldotta róla a lélek bilincseit, költészetének reneszánszát, versek zuhatagát indította el. Még el sem hagyta a nyomdát az *Orgonavirágok*, amikor 1858. március 9-én kelt levelében már új kötet tervéről számolt be barátjának, Mindszenty Gedeonnak. Ebben a levélben érdekes vallomást olvashatunk esztétikai, poétikai nézeteiről is. Azt fejtegeti, hogy verseiben nem a köznép ízlésének a kiszolgálására tör, kerüli az olcsó népszerűséget: „Ha Egerbe megyek, beviszek egy-kettőt, mutatványul. A

vulgus profánum bámulja. De ez nekem mit sem ér. Nekem te vagy a publikumom... A vulgusra én nem sokat hallgatok. Megyek azon az úton, melyet kitűztem, bár kövekkel dobáljon vagy koszorút készítsen számomra. A nép mindig ellensége annak, kivált kezdetben, mi a régi közönséges fogalomtól elüt.” Hasonlít ahhoz a papagájhoz, „mely az új bútort mind összetépte a szobában, és csak a régieket hagyta meg.”²²

A készülő kötetnek a *Csipkebokor* címet adta. Mózes II. könyvében „az Isten angyala a tűz lángjában, egy égő csipkebokorban” jelent meg. Mikor Mózes „odanézett, látta, hogy a bokor ég, de nem ég el... az Isten megszólította a csipkebokorból”, s megbízta, hogy legyen népének a vezére. A lángoló, de el nem égő csipkebokor tehát Isten jelenlétére utaló jelkép. Tüskés ágai Krisztus kínszenvedésének szimbólumai, mert a töviskoronára emlékeztetnek.

Nem sokkal az imént idézett levél megírását követően már azt panaszolta Mindszenty Gedeonnak, hogy „a *Csipkebokor* a kezdetnél maradt”, mert „tömérdek” dolga van.²³ A tervezett kötet élete végéig nem jelent meg. Ebben egyre lelkiismeretesebben, önfeláldozóbban végzett lelkipásztori munkája és gyakori betegségei mellett feltehetően anyagi nehézségek is szerepet játszottak.

Egyelőre azonban mit sem csökkent alkotókedve és termékenységé. Az 1850-es és az 1860-as évek fordulóján, amikor ismét föltámadtak a nemzet reményei, hazafias költészete – hasonlóan a pályakezdés és az 1848–49-es szabadságküzdelmek időszakához – újra felvirágozott. Erre ösztönzést adott, hogy Ausztria külpolitikai kudarcai, az olasz–francia–osztrák háborúban elszenvedett vereségei miatt engedményekre kényszerült, ígéretet tett Magyarország alkotmányos rendjének a visszaállítására.

Pájer Antal kivételes érzékenységgel reagált a politikai élet változásaira. Haza- és nemzetszeretete egyre szenvedélyesebb

formában nyilatkozott meg és új motívumokkal is gazdagított ezekben az években. Vidéki elszigeteltségéből is aggódva figyelte hazája sorsát, tépelődései, szorongásai alkotói műhelyébe és a templomi szószékre is elkísérték. Az idő tájt keletkezett verseivel illusztrálni lehetne a korszak legfontosabb eseményeiről készült történelmi összefoglalást.

A féltő, óvó szeretet hangja hatja át az *Én nemzetem* című, a kéziratos hagyatékból ismert versét is, mely az egyik legszebb dokumentuma patriotizmusának. Mint *A magyarok Istenében*, itt is utal homályba vesző származásunkra. Akkor még nem zárult le a vita, mely a finnugor nyelvrokonság hívei és ellenfelei között folyt elsősorban a magyar nyelvtudomány műhelyeiben. Ezek a művei arról tanúskodnak, hogy Pájer Antalt is mélyen foglalkoztatta a magyar nép eredetének a kérdése. Őstörténetünk fehér foltjai szellemes és emelkedett fantáziajátékra ösztönzik. Mint számos az idő tájt írt költeményében, az *Én nemzetemben* is fölragyog az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emléke. Eltiport, megalázott nemzetét új öntudatra szeretné ébreszteni:

*Borús csillag, árva népem!
Oh ragyogj még egyszer szépen!
Egy megdöbbent világ lássa:
Milyen arcod ragyogása?
Borús csillag, árva népem!*

*Emeld föl szent föld a porbúl,
A jó Isten felé fordulj,
S öntsд imádat ezen szóba:
Isten, elég volt a próba!...
Emeld föl szent föld a porbúl!*

1859. október 27-én ünnepelték Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulóját. A centenáriumot Pájer Antal is köszöntötte *Kazinczy Ferenc emlékezete* című ver-

sében, melyet „az egri casinoi egyesület 1860. január 18-ára tervezett, de meg nem tarthatott” ülésén olvasott volna föl. A mű Tárkányi Béla ugyanerre az alkalomra írt és azonos című költeményével együtt önálló nyomtatványként jelent meg Egerben 1860-ban.

A három részre tagolt alkotás kiragad egy-egy pillanatot Kazinczy életéből, amelyeket a pávatoll-szimbólum foglal egységes keretbe. Az első az érsemlyéni bölcsőben ringó „gyöngye gyermek” alakját idézi föl, aki egy pávatollal játszadozik, s a kerti csalogányok énekét hallgatja. Édesanyja a népi bölcsődalok, altatóénekek metaforáival fordul hozzá, becézgeti és nyugtatgatja. A második a kufsteini börtönben raboskodó költőt mutatja be, aki „a vár ereszében” kesergő rabmadár dalában gyönyörködik, s az előtte fekvő, „szép, szivárványos pávatollra” néz:

*Fel is kapta asztaláról,
Írt is vele éjjel, nappal,
Gondba süllyedt homokára
Szórta fényét minden hajnal;*

*Mert a régi csalogánydal
Meg-megcsendül a lelkében,
S míg a lábán vas csörömpöl, –
Anyanyelvét zengi szépen.*

A harmadik rész az „édes, kedves anyanyelvért” küzdő költő sírjához zarándokol, akinek csak a teste fekszik koporsóban, szelleme tovább él: az ő „pávatollát” örökölték utódai, a „Vörösmartyk és Petőfik”.

A költemény az osztrák önkényuralom elleni lázadás költői dokumentuma. Ezt erősíti meg a tervezett egri megemlékezés betiltása is, s félreérthetetlenül ezt szemlélteti az utolsó két sor, amely *A magyarok Istene* és az *Én nemzetem* hangütését, a Mindenség Urához intézett fohászát ismétli meg:

*Isten, őrizd meg hazánkat,
S óvj meg minden jót és szépet!*

Versek sorával gazdagította a magyar Mária-tisztelet Szent Istvánig visszanyúló történetét. Legszebb máriás verse, a *Himnusz a Szűz Máriához a Katholikus Néplap* 1860. január 6-i számában látott napvilágot. Soraiban a *Lorétói litánia* gyönyörű metaforáit idézi, a Magyarok Nagyasszonya oltalmába ajánlja sokat szenvedett nemzetét:

*Mária, Mária, Boldogasszony, Szent Szűz!
Ezeréves viszony, mely minket hozzád fűz;
Ezer évig tartott
Olvasót és kardot
Ez az árva nemzet együtt a kezében:
Állj mellénk, segíts hát ezen a hű népen!*

Nagy visszhangot keltett *Induló* című költeményével, mely a *Nefelejts* hasábjain jelent meg 1860. november 18-án. A hetilap következő, november 25-i számában ezt a híradást olvashatjuk: „Simonffy Kálmán kedvelt zeneszerzőnk Pájer Antal jeles költőnk ezerektől elzengett és millióktól visszhangzott *Induló* című hazafiúi költeményére zenét ír, mely lapunk mellett fog műmellékletképpen megjelenni.” Az ígéret csakhamar teljesült, a szöveg és dallam együtt látott napvilágot a népszerű divatlap december 23-i számának mellékleteként. Simonffy Kálmán, aki főhadnagyi rangot szerzett a szabadságharcban, az akkori idők egyik legnépszerűbb dalszerzője volt.

A Petőfi hatását mutató, 1848–49 hangulatát idéző alkotás frazeológiája, lázadó indulata *A nemzeti őrsereg dalára* hasonlít. Ritmusa, strófaszerkezete, szóhasználata, lelkesítő hangvétele a régi katonaindulók, toborzók stílusát idézi:

*Fent a szélben nézd a zászlót,
Könnyel írtuk rá a jelszót:*

*Élni, halni a hazáért!
Verd meg Isten azt, ki mást ért!
Most legyünk már, most legyünk már
Talpig magyarok,
S e hazára a dicsőség
Napja felragyog.*

Vándormadarainkhoz 1861 tavaszán című, a *Családi Kör* március 31-i számában megjelent alkotása – mely címében és motívumvilágában is *A gólyához* és *A madár, fiaihoz* című Tompa-verseket idézi – hazatérésre biztatja a magyar emigránsokat:

*Jertek vissza, jertek bizvást,
Itt köszöntsük a nyarat,
S többé el se hagyjuk egymást –
Kedves vándormadarak!*

A vers megrendítő hatását fokozza a kontraszt: a tavasz feltámadó reményeit nem a termő nyár, hanem a történelmi tél követte hazánkban. Pájer Antal 1861. május 19-én a *Vasárnap* *Ujság* hasábjain közzétett *Két pisztoly* című versében már együtt siratta meg Széchenyi István és az emigrációból hazatért Teleki László tragikus halálát. Előbbi 1860. április 8-án, utóbbi 1861. május 8-án követett el rejtélyes öngyilkosságot. Teleki halála már szomorú előjele volt az újra összehívott országgyűlés augusztus 22-i feloszlatásának is:

*Mindig csak gyász, oh mindig csak!
Még elhunyt az ég maga;
Maholnap lehull e honnak
Valamennyi csillaga!?*

*Ott ragyogtak még nemrég
Széchenyi és Teleki:
S ím, ma mind a kettő vérben!
S tán egy szellem ölte ki!*

Olyan tisztán és emelkedetten élte át magyarságát, hogy abból más népek sajátos értékeinek a megbecsülésére és szeretetére is futotta. Patrióta volt, Illyés Gyula-i értelemben: jogot védett, egyetlen nép méltóságát sem sértette. A keresztény ember csalhatatlan iránytűjével igazodott el a vallási és az etnikai kérdés legnagyobb útvesztőiben is. Beszédesen illusztrálja ezt például *A rongyos zsidó gyerek* című verse, mely az *Orgonavirágok*ban jelent meg, s Pájer Antal legszebb, legmaradandóbb alkotásai közül való. A falu szélén egy vándorló, rongyért gyűrűt áruló, kis furulyáján búsan tilinkózó, „rongyos zsidó gyerek” tűnik föl. Ennek a nagy empátiával és szeretettel megformált kisfiúnak az alakja mozgatja meg a költő fantáziáját, s a közbeeső strófák elvont régióiból a végén – mintegy keretbe foglalva a verset – hozzá tér vissza ismét. Benne a szintén zsidó anya szülte gyermeket, Krisztust látja, akit ugyanúgy kigúnyoltak „az irigy, gőgös emberek”, mint őt. Ledöntve a tér és az idő sorompóit, a kibomló látomásban az Üdvözítő földi életét és történelmi sorsát, a tőle kapott örökség elherdálását eleveníti meg. A Messiásét, aki „szent igéjével” megváltotta a világot, új, tisztább és boldogabb élet lehetőségével ajándékozta meg az embert, alázatra, adakozásra készítette a gazdagokat és a hatalmasokat is, s benne mégsem láttak mást, mint „rongyos zsidó gyerek”-et. A képi síkok és jelentésrétegek szinte észrevétlenül fonódnak egymásba. A vándorló kisfiú sorsát Krisztus sorsával azonosítja, az ezzel összefüggő drámai atmoszférát a végletekig fokozza, a megmozdult látomás ingáját a legnagyobb amplitúdóig hajtja. A vers befejezését újabb jelentéssel gazdagítja, az egész zsidó nép tragédiája tárul föl előtte, a „szegény, rongyos zsidó gyerek” bús furulyaszólójában fajtája keservére döbben:

*Fújjad, fújjad kis furulyádat,
Csak tilinkózz keservesen,*

*Minél búsabban szól e hangszer,
Tetőled annál több veszen;
S én nemzeted átkára abban
Annál inkább ráismerek...
Fújjad, fújjad kis furulyádat,
Szegény, rongyos zsidó gyerek!*

A *Vigilia* recenzense azt írta erről a versről, hogy „az allegorizáltságnak olyan szintjén szólal meg, mely a kései Arany Jánost juttatja eszünkbe, másrészt olyan nyitott szöveg jön itt létre, mely már a modern magyar irodalom felé mutat.”²⁴

IV.

Pájer Antal papi pályáján csakhamar új korszak vette kezdetét. 1862-ben – Mindszenty Gedeonnal versenyre kelve – megpályázta Jászapáti megüresedett plébániáját, amelyet ez év március 29-én ő foglalhatott el.

Tiszafüredi hívei és barátai könnyek között búcsúztak el tőle. Ő is magával vitte és élete végéig szívében hordozta emléküket. A kórház sorsa új állomáshelyén is foglalkoztatta. Egy albumot akart szerkeszteni, amelynek a jövedelmét „a tiszafüredi kórház és szegények intézete javára” kívánta fölhasználni. Erről tanúskodnak Abonyi Lajoshoz és Szilágyi Sándorhoz intézett fölkérő levelei, melyeket Herke Rózsa tett közzé doktori értekezésében.²⁵ Az antológia kiadása feltehetően szervezési gondok és pénzhiány miatt hiúsult meg.

Jászapáti szolgált a leghosszabb ideig, csaknem húsz esztendeig, s ott várt rá a halál is. Elődje, Steinhauser Antal 1861. december 10-én hunyt el Jászapáti. Pájer Antal szép szavakkal emlékezett meg róla az 1863. január 1-jén elmondott, az előző

év eseményeit és tanulságait összegezõ prédikációjában: „...ti jó lelki atyátokat is elveszítvén a múlt évben, sokáig pásztor nélkül bolyongott a szép nyáj, s aggasztó reménnyel imádkozott egy lelki kalauzért, ki hozzá méltó lenne; de – úgy-e – azt is adott az Isten, ez a legfõbb Pásztor, ha nem is olyat éppen, mint azon áldott lélek volt, kiért könnyeitek folytak, s kit a ti áldásotok kísért a sírba, de mégis adott az Isten olyat, ki a ti boldogságotokat a szíven hordja, s ki a ti üdvösségetekért vérét ontani, életét feláldozni s a lelkét odaadni kész...”²⁶

Ezek a szavak Pájer Antal szerénységérõl, alázatosságáról, a hivatása és hívei iránt érzett szenvedélyes szeretetérõl beszélnek. Vándorfy János azt írja, hogy „mindent átölelõ szeretetét”-vel, „hatalmas ékesszólása”-val és „jeles buzgalma”-val csakhamar sikerült megnyernie a jászapáti nép rokonszenvét. „Mûvelt gondolkozású, költõi lelkületû, a társaságban szellemes férfiú volt”, aki baráti viszonyba lépett és rendszeresen találkozott a város értelmiségével.²⁷ Közremûködésükkel váltakozó helyszíneken irodalmi esteket szervezett, amelyeken maga olvasta vagy fiatalokkal szavaltatta el egy-egy költeményét.

A Jászapáti eltöltött két évtized elsõ szakaszában költészete minden korábbinál magasabbra szárnyalt. A korábban föl-föltûnõ egyenetlenségeket, henyeségeket, a verszárlatok szárnyaszegettségét, a szerves egészet alkotás, az érzéki megjelenítés és az egységes esztétikai átformáltság következtelenségeit és zavarait nagyrészt kiküszöbölte verseibõl. Alkotói pályája utolsó periódusában gondolatai és kifejezõeszközei is letisztultabbá, kiegyensúlyozottabbá váltak.

Az 1860-as évek közepéig alig megszakadó rendszerességgel jelentek meg mûvei a korabeli folyóiratokban, például a *Katholikus Néplap*, a *Vasárnapi Ujság* és a *Családi Kör* hasábjain. Továbbra is nagyrészt istenes verseket írt, de egyre sűrûbben szólaltatott meg világi témákat is. Megmegénekelte például az egyszerű emberek mindennapi életét,

a jól elvégzett munka örömét, papi magányát, panteisztikus megragadottsággal foglalta rímekbe a természet szépségeit.

Magával ragadó, öngúnnyal átitatott, bölcselkedő humorának is többször tanújelét adta. Ennek a *Családi Kör* 1863. február 1-jei számában megjelent alkotása, *A jászapáti híres temető* az egyik legjellemzőbb és legbeszédesebb bizonyítéka. Hatásának egyik legfőbb titka abban rejlik, hogy az emberlét végső tragikumáról, a halálról is a derű, az írónia és az önirónia hangján szól. Mesterien egyensúlyoz a tragikum és a humor között, a temetőben bolyongva is bántó, kegyeletsértő él nélkül csipkelődik és gúnyolódik.

Újra bizonyosságot tett szellemi nyitottságáról, a hazai kisebbségek iránti türelméről és szeretetéről. 1863-ban keletkezett, a kéziratot hagyatékban fennmaradt verse, *A mi cigányainkhoz* ebből a szempontból *A rongyos zsidó gyerekek* mellé illeszthető. Soraiban „a magyarnak... századoktól leghívebb”, „örömünknek aranypillangóit” „bűvös-bájos hegedűje húrjával” röplüni tanító sorstársát és barátját becézi „kedves cigánynépé”-ben. A népcsoportot szembeállítja más hazai etnikumokkal, akiket a Habsburg-ház az „oszd meg és uralkodj rajtuk!” elvével megtévesztett és ellenünk fordított:

*És te hallgatsz, és te nem kérsz semmit,
Megelégléd künn a faluvéget,
S nyomor, ínség közepett megenyhít:
Hogy szeretsz, és mi szeretünk téged.*

*Üdvözöllek, hófehér lelkű nép,
Fáraónak füstös, barna népe!
Sátorodnak, melyet a vihar tép,
Szálljon áldás titkos rejtekébe.*

Váratlan és párját ritkító sikert aratott *Tisztelem a csizmadiacébet* című költeményével, mely 1863. április 5-én jelent

meg a *Vasárnapi Ujság* hasábjain. Megírását a negyedik versszakban azzal indokolja, hogy a csizmadiacéh a legnehezebb időkben, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után is hű maradt a nemzeti hagyományokhoz, „fényes tollát” büszkén viselte:

*Elmúlt már, de mégse nagy régen volt,
Hogy e nemzet elvedlé ruháját,
S mit idegen nép rongyába burkolt -
Cicomákkal peckelte föl állát;
Csak egy volt, ki sohasem vedlé el
Fényes tollát, mit a sors megtépett,
Csak egy volt, ki hű maradt fajához.
Tisztelem a csizmadiacéhet.*

A költeményre fölfigyelt a makói csizmadiacéh. Legközelebbi testületi ülésükön föl is olvasták, amit az egybegyűltek „általános lelkesedés”-sel és „kitörő éljenzés”-sel fogadtak. Elhatározták, hogy viszonzásul díszcsizmával ajándékozzák meg a költőt. A csizma megvarratásával Lendvay Mártont, az 1860-as évek Nemzeti Színházának jeles színészét – az azonos nevű, legendás reformkori színművész gyermekét – kérték föl, aki 1861 áprilisában lezajlott makói vendégszereplése alkalmából „egy rózsaszínkedvű társaságban” felvételét kérte a helyi csizmadiacéhbe. Ő a lábbeli elkészítését egy pesti „kollégára”, Paczona Imre csizmadiamesterre bízta, aki a csizma talpára a magyar címert, az egyikre az L. M., a másikra pedig a P. A. monogramot véste. A csizmát vers kíséretében Lendvay Márton postán küldte el Jászapátira.²⁸ A címzett *A makói csizmadiacéhnek* című versében köszönte meg a küldeményt, mely a *Vasárnapi Ujság* 1863. július 5-i számában látott napvilágot.

A gyönyörű csizmát később a jászberényi Jászmúzeumban állították ki, ma is annak raktárában őrzik.

Könyörgés esőért című verse az 1863. évi nagy aszály hónapjaiban, június 4-én jelent meg a *Katholikus Néplap* hasábjain, majd különlenyomatként is. Szövegére egy ismeretlen zeneszerző dallamot komponált, amelyet szárazság idején ma is buzgón énekelnek a római katolikus templomokban:

*Nincsen, aki megsegítsen,
Nincsen, aki szánjon minket;
Hozzád térünk hát, nagy Isten!
Ha te nem, – más nem segíthet.
Száraz a rét, szomjas a föld,
Ha ez így lesz, elveszünk;
Minden ember gyászruhát ölt.
Isten, adj esőt nekünk!*

Egyre inkább kedvét szegte a körülötte zajló társadalmi átalakulás, a kapitalista viszonyok térhódítása, mely – úgy érezte – régi eszményei és a keresztény értékrend ellen tör. Mind nyugtalanabb és fájdalmasabb hangon ostromozta az erkölcsi normák lazulását. *Itt az idő* című, a *Katholikus Néplap* 1865. március 9-i számában megjelent versét például ilyen megrázó próféciával zárta:

*Oh tenni, tenni és harcolni kell nekünk!
Oszlassuk a sátán országának ködét;
Felettünk a pokol Damoklesz-kardja csüng,
Orcáinkat sárral, szennyel beköpködék;
Ronggyá lett minden fék, nincs többé semmi gát...
Oh tenni, tenni már! Vagy elvesz a világ!*

Az *Egy áldomás, Lehel kürtjéből* a *Vasárnapi Ujság* 1866. december 30-i számában látott napvilágot. Előzménye a *Lehel kürtje* című költemény, mely első kötetében jelent meg 1847-ben, s a jászok szent ereklyéjének a legendáját foglalta rímekbe. Utolsó strófájában így kesergett:

*Mondják, hogy a kürt most is megvagyon,
De hajh, ki fúná, megfogyott nagyon!
Ahelyt annál többen tudunk mi mást:
Henyén szörpölni abból áldomást!*

Újabb versében már önként, gúny és zokszó nélkül ő maga emeli magasra Lehel kürtjét képzeletében, hogy áldomást igyanak belőle a haza üdvéért. Eger leghíresebb borának a megemlékezésével arra a városra emlékszik vissza, ahol lelkipásztori hivatására felkészült, s ahol négy éven át a főszékesegyház hitszónoka volt. Az érseki székhelyhez való hűségét és szeretetét összekapcsolja az új szolgálati hely iránti elkötelezettségével, Lehel kürtjébe tölti az egri bikavért:

*Híres kürtje hős Lehelnek!
Jöszte hozzám, jöszte sorban,
Megcsókollak, megölellek
Örömemben, bánatomban;
És azután harcra zendülj...
Hopp!... Előbb még szent kelyhedbűl
Ezt az egri bikavért
Ürítsük ki a honért!*

Az 1867-es kiegyezés után a Habsburg-házzal is megkötötte a maga különbékéjét, miután az uralkodó teljesítette a *Meghívó* című, a *Katholikus Néplap* 1865. december 7-i számában közzétett versében megszabott feltételeket:

*Öltsd a termetedre
Szent István palástját,
Tedd föl a fejedre
Tisztes koronáját.

S hogy e két ereklye
Lesz szerelmed tárgya:*

*Esküdj a keresztre,
Jézus Máriára!*

Egyre zaklatottabb lélekkel keresett nyugalmat, vigaszt a természet idillikus világában. A Teremtő keze nyomát látta meg a teremtett világ szépségében és tökéletességében, az embert körülvevő világot az Istenhez vezető út lépcsőfokának tekintette. Assisi Szent Ferenc-i megragadottságának számos versében kifejezést adott. Mámoros természet-szeretetét a legszebben, a legemlékezetesebben *Ki az?* című – a kéziratos hagyatékban megmaradt – versében örökítette meg. A költői pálya utolsó szakaszában keletkezett mű megválaszolatlan kérdésekbe, gyönyörűen megformált szóképekbe rejti Isten létezését:

*Ki az, aki szövi a szivárványt,
S ívbe fogja annak szálait?
Ki az, aki a rémes tengernek,
Melyet a bős viharok felvernek,
Titkos mélyén gyöngyöt alakít?*

*Ki az, aki a villámot szórja,
Hogy a földnek méhe is remeg?
Ki az, aki a virágra színt fest,
S hollószárnyán ha leszáll a szép est,
Harmatcseppel koronázza meg?*

Az 1860-as évek második felétől az említett sajtóorgániumokban is alig találkozhatunk a nevével, a csönd szakaszai – főleg az 1870-es években – egyre hosszabbra nyúltak. Elhallgatásához döntő mértékben járultak hozzá mind gyakoribb és súlyosabb betegségei. Szenvedéseivel többnyire szemérmesen visszahúzódott kedves lugasába. Elkieseredését a végletekig fokozták a kiegyezés után meggyorsuló, az elidegenedés és az elembertelenedés irányában ható társadalmi változások. Valósággal kiüresedett körülötte a világ.

Azok a szabadságeszmék, amelyek ifjúságát és férfikorát végigkísérték, melyek értelmet és méltóságot adtak életének, egyre gazdátlanabbakká és anakronisztikusabbakká váltak. Ő is a „déliabok hőse” lett, mind kiábrándultabban szemlélte a pénz növekvő, gátlástalan, az erkölcsi normákat és a régi értékeket megsemmisítő hatalmát.

A költő fokozatos visszavonulásával és elhallgatásával párhuzamosan egyre színesebb és gazdagabb formákat öltött lelkipásztori és karitatív tevékenysége. Erről árulkodik az is, hogy az 1860-as évtized közepén új műfajjal lépett a nyilvánosság elé: 1866-ban és 1867-ben négy prédikációját tette közzé a *Katholikus Lelkipásztor* című folyóiratban.

Szentbeszédei olykor paradigmaticus teljességgel a klasszikus retorika szabályait, szerkesztésmódját és kifejezőeszközeit követik. Eredeti tehetségre, vérbeli költőre vall metaforikus kifejezésmódjuk, gördülékeny, választékos, lírai stílusuk. Illusztrációként álljon itt Péter és Pál napján kétszer Tiszafüreden, kétszer pedig Jászapátin elhangzott prédikációjának egyik gyönyörű részlete, melyben arra biztatja a bűnös embert, hogy térjen meg teremtő Istenéhez: „Hol találsz a béke és vigasz édes ajkú angyalára? Talán a kincs, vagyon és gazdagság karjai közt véled azt feltalálhatni? Hibásan véled, mert tiszta szív nélkül ezek sem adják vissza lelkednek elrablott nyugalmát! Talán a külső fény, rang, hivatal, méltóság s az emberek áltiszteletének tömjénfüstje fogja a kebeled benső ellenségét, a lélekismeret mardosását lecsillapítani? Hasztalan várnád, mert a külső fényt, rangot, hivatalt, méltóságot és tiszteletet is csak a valódi érdem teszi és teheti kellemessé! Talán a virágzó természet ölébe költözöl ki, s a kékellő liliumoktól kérsz vigaszt és enyhet lelkednek? Nevetséges dolog lenne, hiszen ezek az ártatlanságot ábrázolják, és téged néma vádakkal terhelnek! Talán az erdők bérceinek és a folyamok partjainak zenged el síró panaszaidat? Hasztalan kísérlet volna, mert a bércek visszazengik panaszaidat, visszanyögnék

azokra, de vigasztalást nem nyújtnak; a patakok tiszta medrében pedig ismét csak az eget látod, hol éppen az lakik, akit annyiszor megbántottál!”²⁹

Prédikációinak egyik legfőbb titka és értéke az egyszerűség, a természetesség, a közvetlenség. Az igehirdető Pájer Antal nem elvont és életidegen magasságokban röpködött, hanem a földön járt, nagyon is konkrét emberi közegben. Mindig élő kapcsolatot teremtett hallgatóival, meg-megszólította őket, olykor az ószövetségi próféták indulataival ostorozta a bűnt, s gyakran élt a túlzás, a nagyítás, az ellentét és a fokozás kifejezőeszközeivel. Ahogyan versei, szentbeszédei is igen közel álltak a mindennapokhoz, a való élethez. Még barokkosan hömpölygő mondatait is egyszerűvé, kiegyensúlyozottá, könnyen áttekinthetővé formálta a gondolatrítmus, az ismétlés és a halmozás tagoló és összekötő funkciójának tudatos alkalmazása. Némelykor a legmélyebb, a legrejtélyesebb és a legvitatottabb teológiai kérdésekkel is bátran szembenézett. Szemléletesen, áttetszően tiszta, a hívek felkészültségéhez és észjárásához igazodó logikával sorakoztatta föl érveit, absztrakt régiókba hatoló fejtegetéseit a lét leghétköznapibb dimenziójával kapcsolta össze.

Elsősorban a szegények papja volt, az ő pártjukat fogta, őket vigasztalta a szószékről is. Többször tanúságot tett a magyar múlt iránti szenvedélyes érdeklődéséről, forró hazaszeretetéről. Gyakran foglalkozott történetfilozófiai kérdésekkel, elsősorban a hatalom forrásával és természetével, s meg-megróttta, keresztényi kötelességére, a szeretet parancsára emlékeztette a zsarnokot. 1859-ben Szent István napján elmondott prédikációjában félreérthetetlenül az osztrák császárnak, Ferenc Józsefnek címezte a következő mondatokat: „Nem akarok én az államférfiak és kormányzófejedelmek dolgaiba avatkozni, és azoknak bölcsességét mérlegetzni, mindazáltal nyíltan kimondom azt, amit már több nemzetek véres tapasztaláson tanultak meg, hogy csak a

keresztény vallás lelkéből merített törvények köthetik az alattvalókat fejedelmeikkel úgy össze, mint gyermeket – szerető anyjával. Kimondom, hogy csak azon fejedelem kormányozhatja népeit igazságosan, bölcsen és Isten lelke szerint, csak azon fejedelem adhat egykor számot az igaz Bírónak, kinek kebelét keresztény vallásosság melegíti. Kimondom, hogy csak azon nép lehet a legmagasabb dicsőségre épített trónnak is támasza, csak azon nép lehet a legragyogóbb korona alatt is boldog, amely megadja a császárnak is, ami a császáré, de megadja ám mindenekelőtt az Istennek is, ami az Istené!”³⁰

Rámutatott, hogy hazánkat a széthúzás, a vizzálykodás, a testvérharc számtalanszor sodorta már végveszélybe. Megbékélésre, összefogásra, szeretetre szólította föl nemzetét. 1876-ban a vízkereszt utáni ötödik vasárnapon elmondott szentbeszédében például így: „1241-ben a Sajónál miért pusztíthatta el a tatár hazánk színét és javát, s miért vehetett magának annyi erőt és bátorságot, hogy templomainkat földig lerontva, vérben gázolhatott keresztül az egész országon? Mert főbb embereink nem értettek egyet, mert a szeretetlenség elforgácsolta az erőt, a nemzet erejét, s mert a visszavonás megbénította a nemzet hatalmát, mely az összetartásban rejlik. Hát 1526-ban miért taposta le harcias nemzetünket a török ifjú királyunkkal együtt a sárba Mohácsnál, s mi okozta azt, hogy a keresztény magyar majd kétszáz évig saját fészkeiben rabszolgája volt a pogánynak? Ugyanazt mondhatom itt is, amit már előbb mondtam: mert főbb embereink nem értettek egyet, mert a szeretetlenség elforgácsolta a nemzet erejét, s mert a visszavonás megbénította a nemzet hatalmát, mely az összetartásban rejlik...”³¹ Ezek a gondolatok napjainkban is fájdalmasan időszerűek.

Pájer Antalt megrendült egészsége, a testi szenvedések tisztítótüze, az elmúlás fenyegető közelsége mind szorosabb és harmonikusabb együttműködésre ösztönözte Istennel és

híveivel. Fiatalon olykor még pörölt egymással lelkében a költő és a pap, később az Isten iránti szeretet testvéri összhangot teremtett közöttük, pályája végén pedig mindinkább a lelkipásztori hivatás szépsége ragadta magával egész lényét.

Rendületlen hűséggel és szeretettel szolgálta híveit, akiket, ha szükség volt rá, a hatóságok zaklatásaival szemben is megvédett. 1865-ben lelkipásztori érdemei elismeréséül megkapta az apáti címet. A cím elnyerése alkalmából a *Katolikus Néplap* – mely rendszeresen publikálta verseit – 1865. december 28-i számának első és második oldalán szerkesztőségi cikkben köszöntötte őt, aki „mint ember és pap, mint költő és hazafi egyaránt fényes elismerésre tett szert”. Egyre bensőségebb viszony fűzte Eger új érsekéhez, Bartakovics Bélához, akitől 1873-ban megrendült hangon, gyermeki alázattal búcsúzott el *Visszhang...* című versében. 1874. június 29-én az alsójász kerület alesperesévé nevezték ki.

Mind nagyobb tekintélynek örvendett nemcsak Jászapátin, hanem az egész megyében. Őt kérték föl például arra, hogy versben köszöntse a jászberényi 50. honvédtászlóalj 1871. szeptember 8-én megrendezett zászlószentelését. Szövegére ismeretlen szerző dallamot komponált, melyet az ünnepségen a „jászberényi dalárda” adott elő. A jászkákóhalmi választókerület „vezérférfiai” személyesen keresték föl azzal a kéréssel, hogy próbálja megnyerni képviselőjelöltjüknek Jókai Mórt. Pájer Antal 1878. október 30-án kelt levelében erre kísérletet is tett.³² Nem rajta múlt, hogy a kezdeményezés nem járt sikerrel: a nagy író már más választókerületnek kötelezte el magát.

Élete utolsó éveiben Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közéletében is aktív szerepet vállalt, s a törvényhatósági bizottság „virilis” tagjaként „ragyogó szónoki tehetségével igen szép sikereket aratott”. 1880. május 30-án például ő köszöntötte gróf Batthyány Józsefet, a nemrég kinevezett

főispánt a vármegye határában. Beszédéről, mely „mindenkit szerfölött gyönyörködtetett”, a legnagyobb elismeréssel emlékeztek meg a jelenlevők.³³

Ebben az időben már csaknem egyfolytában betegeskedett. Tudatosan készült a halálra. Már 1873-ban elkészítette végrendeletét, melyben unokahúgát, Bajusz Antalné Pájer Katalint – akinek a neve korán elhunyt nővérére emlékeztette – jelölte ki legfőbb örökösének.

Alkotókedve az 1870-es évek végén tért vissza ismét, amikor már a halál partszegélyein járt, s közzétette még néhány művét az *Új Magyar Sion* hasábjain. Ezeket a verseket a számvetés, a búcsúzás, a halálra készülődés hangulata hatja át.

A folyóirat 1877. évfolyamában jelent meg két részletben terjedelme szerint is a legnagyobb költői vállalkozása, az *Ádám* című, kilencven négysoros strófából, tizennyolc epizódból álló elbeszélő költemény. Ebben a művében az első emberpár, a bűnbeesés bibliai történetét meséli el. Az édenkert ihletett leírásában természetlírája értékeit kamatoztatja. A mű személyes emlékeket is idéz: egyik részlete az égi és a földi szerelem, Isten parancsa és Éva csábítása között vergődő, döntési kényszer előtt álló főhős gyötrelmeit eleveníti meg drámai erővel. Ádámnak „két oltára volt”: az egyikén „Istennek képe állt, dicsfényben”, a másikon „kedves, hű párjáé függött... égő szerelmének tündéri szálán”. Végül Éva ölelésre tárt karjának, meleg szavának, kacér mosolyának, szeme szép csillagának engedelmessé vált. A bűnbeesés után „a szentség fénye, szirma” lehullt arcukról, s rájuk nehezedett „a vétek százezer mázsányi súlya”. Hasztalan próbáltak elrejtőzni előle, Isten haragja lesújtott rájuk: magas trónjáról lejött hozzájuk „fényes hídján, egy ékes szivárványon”, s lángpallosú kerubokkal üzette ki őket a paradicsomból.

A befejezésben *Az ember tragédiája* nyilvánvaló hatása érződik. A paradicsomon kívül eltöltött első nap után Ádám

„elcsigázott, elfáradt teste” mély álomba merült, s álmában feltárult előtte a rá és utódaira váró sors. Látta „a jövő kínszenvedéseit”, hallotta „Káin botjának csattogását”, fölvonultak előtte „a balhit, a gőg, a tévtan” áldozatai, a trónok „egymást faldosó” szülőttei, a földet „vérizzadva” túró, mégis nyomorban élő szegények és elnyomottak. Egyre nagyobb nyugtalanság lett úrrá rajta:

*Csak akkor csendesült lelkének vihara,
Megédesítve egy kisé az álmot,
Midőn egy fényes, szép csillagnak sugara
A betlehemi istállóra szállott.*

A *Hattyúdalok* című ciklus úgyszintén az *Új Magyar Sion* 1877-es évfolyamában látott napvilágot. Ez a mű a létösszegzés, a visszatekintés, a számadás igényével íródott, Pájer Antal szellemi végrendeletének tekinthető. Harmadik részében keserű, megrendítő mérleget készít életéről:

*Én is tettem az emberiségért,
Mint az, aki tenni csak szeret,
S ingyen, bár nem ontottam csatán vért,
Nem fogyasztám itt a kenyeret.
Vér helyett csak a veríték csurgott
Legjobb étkem s italom közé;
S többször a célkoszorúzta dolgot
Könnyeimnek árja öntözé.*

1879-ben tette közzé a korabeli egri zenei élet két kiválósága, a Zsaskovszky-testvérpár nevezetes *Temetőkönyvét*. A kötet öt olyan gyászéneket tartalmaz, melynek szövegét Pájer Antal írta.

Utolsó verse, az *Ave Maria* című „románc”-ot az *Új Magyar Sion* 1879. áprilisi számában jelent meg. Egy „jámbor agg remetéről” szól, aki naponta háromszor meghúzza a „messze nyúló puszták közepében” álló kis kápolna

harangját, mely az arra járó pásztor, sőt az orzott nyáját hajtó zsványt is kalaplevételre inti. Bár a kis templomot már becsukták régen, „remetéjét sem láthatja senki”, a harang mégis megszólal reggel, délben, este. Egyszer harangzúgás közben betörik a templomot, s ott találják holtan „a szent aggot”, amint „két markával a kötél szorítja”. Személyes tanúságtételnek, a léten túli lét birodalmába hatoló prófécianak is tekinthető ez az alkotás, méltó és sokatmondó zárása az Istenéhez és egyházához mindhalálig hű papköltő alkotói pályájának.

1881. május 29-én – két hónapig tartó s egyre elviselhetlenebb szenvedéssel járó gyengélkedés után – Budapesten keresett gyógyulást, de már nem tudtak segíteni rajta. Június 4-én délelőtt 10 órakor – közvetlenül azután, hogy elvégezte szentgyónását – visszaadta a lelkét Teremtőjének.

Testét végakarátának megfelelően Jászapátin helyezték örök nyugalomra. Légmentesen elzárt koporsóját június 6-án hajnalban szállítottak a jászberényi vasútállomásra szertett városába, amelyhez utolsó kívánságával, a síron túl is hűséges maradt. Tizennyolc paptestvére és hívei seregében másnap, június 7-én kíserte el őt utolsó útjára Zsendovics József, az egri főszékesegyház kanonokja.

A *Lehel Kürtje* így köszönt el tőle: „Mi benne a jeles lelkipásztort, a kegyes emberbarátot, a megyei törvényhatósági bizottság lelkes tagját, a kitűnő szónokot és emelkedett szellemű, lánglelkű költőt vesztettük el. Mint lelkipásztor atyja volt híveinek, mint emberbarát jótékony a szegényekhez s bőkezű üdvös intézmények létesítésénél az adakozásban. Mint megyei bizottsági tag élénk részt vett közügyeinkben... emléke élni fog köztünk, nemcsak itt a megyében, hanem az egész magyar hazában.”³⁴

Tiszafüredi hívei nevében utóda, Tariczky Endre búcsúzott el tőle az *Egri Egyházmegyei Közlöny* hasábjain. Beszámolt arról, hogy halála hírére a tiszafüredi templom tornyára gyász-

lobogót tűztek ki, s napi háromszori harangozással emlékeztek rá, június 15-én pedig gyászmisén imádkoztak érte. Fölidézte tiszafüredi jótéteményeit, mindenekelőtt a kórház-alapításban szerzett érdemeit. Hálás szívvel emlékezett meg végrendeletéről, melyben a tiszafüredi templom és kórház javára 100–100 forintot ajándékozott. Még külön 100 forintot hagyományozott arra, hogy lelki üdvéért évente két alkalommal misét mondjanak.³⁵

Hamvai a sziporkázó szellemességgel megénekelt „jász-apáti híres temető”-ben nyugszanak. Síremlékét unokahúga, Bajusz Antalné Pájer Katalin állíttatta. Sírja köré 1892-ben kerületi paptársai szép vaskerítést emeltettek.

Síremlékén a neve fölött egy szomorúfűz képe látható. A tiszafüredi plébánia szomszédságában nőtt hatalmasra egy példánya ennek a bánatosan lecsüngő, világossárga vesszejű fának, amelyet *Szomorúfűz* című versében meg is örökített. A legendás fát két költőbarátja szintén megénekelte: Mindszenty Gedeon az *Orgonavirágokhoz* írt előhangjában, a *Fölbívásban*, Zalár József pedig *Éjféli látogatás Pájernál* című költeményében. Ezek a versek avatták a szomorúfűzet Pájer Antal sorsának sokatmondó, szomorú jelképévé.

Neve alá ezt a remekbe formált – feltehetően Zalár József által írt – epigrammát vészték:

*Ő mint ember helyét híven betölté,
Mint költő az égé volt, nem a földé,
Ezt a kettőt mint pap eggyé kötötte,
Áldás vala, áldás legyen fölötte.*

A tavaszi hadjárat krónikása

A reformkori magyar értelmiség legjobbjait magával ragadta és teremtő tettekre ösztönözte a romantikus nemzeteszme, a közjó szolgálatára, a szabadság és a függetlenség kivívására, a sajátos nemzeti-népi értékek gyarapítására irányuló vágy és szándék. A hazafias lelkesedés és tenniakarás nem ismert korlátokat, áthatolt a papneveldek falain, meghódította a kispapok viszonylag zárt közösségeit is.

Ennek az időszaknak volt hűséges gyermeke Zalár – eredeti nevén: Hizli – József is, aki a reformkor küszöbén, a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának évében, 1825. augusztus 28-án született Gyöngyösön jómódú iparos családból. A gyöngyösi Szent Bertalan Plébánia keresztelési anyakönyvében olvasható bejegyzés szerint német származású édesapját szintén Hizli Józsefnek, édesanyját Juhász Teréziának hívták.¹

Édesapja alakját így idézte föl *A víg kerékgyártó* című költeményében:

*Emlékszem – a gyermekkor boldog álmai
Gyakran fölmerülnek emlékezetembe -,
Midőn vásárookra százanként vitted a
Kerekeket, s a pénz alig fért zsebedbe.
Műhelyedben három-négy legény dolgozott,
S mégis alig győzték a sok váltó-munkát,
Veled dolgoztatott az egész vármegye,
Munkádat s jókedved egyformán bámulták.
A víg kerékgyártó! – így ismertek téged,
Csak ne lett volna oly bús a feleséged!*

Magányos, szomorú és érzékeny szívű édesanyja portréját *Anyámnak* című versében rajzolta meg. Ő mindenben az ellentéte volt vidám, nyugtalan és könnyelmű férjének, aki előtt szent volt a család, a hit, a becsület és az igazság, de a feleségét

sokszor magára hagyta, a megszerzett pénzt hamar elmulatta, szeretett énekelni, és nem volt hozzá hasonló táncos egész Heves vármegyében. Szívesen látták mindenütt, kedvéért az utolsó hordót is csapra ütötték. Költő fia a legszívesebben kocsira ültetné őt, s addig járna vele, amíg meg nem unná:

*Teneked meg, anyám, könyveket küldenék,
Hogy tündérmesék közt könnyeid szűnjenek.
Jól emlékezem még, midőn gyermek valék,
Mily szépen hallgattad, ha olvastam neked.
Míg mi oda járunk, te így mulasd magad:
Kedves mulatság ez érzékeny szíveknek.
De ne olvass, kérlek, szomorú dolgokat,
Mert könnyeid, tudom, mindjárt megerednek!*

Zalár József életének az 1850-es évek közepéig Gyöngyös volt a központi színtere, az archimedesi pontja, ahová újra és újra visszatért, bárhová vetette is a sors szeszélye. Emlékéhez – számos vallomása tanúsítja ezt – szíve megálltaig hűséges maradt.

Szülővárosában végezte az elemi iskolát, ezt követően pedig beiratkozott a híres ferences gimnáziumba, ahol 1835 és 1841 között hat osztályt járt ki. Az iskolai évkönyvek tanúsága szerint az „eminens” tanulók sorába tartozott.

Első olvasmánya Kisfaludy Károly *Auróra* című almanachjának 1829-ben megjelent kötete volt, amelyben többek között a szerkesztő *Budai harcjáték*, Kölcsey Ferenc *Himnusz*, Vörösmarty Mihály *Szilágyi és Hajmási* című művével találkozhatott. „Egyszerre egy sajtáságos tündérvilág tárult fel előtte, melynek lelkére vetett fénye megszünetlenül izgalomban tartotta minden idejét” – írta egyes szám harmadik személyben megformált önéletrajzában.² Elsősorban a *Szilágyi és Hajmási* nyerte el tetszését. Mivel más kedvére való írásmű nem akadt a házban, újra és újra elolvasta, s végül könyv nélkül megtanulta. Egyszer édesapja rajtakapta az

almanach olvasásán, s szenvedélyét látva, Kisfaludy Sándor regéihez, majd más könyvekhez is hozzájuttatta.

Negyedikes gimnazista korában írta az első verseit magyar nyelven. A gyöngyösi ferences gimnáziumban folyó oktatás magas színvonalát is szemlélteti, hogy hatodikos korában már latin verseket is írt. Egyik deák nyelvű, szapphói strófákban írt ódája professzorának annyira megtetszett, hogy „eclogát írt hozzá s a diákokkal eljátszatta és elénekeltette”.³

1841 ősztől hat éven át az eгри papnevelő intézetben folytatta tanulmányait. Az intézményben őrzött hallgatói törzskönyvek tanúsága szerint az első két tanévben elvégezte a filozófiát, a következő négyben a teológiát. Az ott eltöltött időszak döntő hatással volt egyéniségének és pályájának alakulására.

A papnevelésben – a pesti központi szeminárium példáját követve – 1830-ban Magyar Olvasó Társaság jött létre, mely a tehetséges kispapok művelődését, önképzését szolgálta. Munkájába lelkesen bekapcsolódott Zalár József is. Ez a szellemi közösség ösztönözte költői ambícióit. Olyan vetélytársakkal mérhette össze tehetségét, mint Benőfy Soma, Pájer Antal és Tárkányi Béla. Közülük Pájer Antallal életre szóló barátságot kötött. Követendő mérceként lebegett szeme előtt Pyrker János László érsek példája is, aki két nemzet irodalmába írta be a nevét: a németbe anyanyelvén alkotott műveivel, a magyarba pedig elsősorban irodalom- és művészetpártoló tevékenységével.

Az irodalmi egyesületről, melynek saját könyvtára volt, többek között ezeket jegyezte föl visszaemlékezésében: „Időszakonként a társaság gyűléseket tartott, melynek vitatárgyát a meghozatandó könyvek képezték, s nem jelent meg az időben egy feltűnőbb magyar könyv sem, mely azonnal meg ne rendeltetett volna. De ezen gyűlésekben csakhamar oly szellem fejlődött ki, mely nem elégtelte a könyvek olvasását; a gyűlésekben hazafiúi költemények

szavaltattak, s elhatározottak, hogy évenként minden tag legalább egy – akár költői, akár tudományos – munkát tartozzék beadni, melyek közül aztán a havonkénti gyűlésekben felolvasások tartattak... De nem kisebb buzgalommal olvastattak a lapok is; egyetlenegy magyar lap sem hiányzott, s élénk vitákat lehetett gyakran hallani a megjelent művek, főleg költemények fölött.”⁴ Az olvasókör tagjai rendszeresen olvashatták például a korszak egyik legrangosabb irodalmi lapját, az *Athenaeumot* és Kossuth Lajos *Pesti Hírlapját*. Az 1839–40-es tanévben *Verseny a Gyakorlat Pályáján* címmel kéziratot hetilapot adtak ki, színjátészó körük pedig több éven át bemutatta Tárkányi Béla „farsangi estvékre készített vígjátékait”, melyeken a szerző is föllépett. Jutalmakat tűztek ki szépirodalmi művekre és tudományos értekezésekre. Egyik versével Zalár József is díjat nyert. Tagjai megismerkedtek a kortárs magyar irodalom legjelesebb alkotóival, fölfigyeltek a pályakezdő Petőfire is. „Természetes, hogy Petőfi mindjárt első költeményeivel nagy hatást tett e lelkes ifjakra is, s találtakoztak köztük, kik rendkívüli tehetségét már akkor fölismerték s bámulták” – olvashatjuk az idézett visszaemlékezésben.⁵

A szeminárium hallgatója volt akkor is, amikor 1844 februárjában a Debrecenből gyalogszerrel Pest felé tartó Petőfi három napra megszakította útját Egerben, s a papneveldében kapott szállást és szíves fogadtatást. A nevezetes látogatásról ő írta a legrészletesebb és a leghitelesebb beszámolót. A Petőfivel való találkozás élménye egész életén végigkísérte. Őt választotta első számú mesterének és példaképének, különösen a pályakezdés időszakában az ő költőapostol eszményét váltotta valóra nemcsak verseiben, hanem személyes magatartásában is.

Eddigi ismereteink szerint első verse, a *Gegő Elek* című epigramma 1844-ben jelent meg a *Pesti Divatlap* hasábjain. Soraiban a jeles római katolikus egyházi szónoktól, nyelvésztől

és néprajzkutatótól, *A moldvai magyar telepekről* című könyv szerzőjétől köszönt el, aki 1844. október 9-én halt meg. Az epigramma műfaját a Magyar Olvasó Társaság kedveltette meg vele és az önképzőkör többi költőjével is. Különösen sokszor tűnik föl ez a disztichonban írt, rövid, csattanós költemény a pályakezdő Pájer Antal lírájában. Népszerűségét szemlélteti, hogy a *Verseny a Gyakorlat Pályáján* hasábjain közölt versek legjava is epigramma volt. Zalár József említett műve nemcsak a disztichon ritmusképletével birkózik meg viszonylag sikeresen, hanem tanúságot tesz merész – bár kissé még bizarr – fantáziájáról is:

*Méz volt ajkad, s szép lelked méhraj vala s a méz
Égi virágoknak hímporiból alakult;
A köpü szétomlott: a méhraj mennybe röpüle,
S szent mézét isten önmaga ízleli most.*

Szemináriumi tanulmányait az 1846–47-es tanévben fejezte be, pappá szentelése azonban elmaradt. Legfőbb okát említett önéletrajzában fedte föl: ekkor már „csak név szerint volt kispap; mert lelke mindinkább az irodalom és közélet nyílt szabad pályája felé vonzotta őt”.⁶ Egy ideig még tétovázott az egyházi és a világi hivatás között. A következő tanévben is a papnevelde lakója volt, s egy megbízható korabeli forrás szerint jogi tanulmányokat folytatott.⁷ Vachott Sándorné is reverendában járó kispapként ismerte meg őt 1848 elején Gyöngyösön. Önéletrajzában olvashatjuk, hogy 1848 tavaszán, a forradalom győzelme után a szeminárium nagytermében egy vívómester irányításával „még mint kispap, már vívni tanult”.⁸ Ezt az emléket egyik szonettjében is fölidézte.

Pályáján az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszaka hozott fordulatot. Ekkor szakított végleg eredeti hivatásával. Ekkor szegődött visszavonhatatlanul a költészet papjává, s az Úr asztala helyett a haza, a szabadság és a jog oltárán áldozott egész életében.

Az idő tájt alakult ki szoros barátság közte és a mentorává fogadott Vachott Sándor között. Vachott Sándorné memoárjában így elevenítette föl első találkozásukat: „Mielőtt még Heves megyét elhagytuk, egy fiatal rajongó, egy ábrándos kis pap közelíte szerényen, tartózkodva Sándoromhoz, néhány költeményt közölve vele, s véleményét kérve azok értékére nézve. Hiezel József volt a fiatal költő valódi neve, – úgy hiszem, dédapja szász lehetett, mind neve, mind külseje azt látszának tanúsítani. Sándorom valódi tehetséget fedezvén föl az ifjú műveiben, bátorítá, biztatá őt, lépne az irodalmi pályára. De bevezette férjem hozzánk is költő védencét, s mi valamennyien nyájasan fogadtuk őt.”⁹

Az idézett sorokban megfogalmazott óhaj és jóslat csakhamar valóra vált: Hiezel (azaz: Hizli) Józsefet az 1848–49-es szabadságküzdelmek avatták költővé. Első versének megjelenésétől, 1844-től 1848 márciusáig elenyészően keveset publikált, annál termékenyebbé vált a forradalom győzelmét követő hónapokban. Sokatmondó az is, hogy akkor magyarosította a nevét az archaikus hangulatú Zalárra. „Keresztanyja” Vachott Sándorné volt, a névválasztás ötlete tőle származott. Még közelebb került a Vachott-házaspárhoz akkor, amikor udvarolni kezdett Vachott Sándorné (leánykori nevén: Csapó Mária) húgának, Csapó Jozefának, aki édesanyjával és testvéreivel együtt a Vachott-család otthonában lakott. Nemsokára megtartották eljegyzésüket is. Zalár József ezután még sűrűbben kereste föl leendő rokonait nemcsak Gyöngyösön, hanem később Pesten és Debrecenben is.¹⁰

Olthatatlan tettvágy és nagy alkotókedv jellemezte őt a nemzeti önvédelmi harcok idején. Ha akkor írt verseit az események kronológiai rendje szerint illesztenénk egymás mellé, a forradalom és szabadságharc egész története kikerelkednék belőlük. Évtizedekkel később így vallott erről: „A forradalomról, vagy – mondjuk – a szabadságharcról írt verseim szétszórt töredékét képezhetik (hogy mily becsűeket?

– más kérdés) egy majdan megírandó eposznak, mely annak az – egész a Kárpát eget verő csúcsáig való – intenzív nemzeti felmagasodásnak teljes hős képét mutatja be a világnak.”¹¹

Forradalom című versében a márciusi vívmányokat üdvözölte. Indító strófái arról tanúskodnak, hogy gondolkodásába, értékrendjébe mélyen és kitörölhetetlenül beivódtak a francia forradalom, a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi. Ezek az eszmék egy új kinyilatkoztatás, a krisztusi megváltás erejével hatnak a világra:

*Lehajtott a mennyboltozat
S megcsókolván a föld színét:
Egy új kinyilatkoztatás
Igéit zengte szerteszét.*

*S mit hajdan Krisztus hirdetett:
Az egyenlőség nappala,
Szabadság és testvériség
Világában feltámadta.*

*E szentháromság a világ
Egy üdvözítő istene;
Ez istenségben higgyetek
Ó népek minden nemzete!*

A *Vachott Sándor*hoz soraiban frissen szerzett barátját és eszmetársát köszöntötte. Misóczki Lajos kutatásai szerint az a „gyönyörű”, mindenkit magával ragadó beszéd ihlette, amelyet a címzett 1848. április 10-én az egri megyei közgyűlésen tartott.¹² Benne *A XIX. század költői* című Petőfi-vers romantikus költőideálját látta életre kelni:

*Légy üdvöz ó nép a szabadság utain!
Tudod te: legjobb ut az egyenes.
Légy üdvöz költő, mint a nép vezére, te
Vagy e dicső szerepre érdemes.*

*A nép hálás tud lenni emberéhez, a
Népnek hálája drága korona,
A trónok koronája elsötétedik,
De ez fényét nem veszi el soha.*

Az *Október elejét* Vahot Imre közölte először a *Budapesti Hírlap* 1848. október 22-i számában.¹³ Megírása idején a Habsburg-ház ármánykodásai és a nemzetiségek lázongásai miatt az egész ország készült az önvédelmi harcra, megújult erővel folyt a nemzetőrség és a honvédsereg szervezése. A vers ezt a hangulatot tükrözi:

*Dicső napok, hatalmas nagy napok,
Szabadság és igazság fényei!
Örüül a lelkem támadástokon,
Mikor fogtok kellőn tündökleni?*

*Ragyogjatok, ragyogjatok, amíg
Egy zsarnok és egy áruló leszen!
Biborba játszó fényes arcotok
Szebb a trón biboránál énnekem.*

A *lengyelekhez* című költeményében a segítségünkre érkezett önkénteseket, a lengyel és a magyar nép barátságát élteti, s ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy a közösen kivívott győzelem után visszaadjuk a kölcsönt északi szomszédainknak.

Szavainak erkölcsi hitelét és súlyát növeli, hogy nemcsak lantjával, hanem kardjával is védelmezte hazája szabadságát és függetlenségét. Belépett a gyöngyösi nemzetőrségbe, s 1848 nyarán a hevesi önkéntes zászlóaljjal a rác lázadók elleni bevetésre indult. A zászlóaljnak rajta kívül két másik gyöngyösi költő, Spetykó Gáspár és – a délvidéki harcok kezdetéig – Vachott Sándor is tagja volt. Augusztus 28-án és 29-én részt vett a temerini csatában. A hadjáratból betegen tért haza szülővárosába. Fölépülése után Pestre ment, hogy „hazafi kötelességét” tovább teljesíthesse. A kormány és a

parlament épp akkor költözött Debrecenbe. A nagy hideg okozta újabb betegségéből felgyógyulva, 1849 februárjában ő is az ország ideiglenes fővárosába sietett.

Debrecenben az elsők között a Vachott-házaspárt kereste föl. Újra találkozott Sárosi Gyulával is, akivel még 1848 nyarán ismerkedett meg és kötött barátságot Pesten. Kettejük közbenjárására nevezte ki őt a Damjanich-hadtest történeti jegyzőjévé Jósika Miklós, a kiváló regényíró, a honvédelmi bizottság egyik tagja. Az erről szóló okmány – melyet Kosuth látott el kézjegyével – 1849. március 16-án kelt.

A táborba magával vitte Sárosi Gyula Damjanich Jánosnak címzett ajánlólevelét. Elolvasása után a tábornok így szólt hozzá: „no poéta pajtás, megverjük a németet!”¹⁴ Bár nem volt tiszti rangja, Damjanich ettől kezdve úgy bánt vele, mintha törzskari tisztje, sőt barátja vagy rokona lenne. A híres harmadik zászlóaljából „legényt” (tisztiszolgát) is kapott.

Ugyanolyan szerepet játszott Damjanich János mellett, mint Petőfi Bem apó oldalán. Visszaemlékezése szerint „a főbb tábornokok mellé kiküldött historiografok nem annyira történetjegyzőkül küldettek ki, hanem inkább hadi poétáknak. Kitűnik ez onnan is, hogy midőn Buda visszafoglalása után a kormány s a magyar világ visszatért Pestre, Jókai a lapjában a tábori historiografokról írt cikkében nem történetíróknak nevezte őket, hanem hadi poétáknak...”¹⁵

A „hadi poétaság” rangja ösztönözte első verseskönyve, a *Szabadságdalok* összeállítását, mely kevéssel a szabadságharc bukása előtt jelent meg Pesten. Helyet kaptak benne korábban írt és a dicsőséges tavaszi hadjáratot, a Damjanich-hadtest harcait megéneklő versei is. A kis kötetnek alig volt visszhangja, beleveszett a fegyverletétel előtti és utáni katasztrófális hangulatba. „Pedig jobb sorsot érdemelt volna – írja Hatvany Lajos –, nemcsak a szerzőnek politikai hitvallása miatt, melynek radikalizmusát *Föl a vörös*

tollakkal című versében, bár Petőfi hangját próbálgatva, de azért nem kevésbé őszintén fejezte ki, hanem főleg azért, mert mint maga is vitéz honvéd, bajtársainak dicsőítésére itt-ott egy-egy igaz hangra talált.”¹⁶

A versgyűjtemény Petőfié mellett egy másik magyar költő, Tinódi Sebestyén nevét is eszünkbe juttatja. Ahogyan a XVI. századi énekszerző hűséges krónikásként számolt be a törökellenes önvédelmi háború egy-egy epizódjáról, Zalár József is megörökítette az 1848–49-es forradalom és szabadságharc számos eseményét, mindenekelőtt a tavaszi hadjárat és a Damjanich-sereg diadalútját. Versei elsődlegesen nem is esztétikai-poétikai teljesítményként, hanem történelmi dokumentumokként érdemelnek figyelmet.

A kötetet a Damjanich-hadtest két legvitézebb zászlóaljának, a harmadiknak és a kilencediknek ajánlotta. Mindkét alakulat hősiességét megörökítette egy-egy versében is (*Kilencedik Zászlóalj, Harmadik Zászlóalj*). Két ízben is rímekbe foglalta Damjanich János emberi és hadvezéri nagyságát (*Damjanich, Damjanich serege*). A tábornok emlékét később is többször felidézte. A hozzá írt versek hangvétele azt bizonyítja, hogy viszonyuk Petőfi és Bem apó kapcsolatához hasonlítható: a gyermek apja iránt érzett csodálatával és szeretetével nézett föl a kiváló hadvezérre. Az övén kívül más, nagyrészt a Damjanich-hadtesthez tartozó honvédtisztek portréját is megrajzolta (*Görgey Arthur, Klapka, Kiss Pál, Földváry Károly, Leiningen, Aschermann, Csikány százados*).

A *Csikány százados* Jókai Mór fantáziáját is megragadta. A *Szabadságdalok* első példányát személyesen vitte el neki, aki „rögtön átlapozta”, s a Csikány kapitányról szóló versen akadt meg a szeme, amelynek „hőséről bővebben kérdezősködött”.¹⁷ A kötet és a vers tehát „számontartandó az 1848 mitológiáját képező Jókai-művek forrásai között”.¹⁸ Gyulai Pál pedig egyszer Egerben jártakor arról beszélt Zalárnak, hogy egyik legnépszerűbb költeménye, a *Hadnagy uram* –

mely 1850. március 9-én jelent meg először nyomtatásban – az ő ihletésére született.¹⁹

A verset nemcsak a költő személye, hanem lírai hőse is Gyöngyös hagyományaihoz kapcsolja. Csikány Ferenc a Nógrád megyei Ilinyben született 1822-ben. Családja később – nem tudjuk pontosan, mikor – Gyöngyösre költözött. Ebben a városban nevelkedett tizennyolc éves koráig, amikor katonának állt. 1846-ban leszerelt, és visszaköltözött Gyöngyösre. Ott érte meg a forradalom győzelmét. Részt vett a nemzetőrség szervezésében, segédtisztként tevékenykedett annak parancsnoka, Brezovay Imre mellett. Innen indult el azon az úton, mely a Zalár József és Gyulai Pál által megörökített hősi haláláig vezetett a tápióbicskei ütközetben, 1849. április 4-én. A csatában súlyos sebet kapott, de még akkor is harcra buzdította a többieket, amikor fájdalmában összeroskadt, s a legendássá vált „Fiúk, előre!” szavakkal köszönt el bajtársaitól és életétől.

A *Szabadságdalok* talán legszebb darabja az *Éjjeli előőrson*, mely Petőfi *Pacsirtaszót hallok megint...* című versére emlékeztet. A költőnek a harcok szünetében, az éjszaka sötétjében, csöndjében és magányában Isten szegődik társául, a háború, az „öldöklés” erkölcsi abszurditásán töpreng, s a népek testvériségének eszméje, a keresztényi szeretet és megbocsátás gondolata, a béke utáni vágy suhan át a lelkén.

A *Komáromban* című vers 1849. április 22-én keletkezett, s a híres vár és város felszabadítását köszönti. Egy hét múlva – április 28-án – baleset érte Damjanichot: lovai elragadták kocsiját, lábtörést szenvedett, mely mártírhaláláig az ágyhoz kötötte. Zalár József évtizedekkel később így idézte föl az eseményt *Damjanichné* című versében:

*Szörnyű nap volt az! A hősök hőse
Ledőlt, betegnek, a párducbőrre,
Mint a balvégzet
Útjába tévedt
S már áldozatnak szánt martalék;
Te fent ültél fejevánkosságánál,
Egy ifjú meg lent az eltört lábánál...
Emlékszel-e még? – ez én valék.*

A szerencsétlenség után a hadtest irányítását az egri Knezić Károly vette át, akit Zalár még kispap korából ismert. Már az ő vezérsége alatt ostromolták meg a budai várat. *A pestiek* című versében a várost fölgyújtó megszállókat átkozza: inkább a romok közt járunk, mint egy úton a zsarnokokkal, inkább a puszta ég alatt tanyázunk, mint a barbár gyújtogatókkal közös palotában, a rájuk vesztegetett szó helyett inkább az ágyúk dörögjenek. *Budán* című versében a vár május 21-i visszavételét örökítette meg. Ugyanaz a büszkeség árad belőle, mint Petőfi *Európa csendes, ujra csendes...* című költeményéből:

*Zászlónk lebeg már a vár ormirúl,
Európa hitének szent jele.
Sokféle zászlók mellett küzdenek,
De ez egyen függ minden nép szeme.*

Néhány hét múlva ezt a zászlót is letépte a cári intervenció. Zalár József Vachott Sándorral, Bajza Józseffel és Vörösmarty Mihállyal együtt menekült az osztrák bosszú elől Kelet-Magyarországra, egészen Nagykarolyig. Innen rövid időre hazatért szülővárosába, s miután sikerült elkerülnie a besoroztatást, amelyre kiszemelték, a felelősségre vonástól tartva, Gömörben vállalt házitanítóságot. Ott megismerkedett és barátságot kötött Szász Károllyal és Tompa Mihállyal.

Sárosi Gyula eltűnt a szeme elől, hosszú ideig hírére sem hallotta. *Sárosi Gyulához* címmel 1849 végén katartikus hatású verset írt hozzá, melyben megrendítő természeti képekbe rejtette a szabadságharc vérbe fojtása és az azt követő megtorlás miatt érzett fájdalmát:

*Hol vagy? Kialtom ím neved ezerszer,
De vissza nem szól se nyugat, se dél;
Tán megrepedtek itt a szirtek is már,
S csak haldokló jajt hord a téli szél?*

Sárosival 1851 nyárutóján találkozott ismét, amikor gömri bujdosásából visszaérkezett Gyöngyösre. Ekkor újjászületett közöttük a régi barátság, amelyhez a szülőföldjére még 1850 áprilisában hazaköltözött Vachott Sándor is csatlakozott. Zalár József *Egy kis házikóban* címmel verset írt arról a hajlékról, amelyet az Arany Trombita költője gyöngösi rejtőzése alatt bérbe vett.

Az idő tájt Gyöngyöshalászon az Almásy-család házi-tanítójaként kereste kenyerét. Később egy évig Pesten vállalt házi-tanítói állást, majd ugyanott Szentés József fiúk részére alapított magániskolájában tanított történelmet. A pesti évek alatt barátkozott össze Balogh Zoltánnal, a jeles költővel, drámaíróval és publicistával, akinek a hátrahagyott műveit ő rendezte sajtó alá.²⁰ Több lapnak – mindenekelőtt a Szelestey László által szerkesztett *Szépirodalmi Közlönynek* – állandó munkatársa volt.

Újabb kötete *Zalár költeményei* címmel 1855-ben jelent meg Pesten Vahot Imre kiadásában. A versgyűjteményt Balogh Zoltán húgának, „a szellemes és bájos” „Melanie kisasszonynak, a költőlelkű honleánynak” ajánlotta, ki „bátyjával versenyzett a versírásban, természetesen sokáig csak titokban, míg végre beleegyezett, hogy egyik-másik költeménye közzé is tétessék”.²¹

Az önkényuralom idején természetesen szakítania kellett a *Szabadságdalok* világnézeti-politikai radikalizmusával, téma- és hangnembváltásra kényszerült. Új kötetében bonthatkozott ki szerelmi és családi lírája. Ezekben a verseiben is Petőfi tanítványa maradt, de – Hatvany Lajos véleménye szerint – „nem járt úgy, mint annyi epigon, aki Petőfinek csak formai hatását őrizte meg, s annak lobogó temperamentuma nélkül a mintakép egyszerű eredetiségét szertelen modorosságban cifrázta ki. Az ő Petőfi-utánszövegeit ábrándra hajlamos szelíd lényé menti meg a szertelenkedéstől.”²² Petőfi hatása jórészt nem is esztétikai-poétikai, hanem eszmei téren mutatható ki költészetében, az ő verseiben alig találkozhatunk a petőfieskedők felszínes, külsőséges jegyekkel hivalkodó népiességével.

Figyelemre méltót elsősorban nem is a két említett, a korabeli líra, főként a biedermeier konvencióit idéző témakörben alkotott, hanem a forradalom emlékét őrző és a szülőföld szépségét, varázsát megéneklő verseiben.

Akkori lelkiállapotát, a szabadságharc bukása miatt érzett fájdalmát *Szótlan költő* című versében így fejezte ki:

*Egy nép imádkozott
Lantomnak énekén,
Mindenről, ami szent,
Fennen daloltam én.*

*E lant most törve van,
Mint megtört nemzetem;
S hitvány sohajjal én
A léget nem verem.*

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emléke más költeményeiben is vissza-visszatér. Az önzetlen, cselekvő hazaszeretet, a bátorság, az önfeláldozás kiemelkedő példáit

tragikus emberi sorsokat, szomorúan végződő szerelmi történeteket elevenít meg. Idevágó verseit egyre inkább az emlékezés, a bánat, a fájdalom nosztalgiája hatja át.

A legvénebb huszár egy család előtt hajt fejet, amelynek három fia fölcsapott huszárnak. Amikor már üldözték a magyar hadakat, édesapjuk is csatasorba állt. Az egyik ütközetben „el-lőtték a vezér lovát”, gazdájára pedig rárontottak az ellenséges katonák. Ekkor „a legvénebb huszár” odavágtatott, és a saját lovát adta át parancsnokának. A vezér megmenekült, őt lekasabolták. Gyermekai nélküle és megcsonkítva, falábbal tértek vissza egyedül maradt édesanyjukhoz.

Az Anya és fia arról a „derék legény”-ről szól, akinek fiatal kora miatt csak hosszú könyörgés után engedték meg szülei, hogy katonának jelentkezzen. Édesanyja kísérte el a harctérre, s örömeiben sírva ölelte őt magához, amikor az egyenruhát magára öltötte. Leghőbb vágya az volt, hogy káplár legyen belőle. A fiú az egyik csatában mindkét karját elvesztette. Már hadnagyi rangot viselt, amikor újra találkozott édesanyjával, de a tőle kapott ölelést nem tudta viszonzni.

Az Arany tükör... és az *El, el innen...* a szabadságharc vérbe fojtását követő időszakba vezet, a „menni vagy maradni” feloldhatatlan dilemmáját szólaltatja meg. *A hazatérő* a „déliábos róna” és a „zöld hegyek” vonzásának ellenállni nem tudó, szülőföldjére visszatérő száműzöttek állít emléket, aki a hazai tájak „puha keblén” szeretne meghalni. Itthon elsőként kedvese sírját keresi föl:

*Tele ákással ez a temetőkert,
Túl a tengerre érzém illatát...
Ide temették az én szeretőmnek
Fehér keblét és fekete haját.*

*Hull az ákásznak hervadó virága,
Fehér virágok fekete siron...
Én is leomlom kedvesem hamvára:
Isten veled szerelem, fájdalom!*

Ennek a versnek a gondolat- és motívumvilága tér vissza a *Két sír* című versben is:

*Az egyikben hadak vitéze nyugszik,
Ki vérét ontá dicsőn, szabadon;
Mellette hamvad a kedves leány, ki
Utána hervadt, mint a liliom.*

*Hogy inganak szellőben a fűszálak!
De virág csak e két halmon lebeg...
Tán itt váltá az idén a hajnallal
Legelső csókját a szép kikelet?*

A kötet egyik legmegragadóbb verse a *Hallom még...* Hatását nemcsak a forradalom és szabadságharc emlékének nosztalgikus, érzelemgazdag fölidézése magyarázza, hanem a nyitott forma is, amely egységbe foglalja a múlt, a jelen és a jövő idősíkjait. A költő képzeletében egyszerre elevenedik meg a szabadságharc egyik csatája, a kivívott diadal s az elesettek virágos sírja fölött érzett gyász és fájdalom, mely a mához és az utókorhoz intézett kívánság és intelem, a hősöknek igazságot szolgáltató, boldogabb kor prófécija is:

*Hallom még az ágyúk rettentő moráját,
Cseng a kard acélja daliás kezekben,
Vágtat a paripa előre, előre,
Mint a szélvész, mindig, mindig sebesebben.*

*Kiterjesztett szárnyal repülnek a zászlók,
Messze lebegtetik énekes fuvalmak,*

*Ereszkedik a nap bajnok fegyverekre,
Reng a föld, zúg az ajk, immár ott rohannak.*

*Tavaszi mezőben, véres harcmezőben
Virágos sírja a dicsőn elesteknek...
Körülállják büszkén a győzelmes hősök,
S diadal istene, hozzád énekelnek.*

*Hallom, még mostan is hallom ez éneket,
Egy-egy hang száll néha lassan füleimbe,
Mint midőn távol zúg a mennydörgés hangja
Elhalófélben vagy halkán újrakezdve.*

*S összefoly előttem a múlt és a jövő,
Nem tudom, hol szállong ábrándozó lelkem;
Nem tudom, a múltnak beszédét hallom-e,
Avagy a jövőndőt álmodom és sejtem...*

A kötet számos verse a szülőföld iránti szeretet és hűség gondolatát, a Gyöngyös-élményt, a Mátra szépségét és varázsát fejezi ki. A hazatérés múlhatatlan vágya hatja át például az *Ott, ott születtem...* sorait:

*Ott, ott születtem én ama kék hegy alatt!
A vidám nap most is szent ormain mulat,
Meg-megsimogatja bánatos homlokát,
Csókjaiban fényes jókedvét adja át...
Nézd, nézd a szirteknek ajkai hogy égnek!...
Szeretnéd-e látni e kedves vidéket?*

Ugyanez a büszkeség és szeretet árad a *Mi az..., Járok zöld mezőben..., a Mindennap kijárok..., az Egy kiirtandó erdőben, az Egyik lépés...* vagy a *Szülőföldem* soraiból is. Szász Károlynak című, 1853-ban keletkezett versében arra biztatja Gömörben szerzett barátját, hogy pályázza meg a kálvinista pap megüresedett székét Gyöngyösön, ahol úgy szeretik a költőket, hogy

istentiszteleteit még a pápisták is látogatnák. További csábító érveket is felsorakoztat, hivatkozik például a vidék szépségére, a híres visontai borra, a tiszta mátrai levegőre. A Mátra déli lankáitól átölelt és a hevesi róna felé ölelő karjait kitaró Gyöngyös gyönyörű fekvését így foglalja rímekbe:

*Gyönyörű táj ez... a felföld s az alföld itt
Mint két édes testvér egymás karjába hull;
Ragyog a délibáb, lelátsz a Tiszáig,
S felhőket szedhetsz a Mátra ormiról.
Lehetsz itt Petőfi, lehetsz itt Béranger,
Van virágos völgyünk, van végetlen síkunk...
Légy te gyöngyösi pap, híres ez a város,
Semmi, ha most kissé szegények is vagyunk.*

Őszirózsa című – gyűjteményes kötetében *Őszirózsa, fehér őszirózsa* címváltozattal közzétett – versét az tette híressé, hogy szövegére Fráter Loránd gyönyörű dallamot komponált. Ezt is a gyöngyösi gyermekkor, a szülőház emléke ihlette. Türk Frigyesnek így beszélt megírásának indítékairól: „Harmadik-negyedik gimnazista lehettem Gyöngyösön. Nem volt kertünk. Én az udvaron csináltam egy kis kertet. Vettem belé többféle virágmagvat; csak egy kelt ki: az őszirózsa. Fehér lett. Hát erről kellett megemlékeznem.”²³ Olvasása közben fölcsendül bennünk szép, nosztalgikus hangulatú dallama is:

*Rég voltam e házban, nagyon régen,
Rég eltűnt már az én gyermekségem.
Akkor laktam én itt s boldog voltam,
Örömem telt fákkal, virágokban.
E kert őszirózsákkal volt telve,
Nem tudom már, mit szerettem benne,
De sírhatnék, ha emlékszem róla...
Őszirózsa, fehér őszirózsa.*

A kötetet öt műfordítás is gazdagítja. Zalár elsősorban a franciákért rajongott, valamennyi átültetés az ő költészetüket népszerűsíti. Első számú kedvence a *Szász Károlyhoz* írt versben is megemlített Béranger volt, aki két művével szerepel az összeállításban. Lám Frigyesnek még élete végén is azt bizonygatta, hogy ő a legjelentősebb francia lírikus, nála pedig csak egy nagyobb költő van a világon: Petőfi. Ezt követően verseit idézte könyv nélkül először francia nyelven, majd Petőfi fordításában: „Hangja oly üde, tiszta volt, lelkesedése olyan nagy, hogy hallgatóinak a szíve csakúgy égett a gyönyörűségtől.” A rögtönzött előadáshoz hozzáfűzte: „Kisap koromban térített meg engem Petőfi Béranger kultuszára!”²⁴ A francia és a magyar költő eszmei rokonságát énekelte meg *Béranger és Petőfi* című költeményében.

Az 1850-es évek közepén kiábrándultan fordított hátat Pestnek, egyszer s mindenkorra szakított a nagyvárosi élettel. Ehhez minden bizonnyal döntő mértékben járult hozzá szerelmi csalódása: menyasszonya, Csapó Jozefa az idő tájt küldte vissza jegygyűrűjét. Önéletrajzában minderről a következőket olvashatjuk: „Z. ezután nemsoká búcsút mondott Pestnek... azon elhatározással, hogy nem tér vissza többé Pestre, mint annak lakosa. Valami történt vele, valami a szív mélyéig ható, mit azonban senkinek sem árult el, ami őt a fővárostól annyira elidegenítette, hogy esküszzerű fogadást tett magában, hogy pesti ember sohasem lesz.”²⁵ Nagybátyjához költözött a Jász–Nagykun–Szolnok megyei Kenderesre. Időközben ott telepedtek le szülei is. Az említett kötet *Köszöntelek, szép alföldi tájak!* című versében már új állomáshelyét becézi.

Érdekes kuriózuma ottani életének, hogy baráti kapcsolatba került a Horthy-családdal, amely később oly fontos szerepet játszott a magyar történelemben. A következő epigrammában gyászolta meg a család egyik tagjának, Horthy Istvánnak a halálát:

*Gyermekeid zokogása közé a baráti rokonszenv
Könnycseppekké tört szívdobogása vegyült;
Hogyha barátid mind ott lettek volna sirodnál:
Országos siralom veri fel a temetőt.*²⁶

Kenderesről gyakran rándult át Tiszafüredre régi barátjához, Pájer Antalhoz. A tiszafüredi plébánia legendás menedéke és gyülekezőhelye volt az üldözött szabadságharcosoknak. A jeles papköltő Zalár Józsefen kívül barátjává fogadta és pártfogolta az *Arany Trombita* című művéért távollétében halálra ítélt és jelképesen kivégzett, 1850 és 1852 között Gyöngyösön bujdosó Sárosi Gyulát is, akit lovas kocsiján rendszeresen fölkeresett, hogy pénzzel és élelemmel lássa el őt. A szabadságharc olyan kiváló hadvezérei fordultak meg nála, mint Kiss Pál, a Damjanich-hadtest egykori tábornoka vagy Rapaics Dániel ezredes, a löporgyártás felügyelője. Ezek a baráti együttlétek Zalár József legszebb élményei közé tartoztak. Pájer Antal halála után, 1881-ben *Emlékezés Tiszafüredre* című versében ihletett szavakkal rajzolta meg a papköltő arcképét, s keltette életre az őt körülvevő baráti társaságot.

A költeményben fölidézi azt az emléket is, hogy a baráti közösség tagjai olykor a Tisza partján mulatták az időt. Biztatásukra és döntőbírói közreműködésükkel Pájer Antal és Zalár József 1857-ben *A Tisza* címmel költői versenyt rendezett, mely Petőfi, Tompa és Kerényi Frigyes 1845-ben egy Eperjes melletti erdei lakról szóló lírai párbanak az emléket idézi.

Ez a „versenydal” is föllapozható *Borúra derű* című, 1860-ban Pesten megjelent kötetében, mely az 1855 után írt verseket tartalmazza. Helyet kapott benne hat műfordítás is, kizárólag francia költőktől, közöttük Béranger-től, Lamartine-től, Musset-től és Victor Hugótól.

A gyűjtemény az új tájélményt, a Tisza vidékét, az alföldi róna szépségeit éneкли meg. *Budapesthez* című versében csalódottságát fejezi ki, hogy a magyar főváros nem szíve többé a hazának, „mely szent nevére büszkén földobog”. A *Ki a szabadba!* címűben idegennek, sivárnak ítéli a városi életet, a természet ölébe, a „szép mezei élet”, a „verőfényes tájak” világába vágyakozik:

*Ki a szabadba! Kedves rónaföldem,
Édes szép alföld, megyek már, megyek!
Keserű szívvel, félig összetörten
Hajtom kebledre lankadt fejemet.
Le nem tép innen többé semmi végzet,
Hív gyermekedként itt élek-halok...
Vidíts, vidíts fel, oh szelíd természet!
Ég, föld jókedvű, ha te akarod.*

A róna című dal egyszerűségével, közvetlenségével, eszköztelenségével, a „semmi” varázsát esztétikumká lényegítő eredetiségével ragad meg:

*Hogyne volna szép a róna,
Hogyne volna, mikor az!
Öreg daru, ifju gólya
Mind azt mondja: biz igaz!
Szép vagy, szép vagy! El kell hinni.
Dobog a szív, hogyha lát:
Ég... föld... aztán semmi, semmi...
Legföljebb még délibáb.²⁷*

Az egyszerűség, a természetesség naiv és tiszta bája hatja át *Virág és madár* című versét is. Az érzékeket összezavaró, szinesztéziás záróképe a kortárs Baudelaire *Kapcsolatok* című költeményét juttatja eszünkbe, melyben – Szabó Lőrinc szavaival – „egymásba csendül a szín és a hang s az illat”:

*Ha virág kell, ott a mező!
Ha madár kell, ott az erdő!
Mind a kettő kell énnekem,
Mind a kettőt úgy szeretem.*

*Erdő, mező egymás mellett.
Nem tudom, hogy hova menjek.
Ledőlök az erdőszélben,
Virág, madár közelében.*

*Gyönyörű kis aprósága!
Egyik piros, másik sárga,
Egyik virág, másik madár,
Azt se tudom, melyik zeng már.*

Ebben a kötetében is föl-fölidézi – olykor kijátszva a cenzúra éberségét is – az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékét. Beszédes dokumentuma ennek a *Samuil hazája* című költemény, mely 1856-ban a Vahot Imre által szerkesztett *Magyar írók pályakönyvében* elnyerte a lírai versekre kitézött jutalmat. Hőse a kaukázusi török mohamedán pap, aki 1824-ben, amikor a dagesztáni törzsek fölkeltek orosz elnyomóik ellen, a lázadók oldalára állt, s fanatikus hittel buzdította őket a küzdelemre. Az oroszokkal 1831. október 18-án vívott ütközetben csodás módon egyedül a súlyosan megsebesült, halottnak hitt s már el is siratott próféta menekült meg nemcsak az enyészettől, hanem a fogságtól is. Hívei ezt követően szentként tisztelték, s az ő vezetésével folytatták felszabadító háborújukat, amely a vers megszületése idején még nem ért véget.

A költő természetesen az élethalálharcukat vívó dagesztáni fölkelőkkel érez együtt. Oroszország a magyar szabadságharc vérbe fojtásában vállalt szerepe miatt az idő tájt igen népszerűtlen volt Magyarországon. A kaukázusiak is többszörös túlerővel szemben vívták heroikus küzdelmüket, mint a magyarok. Évtizedekig tartó önvédelmi háborújuk és

a magyar nép függetlenségi harcainak a párhuzamba állítását erősíti a költemény lírai, patetikus hangvétele. Ezt szentesíti az utolsó strófába foglalt személyes vallomás is:

*Oh boldog ország! Oh szent föld, hová
Az égiek még mostan is lejárnak!
Prófétád ajkán isten szól veled,
S éled korát szép, lelkes ifjuságnak.
Ifjodni érzem én is lelkemet,
S oly boldog szívem, hogyha elsohajtja:
Én is hiszem, mit a próféta mond!
Elöttem is szent a próféta kardja!*

A *Samil hazája* Zalár József legsikerültebb alkotásai közé tartozik. Áradó érzelmeivel, lendületes pátoszával és harmonikus szerkezetével megragadja mai olvasóját is.

A *sértetlen zászló* a nemzeti önvédelmi harcok erdélyi színterére kalauzol, egy zászlótartó hősies helytállását örökíti meg. A *Torda Péter* egy 1848–49-es honvédnek állít emléket, aki részt vesz a szülőfaluja felszabadításáért vívott ütközetben. Mindenki másnál bátrabban harcol, de amikor annak a háznak a közelébe ér, ahol a kedvese lakik, orvul ráront egy ellenséges katona. Kedvese az ablakban áll, észleli a veszélyt, fegyverével célba veszi a támadót, de véletlenül a szeretőjét találja el. Helyette ő áll csatasorba, s egyedül „ő marad szomorú a vigalomban”, amikor a faluból eltakarodik az ellenség.

A *visszatért huszár* magyar közegbe helyezi Rómeó és Júlia tragédiáját. Már koporsóban fekszik az egyik falu „legeslegszebb hajadon”-ja, akinek meghasadt a szíve, amikor szeretője haláláról értesült. A hír nem volt igaz. Temetése közben hazaérkezik a vőlegény, s amikor meglátja, hogy menyasszonyát kísérik utolsó útjára, pisztollyal vet véget életének. Ekkor a tetszhalott lány fölül a koporsóban. Amikor halott kedvesét megpillantja, szeme fölragyog, majd újra elalél.

A *bujdosók* megrendült hangon mutatja be a magyar száműzöttek keserű sorsát, s a tizenháromas szám használatával az aradi vértanúk áldozata előtt is tiszteleg:

*Mennek, mennek, bujdokolnak.
A végharcban még ott voltak.
Mennek gyorsan, de elszántan,
Egy csapatban tizenhárman.
Ott vannak már a határon,
Megáll mind a tizenhárom,
Nedves lett a határ dombja...
Tovább, tovább! – mind azt mondja.*

Tépelődés című költeményében felejthetetlen és soha nem enyhülő gyászát panaszolja:

*Im itt vagyok már, ahová úgy vágytam,
Im itt vagyok e fényes ég alatt.
Látom a pusztát szép ezüst ruhában,
Hallom a Tiszát, amint zeng a hab.
De régi gyásza megmaradt szívemnek,
S föl nem deríti se tavasz, se nyár.
A Tisza partján szótlánul kesergek...
Oh szívem, szívem, megrepedsz-e már?*

Újra és újra a múltba fordul, ott keres vigaszt és menedéket. Balladákban kelti életre például *Imre királyfi*, *Hunyadi László* és *Bánk bán* alakját. Az utóbbi kettő s mindenekelőtt a *Bánk bán* a kötet értékesebb darabjai közé tartozik, Arany János nevét juttatja eszünkbe. *A látnok fogoly* a nagy magyar költők és államférfiak reménykeltő próféciáit idézi a magyar nemzet jövőjéről. Az ő jóslataikat ismétli meg a kötet utolsó verse, a Széchenyi halálát megsirató *Gyásznének* is:

*Leborulunk sírodra,
Áldást mondunk porodra,
S könnyeinkkel feresztvén
Csókot hagyunk keresztjén.*

*Ott imádjuk az istent,
Hol a fű is, rög is szent,
Hol az ég is megenyhül
Örök fényű nevedtül.*

*Ott esküszünk az égre,
Magyarok istenére:
Nem oly dicső, mint volt rég,
Dicsőbb lesz a magyar még!*

Az 1850-es és az 1860-as évek fordulóján úgy látszott, hogy valóra válnak az idézett vers álmai. Ausztriát háborús vereségei belpolitikai engedményekre kényszerítették. A császár 1860. október 20-án kibocsátotta az Októberi Diplomát, melyben ígéretet tett Magyarország alkotmányos rendjének visszaállítására. Az 1861. február 26-án közreadott Februári Pátens már a magyar parlament összehívásáról is rendelkezett. Március 1-jén megkezdődtek a képviselő-választások. Április 6-án Budán megnyílt az országgyűlés.

Zalár József ekkor jogi eszközökkel, megyei tisztviselőként próbált tovább küzdeni korábbi eszményeiért. 1860 decemberében Heves vármegye aljegyzőjévé nevezték ki, s Egerbe költözött. Az első közgyűlés azzal bízta meg, hogy készítsen beszámolót a megye 1849. augusztus 16-án megszakadt s 1860. december 12-én újra megkezdett „alkotmányos jegyzőkönyvébe”. Amikor a soron következő közgyűlésen fölolvasta a történelmi összefoglalást, mely lelkes hangon, ihletett szavakkal elevenítette föl az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeit is, tiszteletbeli főjegyzőnek kiáltották ki s elrendelték, hogy

az elhangzott szöveget nyomtassák ki s küldjék szét a megye minden törvényhatóságának.²⁸

Hazánk fölött azonban csakhamar újra elsötétült az ég. 1861. május 8-án Teleki László öngyilkosságot követett el, ami már szomorú előjele volt az országgyűlés augusztus 22-i feloszlásának. A megyei tisztikar az osztrák önkény elleni tiltakozásul 1861 őszén lemondott. Az eseményre botrányos körülmények között került sor. „Az 1861-i országgyűlés feloszlásával – olvashatjuk Zalár József visszaemlékezésében – a megyék sorsa is meg volt pecsételve. A megye kapuját katonaság állta el, de azért a Lyceum előtt összegyűlt közgyűlési tagok az alispán vezetése alatt megkísérelték a bemenetelt, s az erőszaknak engedve a *Szózat* éneklése mellett mentek búcsút venni a törvényes főispánhoz, Bartakovicshoz, az érseki palotába. Németh Albert mondta hozzá a búcsúbeszédet. Míg beszélt, az érseki palotát katonaság vette körül, s még a beszéd alatt jelent meg a megyebizottsági tagokkal megtelt teremben egy császári kapitány, hogy a szónokot elhallgattassa s az érsekkel szólva a jelenlevőket távozásra szólítsa fel. De a kapitány nem juthatott az érsekhez, mert Németh Albert mindig elébe állott, s így folytatta beszédét és be is végezte azt. Csak ekkor távozott a közönség. Ezután a választott megyei tisztikar természetesen egy szálíg leköszönt...”²⁹ Zalár József visszatért Kenderesre.

1867-ben – bár a kiegyezéssel nem értett egyet³⁰ – újra a Heves megyei közigazgatás szolgálatába lépett. A megyegyűlés április 30-án felállította tisztikarát, s első aljegyzőjévé ismét Zalár Józsefet választotta. Ettől kezdve haláláig Egerben talált új otthonára, s egyre magasabbra emelkedett a hivatali ranglétrán.

1867-ben jelent meg *Szilágyi haragja* című elbeszélő költeménye. Kéziratát megmutatta egyik fiatal munkatársának, a későbbi jeles történésznek és Heves megyei főispánnak, Szederkényi Nándornak, akinek a mű annyira megtetszett, hogy kiadását magára vállalta.

A „költői beszély” Hunyadi Mátyás királlyá választásának előzményeit és történetét idézi föl, bemutatva az akkor dúló pártharcokat és trónviszályokat. Végigköveti, hogy Mátyás királlyá választása után miként építi ki a központi hatalmat, hogyan lesz úrrá a széthúzás, a testvérharc erőin, majd hogyan győzi le a külső ellenséget, Frigyes német császárt. Az események középpontjába Szilágyi Mihályhoz fűződő viszonyát állítja, akit megválasztásakor öt évre kormányzóként rendelnek mellé, de csakhamar kiszorítja őt a hatalomból, emiatt megsértődik és ellene fordul. Akkor békélnek meg egymással, amikor Frigyes megtámadja Magyarországot. A császár legyőzése után Mátyás békejobbot nyújt nagybátyjának, aki azt elfogadja, és a török elleni harcok élére áll.

A mű részleteiben jobb, mint az egész. Mind az eseményteremtésben, mind a jellemrajzban előfordulnak következetlenségek, esetlegességek. Legfőbb értéke a korához intézett, fájdalmasan időszerű üzenetben rejlik: hazánk csak akkor válhat erőssé és naggyá, ha felülkerekedik a belső viszályokon, és magyar uralkodót állít az ország élére.

A Heves megyei honvédegylet 1868-ban Zalár Józsefet kérte föl, hogy emléksorokat írjon a kápolnai csatatéren fölállított obeliszkre:

*Példátokon föllelkessedve,
Kik hős halált itt haltatok,
Rohant a honvéd győzelemre...
Örök dicsőség rajtatok!*

1869. december 27-én a közgyűlés Heves megye tényleges főjegyzőjévé nevezte ki. Egyre szélesebb körben vált ismertté s népszerűvé város- és megyeszerte. A legjelesebb évfordulókat és eseményeket sokszor alkalmi versekkel köszöntötte, s a leggyakrabban őt kérték föl ünnepi szónoklatok tartására. 1879. október 13-án például Heves megye

tanácstermében ő mondott avatóbeszédet Deák Ferenc arcképe előtt. Ő emlékezett meg az egri Kaszinó ötven éves múltjáról az egyesület 1883. június 17-én megtartott összejövetelén.³¹ *Prológ* címmel verset írt az új egri színház 1884. augusztus 6-i megnyitójára, melyet Pálffy György színművész szavalt el. A megyeszékhelyen kibontakozó Petőfikultusznak ő volt az első számú ösztönzője és szószólója, több alkalommal is fölidézte a költő egri látogatásához fűződő emlékeit.³²

1886. január 18-án aranytollal ajándékozták meg munkatársai, melyre ezt a feliratot vészték: „Zalár Józsefnek a kitűnő főjegyzőnek elismerésül Heves megye tiszttikara”. Átadásakor Párvy Sándor – aki úgyszintén Gyöngyösön született és papi hivatását az idő tájt Egerben teljesítette – fölolvasta *Aranytoll Zalárnak* című versét. A mű frappáns, találó jellemzést ad az ünnepeltről. Fölidézi pályakezdését, amikor „szabadság üdvét, rabság bánatát” énekelte, majd tollát „a hős acélra” cserélte. „Az éj sötétjén... szabadságnak szép hajnalába” látott, s amikor már pirkadni kezdett, ismét „tetre kelt”, a vármegye szolgálatába lépett. Hivatali munkájában a szabadság és a jog, az eszmény és az igazság között feszülő ellentétek feloldására törekedett:

Jogért, eszmékért tetre keltünk!...
A költő tolla új éllel csatáz. –
S diadalának új terévé
Lesz a jog háza – a vármegyeház...
„Ábrándos költő – nem volt ily szó! –
Rideg valóval mi közöd neked?”
Tudtuk: mint az arany fény nélkül,
Igazság eszmény nélkül nem lehet!

1892-ben Kaszap Bertalan halálával a Heves megyei alispáni szék megüresedett. A július 25-én egybehívott közgyűlés osztatlan lelkesedéssel Zalár Józsefet jelölte a posztra.

Irodalmi rangjának és a város társadalmi életében betöltött szerepének köszönheti, hogy 1894-ben az Egri Irodalom- és Művészetbarátok Köre elnökévé választották. Ezzel Eger politikai és kulturális életének egyik legfőbb tekintélyévé, irányítójává vált. Amikor csak tehetette, segítette szülővárosát is, 1894-ben például aktívan részt vett a gyöngyösi iskolák államosításában. Az 1896. május 11-én megrendezett megyei millenniumi díszközgyűlésen ő mondott ünnepi beszédet.

Ebben az évben írta *Az én vármegyém* című költeményét is, melyben szintén a honfoglalás ezredik évfordulója előtt tiszteleg. Lokálpatriotizmusának, Heves megyei öntudatának ez a mű az egyik legszebb dokumentuma. Soraiból már a visszatekintés, a leltárkészítés, a búcsúzás hangulata árad. Különösen megragadó az indító strófája:

*Szép Magyarország gyönyörű vidéke,
Tiszta magyar nép ős lakóhelye,
Az isten téged e föld közepére,
Épp szíve fölé helyezett ide.
Koszorút is tett homlokodra – szépet,
A szép zöld Mátrát, épp oda valót,
S elődbe önté szépséged tükrének
A délibákkal a Tisza folyót.*

A vers a vidék szépségénél is nagyobb kincsnek nevezi az itt élő emberek büszke öntudatát és cselekvő hazaszeretetét. A vármegye „igaz magyar népe” lelkéből fon koszorút a táj pompájához. Tíz századon át mint vasoszlop tartotta fölötte az eget, s ha kellett, egymagában is rendületlenül állt őrt a honért. Az utolsó sorokban a költő ünnepélyes fogadalmat tesz a haza és a szülőföld iránt érzett, a halállal sem megszakadó hűségéről:

*Vagyok szolgálja nemzetem hitének,
Küzdő szabadság, itt szolgállok én!*

*S ha fáradtan majd a sorból kilépek:
Lelked lesz éltém – a sír fenekén.*

Alig egy esztendővel a vers megírása után nyugdíjba vonult. Nemcsak életkora ösztönözte erre a lépésre, hanem az a fájdalmas fölismerés is, hogy a magyar politikai elit eltávolodott az 1848-as eszméktől, s a millenniumi ünnepek idején látványosan meghódolt a Habsburg-ház előtt. Emiatt érzett keserűségének imént idézett költeményében is kifejezést adott. A megyegyűlés 1897. április 26-i ülésén vett búcsút tőle.

A vármegyénél eltöltött időszakban hivatali és közéleti teendői minden energiáját lekötötték, három évtizedig újabb kötete nem jelent meg. Nyugdíjba vonulása után megszorodott szabadidejét fölhasználva, egyik első teendőjeként összegyűjtötte és sajtó alá rendezte azokat a Világos után írt verseit, amelyeket 1848–49-es emlékei ihlettek. A kötet a forradalom győzelmének ötvenedik évfordulóján, 1898-ban jelent meg *A honvéd-világból* címmel. A hetvennégy vers közül mindössze tizenkettő látott napvilágot korábbi köteteiben: az *El, el innen...*, az *Arany tükör...*, a *Két sír*, a *Hallom még...*, az *Anya és fia*, a *Ne húzd, ne húzd...*, *A legvénebb huszár*, *A hazatérő* 1855-ben, *A sértetlen zászló*, *A visszatért huszár*, *A bujdosók* és a *Torda Péter* 1860-ban. Az *El, el innen...* az új kötetben *El innen, kedves...* címmel és átdolgozott formában, az *Anya és fia* *Honvéd anyja*, a *Ne húzd, ne húzd...* *Ne húzd, ne húzd azt a vigat...*, *A visszatért huszár* pedig *A huszár szeretője* címen jelent meg.

A kötet arról tanúskodik, hogy miközben a költő tisztviselői munkájában alkalmazkodni próbált a táblabíróvilág törvényeihez és szokásaihoz, 1848–49-hez való viszonya változatlan maradt. Az *Előhangban* így vall szándékairól:

*Vértengernek piros gyöngye!
Temetőnek téli-zöldje!*

*Vérvirágnak, téli-zöldnek
Minden szálán áldás s könnyek...
Szakasztottam egy-két szálat,
Összekötöm bokrétának.
Nem tudom, nem hull-e szerte,
Nem hervadt-e el kezembe...*

Elsősorban személyes, a Damjanich-hadtest „hadi poétájaként” a tavaszi hadjáratban szerzett élményeit veszi számba, a *Szabadságdalokból* ismert témákat variálja. Több alkotásában Damjanich Jánost kelti életre, s új vonásokat rajzol arcképehez (*Damjanich búcsúja, Alvó honvédek, Bogrács körül, Újonc honvéd, Szolnoknál, Az isaszegi erdő tisztása, A zászló-tartó, Tábori ebéd, Búcsú Damjanichtól*). Tisztikarából megemlíti Aschermann Ferenc, Földváry Károly és Kiss Pál nevét. A *Honvédek a réten át* Knezić Károly emlékét idézi. Ő az a „vezér”, aki 1849 tavaszán menetelés közben „a poros országútról” a „zöldellő rét pázsitjára” kanyarodott, hogy csákóját virággal ékesítse. Katonái ezt éljenzéssel fogadták, s követték példáját. Vezérük akkor is megkövetelte tőlük a rendet és fegyelmet, megparancsolta, hogy csak egy szál virágot tűzzenek csákójukra, s a gyalogúton egyesével, zárt alakzatban vonuljanak vissza az országútra. Bokrétásan indultak a csatába. „*Előre!*” című versében még egyszer megéneklí Csikány Ferenc önfeláldozását, aki a sír mélyén új honvédek dobverését hallja, s nekik is megismétli régi, egyetlen szóba foglalt üzenetét. A korszak nagyjai közül egy-egy versben fölbukkan még *Bajza, Vasvári Pál, Degré* (Alajos), *Csányi* (László), *Teleki* (László), *Batthyány* és *Petőfi* alakja. 1848–49 mítoszát a gyermekek (*Újonc honvéd, A gyerek tűzér, Tán épp most éltetik...*) és a nők (*Honvéd Panna, Női szív*) hősies helytállásának a példáival is gazdagítja.

A kötet egyik legszebb darabja, a *Csehországban búsulnak a huszárok* azoknak a külföldre parancsolt magyar

katonáknak állít emléket, akik a szabadságharc hírére hazaszöktek az idegen zsoldból, s itthon álltak csatasorba. A költemény a magyar népdalok szövegét, ritmusát idézi. Olvasóját mindenekelőtt bravúros verszenéje bűvöli meg:

*Csehországban búsulnak a huszárok,
Nem tudják, hogy mi sors érte hazájok;
Kiállanak a kaszárnya udvarba,
Onnan néznek fel a magyar csillagra.*

*Nézik, nézik... egyszerre csak mit látnak,
Mintha véres fénye vón a sugárnak...
Könnybe lábadt szemmel nézik sokáig...
Fogadják, hogy meg nem állnak hazáig.*

Két költeménnyel adózik a kiegyezés után egyre szenvedélyesebben föltámadó Kossuth-kultusznak. A *Kossuth ünneplését* a kápolnai honvédelemleleplezésekor írta. A *Kossuth Egerben* a nagy államférfi 1849. március 30. és április 2. között lezajlott egri látogatásának egyik epizódját, az egri nők fáklós menetét örökíti meg, melyre az elutazás előtti napon, április 1-jén került sor. A hagyomány szerint akkor hangzott el Kossuth szájából a vers utolsó strófájában idézett, híres mondat. A jeles vendég az érseki palotában szállt meg, s nem ablakot, hanem ajtót nyitott az őt ünneplők köszöntésére:

*Közibök lép az imádott ember,
Boldog, ki hallja s láthatja szemmel...
„Nem prédikálok itt honszerelmet,
Azt itt tanítják – az egri hölgyek!”*

A mondat az érseki palota falára erősített emléktáblán március 31-i dátummal és ebben a változatban szerepel: „Itt nem hirdetni, itt csak tanulni lehet a hazafiságot”. Ha nem is szó szerint úgy hangzott el a kijelentés, ahogyan a Zalár-versben,

az érseki palota falán vagy másutt is olvasható, az kétségtelen – mutatott rá Kiss Péter –, hogy Kossuth az egriekről ehhez hasonló gondolatokat több alkalommal is megfogalmazott.³³

Ebben a válogatásban is előszeretettel idéz föl szerelmi epizódokat a szabadságharc idejéből. *A falu bujdosója* például egy szeretőjében csalódott katona kálváriáját beszéli el, *A honvéd szerelme* lírai hőstét pedig épp a szerelem menti meg a végső kétségbeeséstől, a megőrüléstől.

Túllépve a *Szabadságdalokból* ismert témakörökön, a szabadságharc bukását, a véres megtorlás és a nemzeti ellenállás egy-egy epizódját is fölleleveníti (*Világos, Október hatodika, Arad*). Bemutatja a hazájukban hontalanná vált bujdosók és a magyar emigránsok szomorú sorsát. A *Világosi szökevények* a szülőföld, a Mátravidék legendáit gazdagítja. Tizenkét, az osztrák bosszú elől megszökött honvéd a Mátrában, Galyatető völgyében talál oltalmat egy ideig. Ötszörös túlerővel vonulnak föl ellenük a zsandárok, s a bujdosók egytől egyig elesnek a harcban. Súlyos sebéből csupán a huszár épül föl, de a fájdalom és a magány csakhamar őt is sírba viszi. *A török parton* a Kossuthnak és számos társának menedéket adó Törökország előtt hajt fejet, s örömmel állapítja meg, hogy végre megbékélt egymással „Allah és a magyarok istene”.

A versgyűjtemény a *Szabadságdalok* kiegészítése és folytatása. Legfőbb értéke az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékének őrzésében, kultuszának gazdagításában rejlik. Ha a két kötetet esztétikai, poétikai, stílustörténeti szempontból hasonlítjuk össze, feltűnő különbséget alig észlelhetünk. Az utóbbiban – a megszületésük között eltelt csaknem fél évszázad ellenére – kevés új formai vívmánnyal találkozhatunk, csupán a korai versek friss élményszerűségét váltja föl letisztultabb, kiérleltebb, rutinosabb hangvétel és kifejezésmód. Zalár József figyelmét elkerülték a XIX. század második fele lírájának újító törekvései. Egyéniségét a reformkor eszményei alakították, jellemét a szabadságharc

véres küzdelmei edzették acélossá, annak az időszaknak a híve és szószólója maradt mindhalálig.

1901-ben három kötetben közzétette összegyűjtött verseit.³⁴ Korábbi köteteit – mindenekelőtt az elsőt és a másodikat – szigorúan megrostálta és cenzurális okokból mellőzött, folyóiratokban megjelent vagy kéziratban maradt alkotásokkal egészítette ki. Egy részükön stiláris javításokat is végzett. A *Szabadságdalokból* például mindössze négy verset közölt újra, azokat is átdolgozott formában (*Éjjeli előőrson, Vachott Sándorhoz, A pestiek, Budán*).

A versgyűjteményt fanyalogva fogadta a korabeli kritika. Költőjét anakronisztikus jelenségnek, Petőfi-utánzóknak bélyegezték. Az epigonizmus vádjára meggyőző érvekkel válaszolt: „Hisz igaz, az újabb magyar poesis többször kevesebb tekintetben és kisebb-nagyobb mértékben Petőfi nyomán halad, annak hatása alól senki sem képes magát kivonni. De ezt a szót: utánzó csak olyanra szokás alkalmazni, aki par excellence az, aki, mint valami »servus pecus«, tüskön-bokron követi őt – a par excellence subjektív és par excellence népies költőt. Márpedig én sem népies, sem kizárólag subjektív nem vagyok... még a subjektívitasomban is van valami objektivitás...”³⁵

Az összegyűjtött versek megjelenése után új korszak vette kezdetét pályáján. Ennek a pályaszakasznak a szonett volt az uralkodó, csaknem kizárólagos műfaja. Közülük az első – Morvay Győzőnek címzett levele szerint – 1902-ben keletkezett. Megírását gróf Károlyi Györgyné, „a nagy honleány” ihlette, aki Heves megyében, a parádi völgyben épült kastélyában lakott, melynek küszöbét osztrák katonatiszt nem léphette át. A kastélynak mind a száz ablakára a nem múló gyász sötétsége borult, de az 1901-es Kossuth-ünnepen az ő fővárosi palotája volt a legpompásabban kivilágítva. Zalár József, aki személyesen ismerte őt, erre a hírre tollat ragadott, s örömét, elragadtatását ösztönösen szonetté formálta: „En

írtam már előbb is több szonettet. De most egyenesen passzióm támadt ilyeneket írni – annyival inkább, mert e forma megkötöttsége nagyon alkalmas a koncentrált szentenciózus kifejezésekre, melyekben nem annyira érzelmek, mint eszmék vibrálnak, melyekbe, bizonyos koron túl, mint illik is, minden lant szerelmes szokott lenni. Más részről pedig oly sajátos kaméleon természetű e versfaj, hogy dióhéjába minden belefér, csak ügyesen tudjon a poéta puckolni; ódai, elégiai, balladai, époszi, tragikai, epigrammai elemek – neki mindegy! egy-egy vonás ebből is, abból is, vagy mindenikből, csak a vége pattanjon be, hogy az legyen kénytelen a konzekvenciáját elvonni vagy a moralitóját konstatálni...”

Másutt azt fejtegette, hogy a szonettforma – Petrarca világhíre ellenére – „mindenre inkább való..., mint korlátot nem tűrő szerelmi érzések megéneklésére”. Kiválóan alkalmas például „didaktikus, satirikus, epigrammatikus elemeknek” vagy „trombitahangján szóló epikai mozzanatoknak” a befogadására, „hősök vagy másszerű kiválóságok szoborszerű karakterizálására”. Szigorú szabályokhoz igazodó, tömör és zárt szerkezetében rejlik legnagyobb értéke, mely a költőt arra kényszeríti, hogy röviden mondjon el „hosszú s nagy dolgokat”.³⁶

Amikor harminc szonett összegyűlt, azt vette észre, hogy mintegy a fele Heves megyei vonatkozású. Akkor határozta el, hogy „minden ily módon költőileg feldolgozható mozzanatot, mi Heves megyét történelmi, politikai, biographiai, tájrajzi, lélektani tekintetben pregnánsabbul karakterizálja”, szonettben örökíti meg.³⁷ Természetesen erőteljes hangsúlyt kaptak bennük Gyöngyös és Eger múltjának kimagasló személyiségei és epizódjai, elsősorban azok, amelyek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez fűződtek. Sorra számba vette azokat a kuriózus alakokat, akiket a tájhaza fölvonultatott. A szonettek „egymást keresztező rímekbe foglalt tizennégy sora, mint tizennégy rács

mögül” – fogalmazott Hatvany Lajos – a XIX. századi „magyar történelmi középosztály alakjai integetnek felénk: a hazában és a hazán kívül bujdosók, a száműzetésből hazatérők, a dobra került kastélyok és gazdát cserélt kúriák urai, – helybeli notabilitások, hajrás hajdani vadászok és csalafinta kortesek: mind megannyi Jókai-regény dióhéjban, melyeknek a hőseit meg sem nevezi, mégis rájuk ismersz a pusztá körülírásból”.³⁸ Elsősorban a különcökhöz, a konvencionális életrendből, az „ingmelles” társadalomból kiszorultakhoz és kitaszítottakhoz, a szabálytalan és sebzett életűekhez vonzódik.

A szonettkötet *Emlékek és emlékezések* címmel 1909-ben jelent meg. A *Heves* címűn kívül további tizenegy versből álló ciklussal adózott *A Zrínyiek és a Rákócziak* emlékének, *Szobrok* címmel pedig a jeles kortársak, többek között Széchenyi, Deák, Petőfi, Batthyány, Kossuth és az aradi vértanúk arcképét rajzolta meg.

A kötet Zalár József alkotói pályájának a csúcspontját jelenti. Tollát az összegzés, a mérlegelés, a számvetés igénye vezette. Költői eszközei leegyszerűsödtek, mondanivalója elmélyült és letisztult. A verskompozíció korábban tapasztalt henyeségeit, szervetlenségeit kiküszöbölte, olykor parttalanná dagadó pátoszát is kordában tartotta.

Általában egy-egy kimagasló egyéniség vagy sorsfordító történelmi pillanat áll a szonettek központjában. A történelmi eseményekből, hősei életéből többnyire olyan mozzanatot választ ki, amikor hatványozott módon merülnek föl a választási alternatívák, a döntési kényszerek. Ez a mozzanat – az egzisztencializmusból ismert kifejezéssel élve: „határhelyzet” – mélyen bevilágít a reflektorfénybe állított szereplők jellemébe, föltárja tetteik legfőbb és legtitkosabb mozgatórugóit is. Ebből fakad szonettjeinek drámai ereje, katartikus hatása. Hangnemük a fölvázolt helyzethez és körülményekhez igazodik.

Gyakran él az ellentét, az elhallgatás, a halmozás és a fokozás feszültségteremtő eszközeivel. Bemutatja például Recsky Andrást, a Heves megyei főszolgabíró fiát, az ország első agarászát, aki a szabadságharc alatt a parlament tagja, majd kormánybiztos volt. A bukás után egy ideig bujdosott, később visszatért birtokára gazdálkodni. Csínytevéseiről, betyáros stiklijeiről népdalok születtek. 1851-ben könyve jelent meg *Néhány szó az agarak futásáról, azok közti különbség megítéléséről, bírák kötelességeiről, kellékeiről* címmel. Zalár drámai hőst formál belőle. Virtuóz az „in medias res” elvére épülő, a szabadságharc emlékét és az azt követő véres bosszút egyszerű idéző, tömör és szemléletes versindítás. A véráztatta „porond” metonímia – mely természetesen Magyarországot jelenti – nagy kifejezőerővel érzékelteti a küzdelem nagyságát és drámaiságát. Az idősíkok a szabad függő beszéd dinamikus és asszociatív rendje szerint, szinte észrevétlenül simulnak egymáshoz, váltakozva cikáznak visszafelé és előre. Tovább nem fokozható tömörséggel és drámaisággal, töretlen lendülettel ível a gondolatmenet a frappáns és sokatmondó zárósor megfogalmazásáig:

*Még ragadós volt vértől a porond,
De belefáradt már a bujdosásba,
S hazafelé tart: áll-e még tanyája?
S lelke a rónán messze elbolyong.*

*Megszántja szívét a hazafi gond,
Az élet gondja be is boronálja;
De reménymag nincs, azt nem szór alája,
S a szép múlt képe fogy, fogy, mint a hold.*

*Megvan-e még az arany billikom?
A Villám agara, mellyel azt megnyerte?
Ó volt az agarászok fejedelme.*

*Emlékein még egyszer átbarangol...
Benyit házába... s még a friss nyomon:
Bújában könyvet ír az agarakról.*

Nagy átéléssel és szeretettel elemezte a szonettgyűjteményt Hatvany Lajos. „Gyalogjáró, de nem alantjáró múzsa a Zaláré... – állapította meg. – Bizonyára nem az ormok, hanem a Mátra felől Eger felé szelíden lejtő lankák költészete ez, amelynek azonban szívhez szóló eredetisége nemcsak a lokálpatriótát ejti meg”.³⁹

A szonetteket a legtöbb esetben mesterien építi föl, főképp az indításban és a zárásban remekel. Ezt a Recsky Andrásról szóló mű is illusztrálta. Az események közepébe vágó, expresszív kezdő sorok szíven ütik, magukkal ragadják az olvasót, a tömör, csattanós befejezés pedig az egész műre visszaáradó fényt fakaszt, hatása tovább rezeg a befogadóban. Egyik szonettjét például ezzel a remekbe formált strófával indítja:

*Látlak, szép Mátrám! Rólad álmodom.
Itt két lelkemben édes lány fuvalmad,
Szívem a medre a csörgő pataknak,
Itt hordom bérceid, itt a vállamon.*

Aki így tud verset kezdeni, annak költő mivoltát nem vonhatjuk kétségbe.

Egy másik szonett Sárosi Gyulát mutatja be gyöngyösi bujdosása idején, amikor Zalár József Gömörből szülővárosába visszatérve újra találkozott vele. A vers szerzője csak lassan-lassan ismeri föl megváltoztatott külsejű barátját, aki a városban Sorsich Albert álneven mutatkozott be. Kettejük rövid párbeszédéből a Bach-korszak nyomasztó valósága tárul föl:

*„Nem ismersz?” – szól, de már ekkor a keblén
Pihentem – hosszan, ah hosszan ölelvén
S zengett lelkemben Arany trombitája.*

*„Te vagy, igen – te! Légy ezerszer áldva!
De hol jársz itt? – Hisz itt is dúl a német...”
„A te zöld Mátrád a lelkembe kékllett!”*

„Aki ezt a végsort leírta, annak nem lehet többé költő
mivoltát letagadni” – fűzte hozzá a verszárslathoz Hatvany
Lajos.⁴⁰

Ha csupán ez az egy kötete jelent volna meg, emlé-
kezetünkre akkor is méltó lenne. Közreadása után még öt
esztendő volt hátra életéből. Ekkorra már kidőltek mellőle
a régi barátok, egyre magányosabbá vált. Előfordult, hogy
napokig föl sem kelt ágyából. „Minek felkelni, ha úgyis le
kell feküdni este... – idézi szavait Lám Frigyes. – Az ágyban
írt és dolgozott... Mint nyugalmazott alispán csak akkor
hagyta el íróasztalát: az ágyat, ha valamely kedves emberé-
hez ment látogatóba, ami nagyon ritkán fordult elő. – Így
van az, hogy igen kevés egri ember dicsekedhetik el vele,
hogy látta Zalár József az utcán.”⁴¹

A nagy idők egyik utolsó szemtanújaként és követeként
az I. világháború küszöbén, életének nyolcvankilencedik
évében, 1914. június 18-án, egy általa elajándékozott
könyvben olvasható tulajdonosi bejegyzés szerint: „déli
1/2 1 órakor” halt meg Egerben.⁴² Ez a világégés vissza-
vonhatatlanul lezárta Magyarország történetének azt a
megtorpanásoktól és válságoktól sem mentes, egészében
véve mégis fölfelé ívelő szakaszát, amely a költő szüle-
tésekor, 1825-ben vette kezdetét és halála évében fordult át
maig kísértő tragédiába. Zalár József élete és pályája, mel-
lyet a reformkor kezdete és az I. világháború kitörése foglal
szívbe markoló, elgondolkodtató keretbe, sokatmondó
szimbóluma újabb történelmünknek.

„Mindig magunkért, soha mások ellen”

Dsida Jenő és Trianon

Dsida Jenőt az első világháborút követő határváltozások az átlagosnál közvetlenebbül és mélyebben érintették. Élete első tizenegy esztendejét Szatmárnémeti–Budapest–Beregszász háromszögében töltötte. Ma már ez a három város három országhoz tartozik. Trianon nyomán – Márait idézve – az ő emlékei is „szétestek, mint a régi szövetek”. A világháború és annak következményei személyes sorsává váltak édesapja, Dsida Aladár hivatása révén is, aki mérnöktiszt volt, testőre „a haldokló Hadúrnak”, őrnagyi rangot ért el az Osztrák- Magyar Monarchia közös hadseregében.

Szatmárnémetiben született 1907. május 17-én. Édesapját 1910-ben Budapestre helyezték, s vele tartott családja is. Gyermekkora idillikus, visszavágyott „tündérszínpadát” 1914-ben az első világháború kirobbanása törte össze, s megpróbáltatások, szenvedések sorozatát zúdította mindannyiukra. Erre emlékezett a pályája végén írt önéletrajzi ciklus, a *Tükör előtt* című bevezető versében, ellentétet teremtve a békés idill és az értelmetlen pusztítás között, s fölidézve a *Kettétört óda a szerelemhez* élményi hátterét, lírai fokozásait és kontrasztjait, expresszív látomásait. Hátborzongató képekbe foglalt ítéletét személyes tapasztalatai, a háború családját és hazáját egyaránt sújtó fejleményei formálták:

*Boldog idők, melyek parányi bölcsőm
úgy ringatták, mint bárkát enyhe víz,
telt kamrán és üvegbe tett gyümölcsön
merengő nénik, édes tejbegríz,
adjátok bár egy pillanatra kölcsön
a „Szűzimája” és a „Für Elise”*

*hangulatát, mely eltemetve mélyen
most arra vár, hogy bennem újraéljen!*

*A tündérszínpad pillangó-rajja
elhull. Haragvörös a naplemente.
Mérges darázsraj zurmogó zaja
közeledik, fulánkjait kifente.
Vérszagu tenger hullám-taraja
paskolja rácsos ágyam éjjelente,
bong a harang, ember nem nyughatik,
lángol a föld kelettől nyugatig.*

A családfőt kötelessége a frontra szólította. A magára maradt feleség két kicsi gyermekével szüleikhez költözött Beregszászra, s közel négy esztendőn át ott talált oltalmat.

Dsida Jenő első olvasmánya – saját vallomása szerint – a világháború képes krónikája volt, „a borzalmas világkatasztrófának édeskésen eltorzított, kancsal romantikába bújtatott, hazug meséskönyve”, mely életre szólóan meggyűlöltette vele a frázisokat. Ez az emlék munkált benne, amikor menekült „a hörgéstől és csatazajtól”, „az újfajta világboldogítások torz cipőkrémreklámjai” elől, nem akart „szabadalmazott világnézetek röpcédula-osztogatója”, „kétes szólamok hangtölcsére” lenni. A *Kettétört óda a szerelemhez* arról tanúskodik, hogy nem hódolt a két világháború között kiváltképpen az anyaországban dívó, „neobarokk” külsőségektől sem mentes, máig kísértő hős-kultusznak sem, háborúellenessége pacifista vonásokat mutatott.

Édesapja a háború első évében megsebesült, és orosz fogságba esett, egy időre eltűnt a család szeme elől is. Ennek emlékét idézi *Nagy-Oroszország* című, 1925. október 17-én keletkezett versében, megszólaltatva szenvedélyes és múlhatatlan békevágyát is. Amikor Dsida Aladár három esztendő múlva, 1918-ban hazatért, a szatmárnémeti vasútállomás parancsno-

kává nevezték ki, s övével együtt visszaköltözött az élethalálharcát vívó Erdélybe.

Az idő tájt élhette át Dsida azt a megrendítő jelenetet, amelyet önéletrajzi ciklusa címadó versében, a *Tükör előtt*ben örökített meg. Ez az egyetlen műve, amelyben a személyes élmény, a közvetlen átélés szuggesztivitásával és hitelességével szólaltatja meg a Trianon okozta megrendülést és fájdalmat.

A játékból balesete miatt a kimenő lejárta előtt „sajgó, véres ujjal” hazasiető kisfiú zárva találta az ebédlőbe nyíló ajtót. Szorongó büntudattal a kulcslyukon keresztül leskelődött. Édesapja katonatiszti díszegyenruhában, mellén harci keresztek és érmek halmazával, karddal az oldalán a tükör előtt állt, fejére a lemenő nap „kármin glóriát” lobbantott, majd kis idő elteltével:

*Egy ócska szék nagyot jajdulva reccsent,
szegény apám leroskadt, mint kit a
zuhanó téglá üt le s hosszú, fojtott
zokogás rázta vállain a bojtot.*

A tovatűnő ifjúság, az összeomlás és Erdély elvesztésének fájdalma tört föl ebben a zokogásban, tanúskodva egy nemzet és egy nemzedék tragédiájáról:

*Most fogtam fel, hogy mit veszettek ők,
mikor igába tört a gógös úr-nyak:
a szirti fák, a lombos vakmerők,
testőrei a haldokló Hadúrnak.
Karácsonyfákká zülltek a fenyők,
tűlevelükkel önmagukba szúrnak
s illatuk együtt fogy, míg nem kihal,
az emlék cseppenő gyertyáival.*

*Minden ízemben lüktetett a téboly.
Szerettem volna berohanni és*

*a tükröt homlokommal zúzni szét oly
dühödten, hogy hasadjon szörnyű rés
fejemen is, hátha velője szétfoly
s elszáll a rémült sorfelismerés.
Hátha megváltanék repedt, behorpadt
roncs koponyámmal minden megtiportat.*

Aztán – folytatódik a vers – lecsillapul és az újrakezdés, a megmaradás módozatain való töprengésbe, ma is érvényes cselekvési program megfogalmazásába fordul át a lázadó szenvedély: csak az vesztes, aki – önmagát föladva – tudomásul veszi ezt az állapotot.

Az eszmélkedésben, az önmagára találásban, a történelmi fordulatból adódó tanulságok számbavételében többek között Benedek Elek segítette a pályakezdő költőt. Első versét, az *Édesanya nevenapjára* című köszöntőt a *Cimbora* közölte 1923. augusztus 19-i számában, s 1927-ig a legendás gyermeklap hasábjain jelent meg a legtöbb műve. Az az „Elek nagyapó” volt az egyik legfőbb mestere és példaképe, aki – szembefordulva az Erdélyből elmenekülők 1918 és 1924 között kétszáz-
ezresre duzzadó tömegével – 1921-ben, hatvankét éves korában költözött vissza Budapestről szülőföldjére, Székelyhonba, hogy annak elárvult népét szíve megálltaig hűségesen szolgálja.

A „meleg szív és kemény gerinc” emberideálját megtestesítő – magát „Jézus tanítványa”-nak valló – „Elek nagyapó” erőteljes morális hatást gyakorolt legkedvesebb „*Cimbora*-unokájára”. Személyes példájával, egész tevékenységével Erdély és nemzete iránti szeretetre, hűségre, más népek megbecsülésére és tiszteletére nevelte. „Fajokat, felekezeteket, osztályokat egymás gyűlöletére nem neveltem, a *Szeretet* volt alapigéje minden egy könyvemnek” – fogalmazta meg írói hitvallását memoárjában.

Dsida Jenőnek a *Cimborá*ban megjelent versei arról tanúskodnak, hogy az előtte járt erdélyi költőnemzedék

tagjai közül Reményik Sándor gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Egyik kései vallomása szerint „a magyar szó katakombákba visszahúzódó szertartásainak őskeresztényi értelemben vett apostolat” látta benne, akinek a „hangja néha túlzengi föld alatti életünk mécs világította sikátorait, és tömegeket ráz meg a lelke mélyéig.” Mércét jelentett számára erkölcsi bátorsága, heroikus helytállása, szűkebb és tágabb hazájához való, rendületlen hűsége. Végvári álneven írt verseit is ismerte és szerette, az azokban kifejeződő, a történelem ítéletével szembeszegülő dac és nemzetfélő szenvedély is magával ragadta.

Középfokú tanulmányait Szatmárnémeti volt katolikus főgimnáziumában fejezte be, mely az impériumváltozás után Eminescu nevét vette föl, ott érettségizett 1925-ben.

Az érettségi diploma megszerzése csaknem botrányba fulladt. Az egyik szatmári újság ugyanis 1924-es karácsonyi mellékletében közreadta *Karácsonykor* című versét, amelyben az iskola román igazgatója irredentizmust vélt fölfedezni, s az ország összes iskolájából ki akarta záratni:

*Találjátok ki, mire gondolok?
Arra, hogy ottkünn hófehér a táj
s közeleg a szép mesés karácsony,
– s valami fáj.*

*Sok-sok testvérrre gondolok,
kik görnyednek az átoksúly alatt
és velem együtt nézik a karácsonyt
és a havat.*

*Az élet sürgős utain
be mennyi minden tarkaság elér
és milyen ritkán jön egy igaz ünnep,
ami fehér!*

*Azután arra gondolok,
hogy hoz-e most a kis Jézus fenyőt?
és jaj, de másképp írnám ezt a verset
– tíz év előtt...*

A vers mélabús, nosztalgikus hangvételére, az „átoksúly alatt” görnyedő testvérek iránti részvét kifejezésére nyilvánvalóan Trianon szolgál magyarázatul. Idézett névutós szószerkezete félreérthetetlenül a *Szózat* közismert strófájára utal (*Az nem lehet, hogy ész, erő, / És oly szent akarat / Hiába sorvadozzanak / Egy átoksúly alatt*).

A zárósor mégsem az impériumváltozásra, hanem 1914-re tekint vissza, mely még a béke, a föl nem dúlt remények hónapjaival kezdődött, de végül – a Dsida által többször megfogalmazott ítélet szerint – minden baj legfőbb okozójává vált. A „fehér ünnep” pedig – a hétköznapi „tarkaságával” szemben – a karácsonynak, a szeretetnek, a békességnek a szimbóluma. Az irredentizmus vádját tehát a többségi türelmetlenség diktálta, amely – Láng Gusztáv szavaival – „nem elégedett meg Erdély kérdésének trianoni »rendezésével«, hanem még annak helyeslését is elvárta volna a kisebbségi helyzetbe került magyarságtól”. Az érettségi előtt álló diák Nagybánya parlamenti képviselőjéhez, Dragoş Teofilhoz fordult segítségért, aki megvédte őt a rosszhiszemű támadásokkal szemben. A vizsgabizottságot lenyűgözte felkészültségével és csaknem tökéletes román nyelvtudásával, így érettnak nyilvánították.

Láng Gusztáv versek sorával illusztrálja, hogy 1925-ben ért el Dsidához – elsősorban Reményik Sándor közvetítésével – a transzszilvanizmus szellemében újjászülető romániai magyar irodalom első nagy hullámverése és üzenete, az ún. „erdélyi gondolat”. Ennek bizonyosságául többek között három *Erdély* című, az említett évben keletkezett, kéziratban maradt alkotására hivatkozik. Mindháromban meg-

találhatjuk a transzszilvanista líra egyik jellegadó tematikus elemét, a szülőföldhűséget. Az első, melyet április 29-én írt, a „régí mondák”, a „hun mesék” földjeként jellemzi Erdélyt, fölötte „csillag-csodáktól terhes ég”, Csaba királyfi emléke ragyog. „Kemény föld, de szeretem mégis, / mert csodaszép, mert meseszép” – fogalmazza meg a transzszilvanista költészetre oly jellemző paradoxont. A szeptemberi keltezésű második *Erdély*-vers „itt maradsz, itt élsz mindörökké, / itt porladsz néma, szürke röggé” a *Szózat* remiszcenciájaként is felfogható, a bölcső és a sír toposzát involválja. A május 12-én született *Régi könyv* azon töpreng, hogy vajon Isten húzta-e meg a „honhatárokat”. A június 7-én kelt *Kálvária* Trianont magyar golgotaként értelmezi. A július 17-én datált *Néptemetés* a nemzethalál vízióját rajzolja meg, mely oly gyakori téma a régi magyar költészetben is. Az augusztusban keletkezett *Magyar lányok* az otthon maradás ethoszát sugallja. Szülőföldjéhez intézett hűségvallomását ismétli meg augusztus 20-án *Erdélyi bércek* című költeményében is, mely a transzszilvanista irodalomban igen kedvelt, az erdélyi haza emblémáját jelentő hegyszimbólumra épül. Ezekben a műveiben – mesterénél szelídebb, elégikusabb hangon – mindenekelőtt a Végvári-versek téma- és motívumvilága idéződik.

Közvetlenül Szatmárnémetiből való távozása előtt, 1925. szeptember 5-én írta és a *Pásztortűz* 1925. október 18-i számában tette közzé *Napkelet felé...* című, köteteiben máig meg nem jelent versét, mely a *Psalmus Hungaricus* korai előzményének tekinthető. A mű – s különösen annak intonációja – Trianon miatt érzett fájdalmát és csalódottságát fejezi ki. Számunkra immár Párizs sem csupán a modern líra legendás központja, „új idők új dalait” zengő költőink zarándokhelye:

*Halott meséink fekete kriptáján
befedett arccal, némán zokogunk:
megölte őket anyagelvűség,
hideg nagy ősz és sötét háború,
s most elhagyottan vacog a fogunk.*

*Szegény magyarnak különös a sorsa:
körül ölelték Párizs árnyai,
kecsegtették dicső, örökös dallal,
és orvul mégis mit akartak ők? –
Álmok szívébe pengét mártani.*

*Megölték minden szép keleti vágyunk,
szív helyett adtak berregő motort,
mesék helyett Anatole France-regények
kijózanító, gúnyoros szelét,
mely csaknem, hogy a halálba sodort.*

*De most elég volt! Reflektorok fénye
leálcázza az álromantikát,
Páris árnyai aludni mehetnek;
hazug lelkükkel fel nem támaszthatják
halott meséink szunnyadó hadát.*

*A sok sírásba fejünk is megőszült
és ősszel vágyunk Napkelet felé;
Nyugat megutált parkjai helyett
a dzsungel álma jőjjön ébresztőnek,
ő legyen mienk és az Istené!*

*Jőjjön Tagore sugaras világa,
ragyogjon a sok temető felett, –
mi régi hitünk, mi régi Hazánk
jőjjön, tanítson énekelni minket:
tűz-csókos világ, forró Napkelet!*

A versben – eddigi ismereteink szerint Dsida életművében egyedülálló módon – a Nyugat-Európából való kiábrándulás gondolata, Kelet nosztalgiája szólal meg. Indulatait alig leplezetten a trianoni békediktátum is motiválja. Soraiból morális jelmezbe rejtetten a nyugati civilizáció kritikája, a modern krizeológia érvelése, „spengleri” válsághangulat csendül ki. Anatole France racionalizmusával és cinizmusával Rabindranath Tagore érzelemgazdagságát és erkölcsi komolyságát állítja ellentétbe. Ez az ellentét a modern liberalizmus eszméivel és értékeivel való szembeszegülését is jelzi.

Elsősorban ezen a ponton érhetjük tetten akkori lelkiatyjának, Olasz Péter jezsuita szerzetesnek a hatását. A nagyváradi születésű pátert 1924-ben rendje arra utasította, hogy az anyaországból Erdélybe költözzön, és segítse az ottani kis létszámú jezsuita közösség talpon maradását s a romániai magyar ifjúság lelki gondozását. Székhelyéül Szatmárnémetit jelölték ki, ahol csakhamar baráti viszonyt és termékeny együttműködést alakított ki a Dsida-családdal. Erdély-szerte előadásokat tartott, fiúkonferenciákat és lelki gyakorlatokat szervezett, cikkek és könyvek sorát tette közzé. *A mai férfi életútja* című, 1926-ban Szatmáron megjelent könyvének tizenkét fejezete közül kettőt – a két leginkább világi tárgyút s a legkevésbé szerzetes tollára valót – Dsida Aladár írt. Itt is, másutt is éles hangon bírálta a liberalizmust, amelyben egyháza kérlelhetetlen ellenfelét látta. Egyik nevezetes előadását Anatole France-ról tartotta: a francia íróban fedezte föl és ostorozta a modern liberalizmus pregnáns képviselőjét.

Ugyanezekben az esztendőkből világszerte, így a magyar értelmiség körében is valóságos Tagore-láz uralkodott. A Nobel-díjas indiai író műveiben a keresztény eszmevilághoz közel álló vonásokat fedeztek föl. Népszerűsége fokozta az érdeklődést India kultúrája iránt, amely „habár a nyugatiéval homlokegyenest ellenkező, a maga nemében teljesen eredeti és alkalmas az eltolódott európai világnézetnek új vérkeringéssel

való fölfrissítésére” – olvashatjuk Záborszky István *Rabindranath Tagore világnézete* című, a Szent István Társulat emblémájával 1927-ben megjelent könyvében.

A magyar értelmiség Tagore-kultuszát Pakocs Károly példája is szemlélteti. A jeles költő és elbeszélő az idő tájt püspöki titkár volt Szatmárnémetiben, s Olasz Péterhez és Dsida Jenőhöz is baráti kapcsolat fűzte. Ő maga vallott arról, hogy vallásos lírája Rabindranath Tagore hatására bontakozott ki.

A *Napkelet felé...* azt mutatja, hogy az idézett eszmék – Olasz Péter és Pakocs Károly közvetítésével – Dsidához is eljutottak, az ő gondolatvilágát is alakították. Ezt szemlélteti például, hogy magyarra ültette Tagore *Áldozati ének* című versét.

1925 őszén – zsebében Benedek Elek Kuncz Aladárnak címzett ajánlólevelével – Kolozsvárra költözött, hogy az ottani tudományegyetem jogi karán folytassa tanulmányait.

Már egyetemistaként írta 1926-ban *Fiúk, ha hallanátok!* című versét, mely a *Karácsonykor* hangulatát, motívumvilágát, Benedek Elek, Kós Károly és Reményik Sándor sorsvállalását idézi. Művét erdélyi barátainak, Bányai Lászlónak és Vernes Gyulának ajánlotta, akik azokban az években – a magyar kisebbség igényeihez szabott erdélyi felsőoktatási intézmények híján – Budapesten végezték egyetemi tanulmányaikat. A Duna táján élő „testvéreire” gondol, „akiket vert az átok”, nekik szól az üzenet, mely egyszerre ad számot a kisebbségi sors keserűségéről és Erdély ellenállhatatlan vonzásáról. A „szülőföldet-e vagy a hazát” szívbe markoló dilemmájára az előbbi iránti hűség szavával válaszol:

*Ti messze ácsorogtok,
hol a siket
Duna siet
s ívlámpafénynél
idegenül nézitek
a nagy vizet.*

*Erre minálunk
millió csillagú
végtelen égbolt
s úgy tud sírni
és fogni és hívni
a Szamos, a Körös,
a Maros, az Olt!...*

Az idézett versek melankóliája és nosztalgiája gyorsan továtűnő hangulat volt Dsida pályáján. Kelet tájaira sem tért vissza soha többé, „napnyugati őrjáratra” indult, s tette ezt növekvő tudatossággal és otthoniassággal.

Trianon miatt érzett fájalmát „teremtő tettekre” váltotta: szívvel-lélekkel a vele együtt nagykorúvá váló és önmagára eszmélő erdélyi magyar irodalom, a romokon fölépülő új intézményrendszer szolgálatába szegődött. Elsősorban a transzszilvanizmus jegyében szárnyat bontó, az autonóm erdélyi hagyományok megőrzését és gazdagítását hivatásának tekintő Helikon-mozgalomhoz fűzték szoros szálak. „Mindenekfölött hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humanumot sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászatát” – nyilatkozta 1930-ban az *Erdélyi Helikon*nak, mintegy megismételve Ady Endre *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, a transzszilvanizmus eszmekörét megelőlegező esszéjének próféciját, hogy a demokratikus és liberális hagyományokban igen gazdag, műveltségét nyugat-európai mérce szerint alakító, három kultúrát egyesítő, vallási és nemzeti türelemre régóta példát nyújtó Erdély lehet a magyar megújulás bölcsője.

Az önéletrajzi ciklus *Tarka-barka strófák* című versében a „honfoglaló, nagy írónemzedék” tagjai előtt hajt fejet, akik „bozótok, sziklák közt merészen” ösvényt törtek s tanyát ütöttek „ez erdőntúli részen”: a velük való „baráti lét avatta széppé” élete felét. A helikoni munkaközösség szimbólummá,

legendává magasodó szellemi központjáról, Marosvécsről és az ott 1926-tól kezdve évről évre megrendezett írótalálkozók házigazdájáról, Kemény Jánosról külön strófában és patetikus szavakkal emlékezik meg:

*...A térképen kereszttel
jelölik majd, hol áll a vécsi vár
s tanítják: itt volt az erdélyi Keszthely
és fényt vetett egy elborult, sivár
világba...*

Az „első farmerek”, az újrakezdők, a terepfölverők nyomába lépett 1930-ban az *Erdélyi Fiatalok* alkotói közössége, amely a megváltozott körülmények között felnövekvő, a történelmi fordulatból adódó szükségszerűségekre nyitottabb és fogékonnyabb, a korszerű ön- és helyzetismeret igényével fellépő új írónemzedéket vonultatta föl: küzdelmeikben osztozott Dsida is.

Az *Erdélyi Fiatalok* világlátásába és programjába avat be a *Tükör előtt* következő részlete, földidézve Benedek Elek és Kós Károly tettekben megnyilatkozó Erdély-szeretetét s fölillantva a népe szabadságáért „szelíd háborút” folytató Gandhi arcképét is. Soraiban – a visszatekintés, a mérlegkészítés, a számvetés igényei szerint – egyszerre összegződnek Trianon és a kisebbségi sors tapasztalatai:

*Mondják, apáink bűne, ami történt.
Mindegy. Mienk a végzet és a sors.
Ők még a multba révednek tükörként,
mi már a sodró víz tükrén, a gyors
jelenben látjuk arcunkat s a törvényt:
Túrni – a bölcsek ételén a bors,
okulni – szükség, megbocsátni – jóság,
dolgozni – ez a legnagyobb valóság.*

*Bolyongani faluról falura.
Durva darócban gazdag, tiszta szellem.*

*Egymás szolgája mind és nem ura.
Csecsemő csámcsog minden anyamellen.
Így készülünk szelíd háborúra,
mindíg magunkért, soha mások ellen,
sót párolunk és váznakat szövünk
s míg kisebbítnek, lassan megnövünk.*

Dsida kiteljesedő költészete mind határozottabban nyugat-európai ösztönzéseket és mintákat követett, az esztétizáló és az avantgárd modernség egységbe foglalására és klasszicizálására törekedett. Az ő költészete is, mint a nyugatosoké, az egyéniség önkifejezésének elvén és a l'art pour l'art mámoros szépségkultuszán alapult. A kisebbségi lét szemhatárszűkítéssel, öncsonkítással, értékvesztéssel fenyegető kelepccéiből és kényszereiből – sorsa tudatosan vállalt, sokatmondó cáfolataként is – az európai civilizáció magaslataira, a „tisztá lét”, a szépség és a jóság maga teremtette, osztatlan birodalmába emelkedett. A görög pásztori múzsát idéző, a kereszténység motívumkincsével, reneszánsz derűvel átszőtt, mesés univerzumot formált vágyaiból, ahol az emberi teljesség, a boldogság nem kényszerül önfeladásra és kicsinyes megalkuvásokra. A nyugat-európai keresztény kultúra iránti rajongását dokumentálja a *Magyar karaván Itálián keresztül* című, 1933-ban keletkezett útirajza is. Talán ő szívlelte meg a leglátványosabb módon Makkai Sándor intelmét, hogy a kisebbségi kultúrának önnön lényegéből fakadóan – és legtisztábban felfogott érdekeihez igazodva – az egyetemes értékekkel kell érintkezési pontokat találnia és szövetkeznie.

Legnagyobb – a *Nyugat* poeta doctusaihoz mérhető – formaművészeink egyike. Kevesen közeledtek olyan szakrális alázattal és áhítattal a magyar nyelvhez, tudtak olyan önfeledten játszani a szavakkal, mint ő. Mindezt nyilvánvalóan a kisebbségi lét, anyanyelvének mostoha sorsa is

ösztönözte. Költeményeit mindenekelőtt a műfajok, a formák, a kifejezőeszközök sokszínűsége és gazdagsága jellemzi. A *Leselkedő magány* szabad verseinek parttalan áramlásától a kötött formák legősibb fajtáinak szigorú zárt-ságáig minden változatot és árnyalatot megtalálunk nála. Jancsó Elemér „a rímek, a hasonlatok és szavak varázslatába temetkező zsonglőr”-nek nevezte: bravúrosabbnál bravúrosabb kifejezőeszközei buja ölelkezésben követik egymást, s amikor úgy érezzük, hogy a hatás tovább már nem fokozható, lantjának addig nem érintett húrját pendíti meg.

A sírig hű maradt Erdélyhez, elhatárolva magát a magyarkodás hamis szólamaitól és hivalkodó külsőségeitől. Egy pályakezdő költőnek, aki – fintorgó szavai szerint – „a magyarság nyomorát és megváltását” gyúrta „sírva vigadó költészetté”, Karinthy Frigyes intelmét ajánlotta figyelmébe: „Szeressétek a világot, a kék eget és a messzeséget, magatok és hazátok szeretetét pedig bízzátok az ösztönre: az jobban tudja, hogyan kell szeretni önmagunkat.” Erdély nem stigma és jelszó, hanem az „itt állok, másként nem tehetek” sorstudatát sugalló, éltető, szavainak súlyt, tetteinek értelmet adó közeg volt számára. *Erdély* című – a *Pásztorúz* 1929-es évfolyamában *Kerülöm a nevedet* címváltozattal közzétett – versét azokhoz intézte, akik az erdélyiség közhelyeit, konvencióit kérték számon tőle, szembeszegezve a vádakkal a szíve mélyéből fakadó egyszerű, tiszta érzéseket:

*Azt mondják, kerülöm a nevedet,
nem beszélek rólad, nem dicsérlek,
mert a Gonosz csókolta meg a számat.*

*Pedig a gyantaszagú fenyvesekben
mindig levett kalappal járok,
sebes, mély vizeid bennem zúgnak.*

Erdély iránti elkötelezettségéről és hűségéről vall második kötete, az 1933-ban megjelent *Nagycsütörtök* című versében is. „Ahogy a komor erdélyi árvaságból és emberi elhagyatottságból kinyújtja karját, hogy belekapaszkodjék a Krisztus szenvedésébe: az már csillagig érő gesztus, amit nem lehet elfelejteni” – fogalmazott Reményik Sándor.

A vers – közkeletű ez az interpretáció – az erdélyi magyarság számkivettségét, magárahagyatottságát, üldözöttségét is dokumentálja. Szimbolikus jelentésrétegét elsősorban a helyszín személyes tapasztalatokra is visszavezethető kiválasztása szemlélteti. Székelykocsárd a Kolozsvárról Brasón át Bukarestbe tartó – Európát a Balkánnal összekötő – vasútvonal csomópontja. Itt ágazik ki a székely körvasút, mely a Székelyföldet bekapcsolja az országrész vérkeringésébe. Éltető József fejtegetései szerint ez a vasútállomás „majd minden erdélyi előtt ismerős, jeles hely”: „Két magyar tájegység, két erdélyi magyar kultúrcentrum, Kolozsvár és Marosvásárhely között vonattal utazó számára – és ez Dsida idejében csaknem általános – kikerülhetetlen intermezzo, a maga európai-balkáni átmenetiségében. És penitencia is, hiszen a kisebbségi érzékenység pontosan felismeri a mindenkori hivatal packázó szándékosságát abban, hogy a két város, a két tájegység között soha sincs közvetlen járat, és Kocsárdon menetrendszerűen rossz a csatlakozás. Millió órákban mérhető az a gyötrelmes várakozási idő, amit az elmúlt háromnegyed évszázad során eltöltöttek itt az erdélyi utazók.”

Dsida Jenő 1932. augusztus 10-én későbbi feleségéhez, Imbery Melindához írt levele a versben megjelölnél is hosszabb és gyötrelmesebb kocsárdi várakozásról tudósít. Annak az útnak a stációit mutatja be, amely a marosvécsi írtalálkozót követő közös havasi kirándulás színhelyétől Kolozsvárig tartott. A legnagyobb csalódás és bosszúság „a kocsárdi váróteremben” várt rá, ahonnan 14 perccel hamarabb

ment el a Brassó és Kolozsvár között közlekedő gyorsvonat, mint ahogy ő odaérkezett: „Így délután háromtól éjszaka fél tizenkettőig fogcsikorgatva, egyedül ültem csepergő esőben Székelykocsárdon, ugyanazon az állomáson, melyről *Nagy-csütörtök* című versemet írtam.”

A helyszín kiválasztásában rejlő szimbolikus jelentést árnyalja és erősíti Erdély 1918-as román megszállásának egyik epizódja is. Kocsárdhoz fűződött a hadjárat egyik fontos, fordulatot hozó eseménye: 1918. december 18-án adta át a magyar hadvezetés egy román ezredesnek a településhez tartozó, stratégiai fontosságú Maros-hidat, amely addig a két ország csapatait elválasztó demarkációs vonalra esett. Ezzel a magyar kormány lemondott korábban követett külpolitikája egyik talpkövééről. A Maros-híd elvesztése nyitotta meg az utat Kolozsvár felé, amelyet pár nap múlva, december 24-én, karácsony vigíliáján foglalt el a román hadsereg, s ez vezetett el az erdélyi magyar államhatalom megsemmisüléséhez.

A Kocsárd-szimbólummal Berde Mária *Szentségvivők* című regényében találkozhatunk először, melyet a költő az Erdélyi Szépművés Céh lektoraként még kéziratban olvasott, s a kiadó részben az ő véleménye alapján zárkózott el megjelentetésétől. A mű 1919 és 1922 között játszódik Marosvásárhelyen, s egy irodalmi lapvállalkozás sorsát meséli el. Az eseményteremtésben – a szereplők utazásainak szükségszerű állomásaként – előkelő funkciót kap Kocsárd is. A sivár, nyomasztó helyszín végigkíséri a történéseket, öt esetben s mindig a hősök életének valamilyen fordulópontján tűnik föl. „A kocsárdi állomás unalmát olyan fogalomná lehetne tenni az erdélyi életben, mint a sírvavigadást az összmagyarországban” – állapítja meg az egyik főhős. Szó esik arról a költőről, aki a kocsárdi réten írta meg versét „a hóesésben keringő varjakról”. Valaki – épp Erdélybe érkezése délutánján – meglátta őt a mezőn, s először azt hitte, hogy „öngyilkosságra készül

abban az irgalmatlan elhagyottságban”, de „amikor a verssel találkozott, rájött, hogy ez Erdély: művészi ihletet szívni a kietlen, láthatártalan pusztaságból is”. A regény befejezésében – már a folyóirat bukása után – a székelykocsárdi pálya-udvaron futnak össze az események szálai, ott várnak csatlakozásra a megkezdett úton és életük határmezsgyéjén a fontosabb szereplők.

A regény és a vers Székelykocsárdot megelevenítő motívumvilága nyilvánvaló rokonságot mutat. Berde Máriában föl is támadt a gyanú, hogy a költő tőle ollózta „a nagyszerű jelképet”, műve „utolsó akkordjait, a kocsárdi jelene-tekét kivette s felhasználta saját írói céljaira”. Bizonyára a rajta esett sérelem ragadtatta ilyen túlzásokra, a plágiumvád a műfaji különbségek miatt eleve nem vehető komolyan.

Még határozottabbá válik a versnek az erdélyi kisebbségi léttel összefüggő jelentéstartománya, ha idézzük második szerkezeti egységének első fogalmazványát:

*Testem fáradt volt és nehéz a lelkem,
mint aki Erdély földjén halni készül
bolondul édes, szép-szép dolgokért
s lehúnyt pillával sejtí messziről
lopódzó, gyilkos ellenségeit.*

Ezt a változatot elvetette a költő, a végleges szövegben a részt az egészhez, az egyedit az általánoshoz közelítette. A „végzetes föld” így nevezi meg egyszerre Erdélyt és a Getszemáni kertet, „azaz – Kabán Annamária és Mózes Huba szavaival – egyszerre idéz kétféle – ám ily módon közös vonásokkal egybevilanó – szenvedéstörténetet”.

Az idézett versekben megszólaló szenvedélyes szülőföld-és népszerűtet – Benedek Elek intelmeinek megfelelően – nélkülözött minden öncélúságot és kizárólagosságot. Előítéletek nélkül, a testvéri szeretet és együttműködés szellemében viszonyult Erdély nem magyar ajkú polgáraihoz, beszélt

nyelvüket is, nem volt szüksége nyersfordításra, amikor román és szász költők verseit ültette magyarrá. Román írók és művészek között is voltak „kenyeres jó pajtásai”, akiknek az önérzetét éppúgy tiszteletben tartotta, mint magyar sorsosaiét. Közéjük tartozott például George Sbarcea komponista. 1933-ban közösen dolgozták át zenés színpadra Móra Ferenc *Dióbél királyfi* című meséjét. Szövegét ő, dallamát román barátja írta, aki zeneszerzőként a Claude Romano álnevet használta. A darabot felajánlották a kolozsvári Magyar Színháznak. Felolvasásakor a színház igazgatója azt a véleményét hangoztatta, hogy magyar mesejáték magyar zeneszerzőt vagy legalábbis magyar hangzású nevet igényel. Egy jelenlévő újságírónak az az ötlete támadt, hogy a Sbarcea nevet a plakáton változtassák Barcsaira, amelynek a kiejtése még közel is áll az eredetihez. Nemcsak Sbarceában, hanem magyar alkotótársában is visszatevészt keltett ez az ötlet. Dsida szolidaritást vállalt megsértett barátjával. A bemutató emiatt meghíúsult.

Évekkel később, 1936. november 7-én a következőket jegyezte barátja emlékkönyvébe:

*Légy Sbarcea, – nem bánom,
légy Claude Romano, – nem bánom,
légy Barcsai, – nem bánom, –
de ember vagy s ez a fontos.*

Románia akkori nemzetiségi politikája azonban egyre inkább eltávolodott ettől az eszménytől. 1933 és 1937 között minden korábbinál súlyosabb megpróbáltatások érték az erdélyi magyarságot, holtpontra jutottak az impériumváltozás óta eltelt idő önszerveződésre, új intézmények alapítására irányuló erőfeszítései. „Tatarescu hosszú miniszterelnöksége – olvashatjuk Mikó Imre *Huszonkét év* című könyvében – a kisebbségi magyarság sorsának mélypontját jelenti. Alatta vált kormányrendszerre az a kétszínű politika, mely a kisebbségek legkegyetlenebb és pontos tervszerűséggel

végrehajtott elnyomását kifelé szép szavak és humánus elvek hangoztatásával leplezte.” Magyar tisztviselők és alkalmazottak tömegét bocsátották el, minden közszolgálati ágban újabb és újabb román nyelvvizsgát írtak elő, drasztikusan korlátozták a kisebbségi nyelvhasználatot. A *Nagyvárad* című napilap a magyar helységnevek cenzúratilalmára szellemes és beszédes választ adott: 1934 januárjában nevét *Szabadságra* változtatta, s azt használta Észak-Erdély visszatéréséig, 1940 őszéig. Két év múlva a folyóiratok címében szereplő „erdélyi” jelző használatát is megtiltották: az *Erdélyi Helikon* címe 1936 júniusától 1937 májusáig *Helikonra*, az *Erdélyi Fiataloké* ugyanebben az időben *Fiatalokra* csonkult.

A magyar tollforgatók ellen valóságos hadjáratot indított a cenzúra és az ügyészség. Különösen hírhedtté vált egy kolozsvári sajtóügyész, Colfescu, aki perek sorát kezdeményezte magyar újságírók, szerkesztők és kiadók ellen, s többórás vádbeszédeiben – Mikó Imre szavait idézve – „mindig kifejtette sajátos nézeteit a barbár, ázsiai magyarokról, akik a művelt latin faj ősi ellenségei”.

A magyar nyelv egyre mostohább sorsa készítette Dsida Jenőt arra, hogy 1936. április 13-án a *Keleti Ujság* hasábjain új rovatot és mozgalmat indítson *Anyanyelvünkért!* címmel. A rovat megindításának szükségességét többek között így indokolta: „Gondtalan tékozlással szórjuk el legszebb szavainkat. Nagyképű és ferde tetszelgéssel, hiú és szemtelen fitogtatással használjuk helyettük az idegenből kölcsönkért, latin, német, francia és mindenféle szavakat. [...] A fiatal erdélyi magyar nemzedék sok helyt már az elemi fogalmakat sem tudja vagy akarja magyarul kifejezni.”

A magyar kisebbséget sújtó megpróbáltatások ösztönözték egyik legismertebb és legvitatottabb versének, a *Psalmus Hungaricus*nak a megírását. Egyöntetűen tanúskodnak erről a kortársak, például Bíró Sándor, aki a költővel együtt alapítója és tevékeny részese volt az *Erdélyi*

Fiatalok mozgalmának: „Az 1933-37-es elnyomási korszak lelki élményeit legszebben Dsida Jenő kéziratban terjesztett híres *Psalmus Hungaricus* örökítette meg.” Mátrai Béla visszaemlékezése szerint a magyar nyelv ellen irányuló legdurvább és legmegalázóbb támadás idején, közvetlenül az „erdélyi” jelző használatára vonatkozó tilalom végrehajtásakor, 1936. május 26. és 29. között keletkezett „a kolozsvári sétatér szelíd gesztenyefái alatt”. Egyik részletében az imént idézett, az *Anyanyelvünkért!* című rovat élére illesztett írás panasza is visszatér: oly időket élünk, „mikor felejtett, ősi szóra / kell megtanítani fiainkat”.

A költő akkori lelkiállapotát érzékelteti, a vers keletkezésének Mátrai Béla által megjelölt időpontját is hitelesíti Dsida 1936 májusában Imbery Melindához írt levele. Egyik részlete így kesereg: „tegnap betiltották, hogy azt írjuk, »Erdély, erdélyi, Bánság, Székelyföld stb.« Azt kell írni, hogy Ardeal stb. Most azon mesterkedünk, hogyan kerüljük ki. Azt írjuk: Transsylvania, országrészünk, az ország magyarul meggyében, nálunk, a székelyek között, a romániai magyarság és így tovább. Hát ehhez mit szólsz? Már azt sem írhatom, hogy erdélyi vagyok, mert bizony ardealiak lettünk.” Egy másik bekezdésből ugyanaz a kétségbeesés árad, mint a *Psalmus Hungaricus* soraiból, s hasonló elszántság, mint Reményik Sándor *Ahogy lebet* című verséből. A levélrészletben az említett Reményik-vers néhány kifejezése és a címe is föltűnik: „Aztán gondolj arra is, Kicsi Menyasszonyom..., hogy egy sorsüldözött, mindenből kifosztott, árva nép gyermekei vagyunk. Szegény nép a miénk, anyátlan-apátlan. És nekünk minden sokkal nehezebb. Szegény magyar fiúk, szegény magyar lányok sorsát osztjuk meg, amikor kínlódnak, és Istenbe, saját erőnkbe, lelki szilárdságunkba vetett hittel várjuk a jobb jövőt, a boldogságot. És nemcsak várjuk, hanem harcolunk is érte, foggal, tíz körömmel, ahogy lehet. Én megkönynyesedő szemmel gondolok erre mindig. S amikor látom azt

a sok diplomás magyar fiatait, aki az éhhalállal küzd, mindig megvigasztalódom.”

A *Psalmus Hungaricus* megírása idején ugyanolyan hangulat kerítette hatalmába, mint a *Napkelet felé...* keletkezésekor, csak gondolatai váltak sokkal elmélyültebbé és letisztultabbá, költői eszközei tökéletesebbé azóta. Ezt a versét is Trianon tragikus következményei ihlették, a magyarság diaszpórahelyzete, fenyegetettsége és pusztulása ellen emel vétót, itt is megtagadja, az utolsó részben indulatos szemrehányásokkal illeti Nyugat-Európát.

A két vers között ugyanakkor lényegbevágó különbségeket is fölfedezhetünk. Fényévnnyire távolodott a *Napkelet felé...* naiv és meddő keleti nosztalgiájától. Már nem ócsárolja, vonzó színekben tünteti föl, a meghasonlottságban is eszményinek látja az európai kultúrát. A létezés, a megmaradás, az emberi méltóság jogát követeli. Ezeket a legegységesebb európai és keresztény értékeket. Európát kéri számon Európától Európában: Európát csúfolják meg ott, ahol a kisebbségi jogokat lábbal tiporják.

Dsida Jenő magyarságtudata, nemzetféltése ebben a Kecskeméti Vég Mihály és Kodály Zoltán nevét idéző, felfelajduló zsoltárban nyilatkozott meg a legleplezetlenebbül, a legszenvedélyesebben. Ez az ízig-vérig européer, nyolc nemzet nyelvén beszélő, Dante terzináiért, Goethe lelkéért, Párizs tüzéért, Velence csillogásáért, Firenze képeiért, holland virágokért rajongó, pásztori tájakra menekülő, szemérmes, szelíd hangú költő, amikor – Pomogáts Béla szavaival – elviselhetetlenné fokozódtak a magyar kisebbség szenvedései, nem tudta többé magába fojtani fájdalomszülte, szeretetdiktálta indulatait, elemi erővel tört föl belőle a felelősség, a szolidaritás hangja nemcsak Erdély, hanem egész szétszórt, üldözött, megalázott népe iránt. A barbárság felülkerekedése ellen emel vétót, őt világrész magyarságának összefogását sürgeti.

Minden lehetséges – közvetlenül ki nem mondott – ellenérvet megcáfolva és elvetve, korántsem megrendültség és gyötrelem nélkül, de kételytelen elszántsággal vállalja a döntésével együtt járó aránytévesztés, beszűkülés, értékeladás kikerülhetetlen kockázatát is: „Lehetsz-e bölcs, lehetsz-e költő, / mikor anyád sikolt?!” Az élet, a megmaradás joga, a természeti jog előbbre való minden más vívmánynál és adománynál, a bölcsészet és a költészet ajándékainál is. Nemzethez való viszonyát az anya és a gyermek viszonyához méri: a gyermeket a szeretet és a hűség megfellebbezhetetlen, eltéphetetlen kötelékei s kötelességei fűzik édesanyjához. Az emberiség – tanította Dsida első számú költő mestere, Kosztolányi – pusztán fogalmi absztrakció, amely egyedeiben válik megfoghatóvá, minden érték, ami az emberiségre jellemző, helyhez és időhöz kötött: az általános az egyes, a nemzetközi a nemzeti nélkül tartalmát vesztt, üres szóvá silányul.

E kontextusban érthető meg a versnek az a máig legtöbb félreértést és zavart okozó részlete is, amely népe védelmében kijátssza az utolsó, a legmeglepőbb, a legkeserűbb, a legabszurdabb érvet is: „ha bűnös is, magyar / s ha tolvaj is, magyar / s ha gyilkos is, magyar, / itt nincsen alku, nincsen semmi »de«”. Auschwitz után, mely a kék eget is temetővé változtatta fölöttünk, szinte lehetetlen szorongás nélkül olvasni ezt a vallomást. Természetesen nem a bűnös, a tolvaj, a gyilkos felmentéséről esik itt szó, hanem a feltétel nélküli, minden váddal, megbélyegzéssel, gúnyjal és ellenérvvel dacoló sorsvállalásról. Arról a sorsvállalásról, ami – olykor fejedelmi göggel – Adynál is meg-megszólalt. Például – mutatott rá Láng Gusztáv – a *Magyar vétek biborban* című versben: „Vállalom, ami sorsom, / Vállalom, ami átkom”.

A *Sípja régi babonának* című Ady-vers harmadik strófája – a nemzetkritika fonák és abszurd alkotóelemeként – név nélkül, egyes szám első személyben a Rákóczi-szabadságharc

egyik legkönyörtelenebb ellenségét, a magyargyűlölő Kollonich Lipótot idézi: ő akarta először koldussá, aztán rabbá, végül katolikussá tenni a magyar népet, amely – állítólag ez az Ady-strófában felbukkanó, lesújtó ítélet is tőle származik – „Uralkodást magán nem tűr / S szabadságra érdemetlen”. A Dsida-vers idézett szemelvénye is értelmezhető az ellenfél kritikájával, a rólunk alkotott torzképpel való színlelt azonosulás kifejeződéseként és arra adott, dacos és kétségbeesett válaszként.

A *Psalmus Hungaricus*ról a legilletékesebbek formálhattak véleményt kevéssel megszületése után. A költő fölolvasta az 1936 nyarán egybehívott marosvécsi írótalálkozó résztvevőinek. „Mikor befejezte – idézte föl a történeteket Wass Albert –, könny volt mindenki szemében. Ekkor felállt Kós Károly, barázdás arcán hullottak a könnyek, odament Dsida Jenőhöz, megölelte és azt mondta neki: »Te taknyos, hogy mersz ilyen szépet írni!«”

A *Psalmus Hungaricus* keletkezési évében, 1936-ban volt a *Szózat* születésének századik évfordulója. A jubileumról *Itt élned, halnod kell* című cikkében Dsida is megemlékezett, s így aktualizálta a Vörösmarty-vers üzenetét: „»Áldjon, vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell!« Kaphatnánk-e alkalomszerűbb parancsot a múltból, mint a helyünkön való kitartás parancsát? Érhet-e költőtől megrázóbb figyelmeztetés szívünkhöz, mint hogy szenvedésekre, megpróbáltatásokra való tekintet nélkül kell megállnunk a sarat ott, ahová végzetünk állított. Ha nem tudunk használni, akkor is használunk avval, hogy itt vagyunk és eggyel többen vagyunk. Ez a mély hangú harangként zengő intelem érkezik hozzánk Vörösmarty *Szózat*ából, egy évszázad messzeségéből.”

Ezt a hűségvallomást erősíti meg egy esztendő múlva *Csokonai sírjánál* című versében is, a transzszilvanizmus egyik legszebb és legtisztább költői megnyilatkozásában. Soraiban „*A Reményhez* című Csokonai-vers dallamára...

másfélmillió zarándok” – az egész erdélyi magyarság – nevében annak a költőelődnek a példáját idézi, akit szülővárosa száműzött, hosszú bujdosásra kényszerített, s aki mégis a hűség parancsának engedelmeskedett, „mikor már sípolt a melle”: halálos betegen visszatért Debrecenbe. „Úzöttek, bolyongók, megvert magyarok” számára kér vigasztalást, „hit-falatot” a „bölcs magyar halott”-tól, s az Erdély iránti, feltételt nem szabó, viszonzást nem váró és a halállal sem megszakadó hűség parainézisét hallja a hantok alól akkor, amikor már az ő szíve is az elmúlás ritmusát dobogja. A mélységből felhangzó szózat elnémulása után a költő lelkében tovább „zsong a zsoldár”:

*Hálánk csókjai
illetnek, hogy szóltál,
jó Csokonai!
Vándorbotunk, régi jussunk,
vígy a homokon!
Induljunk, hogy hazajussunk!
Ég veled, rokon!
Béborult a hűs ég,
hűs esője sír.
Hazahív a hűség
s otthonunk a sír.*

Alkotói pályája legszebb emlékeit az önéletrajzi ciklus többször idézett címadó versében összegzi. Befejezésében patetikus hangon mond hálát sorsáért, mely nemcsak iszonyú szenvedésekkel sújtotta, hanem a Krisztus tanításaihoz igazodó, „arányos, szépen fejlett, másokat melegítő élet” lehetőségét, a hősiek helytállás méltóságát is megadta számára. A megpróbáltatások „kemény acéllá, tűzben izzított pengévé” edzették, költészetében a fájdalom szépséggé és emberséggé finomult. Motívumai a kagyló testében szenvedések árán megszülető gyöngy szimbólumát, a Helikon-

mozgalom irodalmi kánonját és az azzal való azonosulás gondolatát is magukban rejtik. Ezt az ars poeticát a történelem, a kisebbségi lét kihívásai határoztak meg és szentesítettek. Hangvétele az *Isten oltó-kése* című Tóth Árpád-versre emlékeztet. A romon nőtt csipkebokor metaforája a bibliai Mózes alakját és Reményik Sándort idézi:

*Akárki adta, én a sós torok
vad szomjával köszönöm ezt a sorsot,
a csattogó, kegyetlen ostorok
kínját, a bort ígérő csorba korsót,
melyből epét és ürmöt kóstolok,
a nagy intést, a félig kész koporsót,
a csipkebokrot, mely a közönyön,
romon virágzott. Százszor köszönöm.*

A két utolsó strófában még egyszer fölidézi a „sajgó, véres ujjal” hazasiető kisiú történetét, akinek a „rémült sorsfelismerése” eleve kijelölte számára az utat, megszabta választásait. A székre roskadó és kétségbeesetten zokogó édesapa látványától megriadt gyermek „otthagyja leshelyét”, „az udvaron megáll kalaplevéve”, s bár „nehéz szíve majd hogy meg nem szakad”, tudja, hogy „bemenni nem szabad”:

*A fáskamrában rejtezik el estig
s onnan bámulja, hogy az esti fák
az eget lassan feketére festik
s a csillagok, mint sárga kis gyufák
lobbannak fel és szemüket meresztik.
Egy tönkön ül a vézna kisdíák
s csöpögő ujjavére észrevétlen
tócsákba gyűl a porban és szemétben.*

E sorok írója ezzel felejthetetlen, „vézna kisdíákkal” szeretne elköszönni az érdeklődő és türelmes olvasótól.

Wass Albert pályaképe

Mi a titka Wass Albert párját ritkító s folyton növekvő népszerűségének? Legfőbb indítékát sorsának összetettségében, gazdagságában és világképének, írásművészetének belőle fakadó sajátosságaiban jelölhetjük meg. Pályája hű tükre és beszédes szimbóluma a XX. századi magyar sorsnak. Egymást váltva, egymással összefonódva élte át a többségi, a kisebbségi és az emigráns sorsot. Az ebből fakadó következményeket tovább árnyalja, hogy az első – még gyermekként megismert – többségi sorsot a kisebbségi sors, a másodikat pedig – mely 1940-ben, Észak-Erdély hazatérésével vált valósággá – egy individuális szempontból még tragikusabb sors: az emigráns sors követte. E sorsgyarapodásban s a vele járó szellemi kitágulásban rejlik a Wass-életmű értékének és hatásának egyik legkézenfekvőbb magyarázata.

I.

Lassú sorvadásával és pusztulásával a Trianon utáni erdélyi sorsot megjövendölő és szimbolizáló Mezőség szívében, a Kolozs megyei Válaszúton született 1908. január 8-án. Erdély egyik legrégebb és legtekintélyesebb arisztokrata családjából származott, melynek számos tagja fontos közéleti-politikai tisztséget töltött be, a nemzeti önvédelmi küzdelmekben olykor önfeláldozó helytállásra nyújtott példát.

Tizenkét esztendő, a világra már rá-rácsodálkozó, eszmélkedő serdülőként élte át Trianont, a történelmi Magyarország összeomlását, Erdély elvesztését. Ősi, büszke és bátor grófi család gyermekeként s egy ezeréves, a saját portáján teljhatalommal bíró nemzet tagjaként szerzett élményeket és tapasztalatokat az impériumváltozásról, az erdélyi kisebbségi sors megaláztatásairól.

Trianon után a kisebbségi lét a magyar sors szerves alkotóelemévé vált. Humanista örökségünk új fogalommal, új világlátással gazdagodott. Ezt a „vox humana” poétája, a felvidéki Győry Dezső „kisebbségi géniusz”-nak, az erdélyi Kacsó Sándor „kisebbségi humánus”-nak nevezte. A kisebbségi lét, mely a nevében rejlő jelentés szerint is alávetettséget, kiszolgáltatottságot jelent, eleve demokratizmusra és emberségre nevel. A többség hatalmi súlyánál fogva mindig hajlamos a hegemonizmusra, erőfölényének tekintet nélküli érvényesítésére, a kisebbség számára viszont létkérdés a demokrácia és a humánus. Az ebből eredő, ember és ember, vallás és vallás, nemzet és nemzet, többség és kisebbség egyenjogúságát a lehető legtisztább, legemelkedettebb morális szempontok alapján meghirdető világszemlélet a soknemzetiségű, három kultúrát egyesítő, demokratikus és liberális hagyományokban igen gazdag Erdélyben a múlt analógiáira is támaszkodhatott. Ady Endre mutatott rá *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, a transzszilvanizmus eszmevilágát megelőlegező esszéjében, hogy Erdély önálló fejedelemséggé válása óta nyugat-európai mérce szerint alakította politikáját és műveltségét, s olykor arra is rálicitált, például az 1568-as tordai országgyűlésen, ahol a világon elsőként iktatták törvénybe, hogy kinek-kinek a hite és vallása az ő személyes ügye.

Wass Albertet ambíciói és adottságai arra ösztönözték, hogy ősei örökébe lépjen, akik a társadalomban elfoglalt helyükön és rangjuknál fogva mindig fontos szerepet játszottak Erdély történelmének alakításában. A bekövetkezett változások megfosztották őt a közéleti-politikai szerepvállalás hagyományos lehetőségeitől. Egyedül a szellemi életben maradt még számára viszonylag szabad cselekvési tér.

Páskándi Géza *Költői nyelvünk egyéni változatai és a táj* című tanulmányában azt fejtegette, hogy a kisebbségi létezésben kiszélesednek, összetettebbé válnak az anyanyelv

funkciói. Az idegen környezetben, a fenyegetettségben nem csupán kommunikációs eszköz a nyelv, hanem a szülőföldhöz, a nemzethez való hűség jelrendszere is. Kapaszkodó a hajótöröttségben, oxigénpalack a tenger mélyén, a fiktív otthonteremtés lehetősége. Templom helyett templommá, zarándokhelyé, áldozati oltárrá lesz, belőle az író és vele együtt közössége „erőt merít és sugároz”, mámorosabban érzékeli a szavaknak az egynyelvű közegben könnyebben megfakuló szépségét, varázsát. A kisebbségi nyelvhasználatnak ezt a szakrálissá táguló funkcióját jelölte meg eszményként és követelményként Reményik Sándor sűrűn idézett versében, *Az ígében*.

A kisebbségi nyelvszemléletben megnyilatkozó szakralitás mitikussá növelte az irodalom szerepét és jelentőségét is, az önmegvalósítás, az azonosságtudat, a megmaradás egyik legfontosabb eszközévé avatta. Reményik Sándor így vallott erről *Az egyetlen tett* című, 1923-ban keletkezett versében:

*Állok nagy erdő-csendem közepén,
Búcsúztatom a hulló levelet,
S tudom, hogy ezzel ítéletet mondok,
Ítéletet e vak világ felett:
Mikor a lét pillérei inogtak
És mint a viasz, minden elhajolt,
Egyetlen ércnél szilárdabb valóság,
Egyetlen tett: a költő álma volt.*

Az idézett összefüggések konzekvenciáit Wass Albert életében és alkotói munkásságában is nyomon követhetjük. Ő is költőként kezdte pályáját, elsőként családja történetében, melyet feltehetően a körülmények hatalma is motivált. 1927-ben jelent meg Kolozsvárt *Virágtemetés*, 1928-ban *Fenyő a hegytetőn* című kötete. Nosztalgikus hangvétele, szelíd melankóliája, bölcselkedő hajlama alig talált visszhangra a kor tragikumra és pátoszra hangolódott társadalmi

és irodalmi közegében. Legmegragadóbb és legmaradandóbb értéke ezeknek a verseknek – melyekben itt-ott az első mesterek, például az osztrák Rainer Maria Rilke hatása is érződik – a buja, fejlett, Istent munkája közben tetten érő természetérzék, amelyet Erdély gyönyörű tájai ihlettek, s amely oly releváns módon fejeződött ki például egykori tanára, Áprily Lajos, a gimnazistaként személyesen is megismert Reményik Sándor vagy nemzedéktársa és barátja, Dsida Jenő költészetében is.

Az igazi, egyéniségéhez és tehetségéhez szabott műfajt azonban nem a lírában, hanem az epikában, mindenekelőtt a regényben és a novellában találta meg.

Az 1930-as években fáradhatatlan aktivitással kapcsolódott be a Trianon után új öntudatra ébredő országrész magyar irodalmi életébe. A kialakuló irányzatok közül elsősorban a transzszilvanizmus jegyében szárnyat bontó, az autonóm erdélyi hagyományok és értékek őrzését s gyarapítását hivatásának tekintő, a magyar, a román és a szász nép testvériségét hirdető Helikon-mozgalomhoz fűzték szoros szálak. Irodalmi elveit, Erdély-képét, szülőföldjéhez fűződő viszonyát a honfoglaló, nagy írónemzedék, Áprily, Reményik, Tompa László, Kós Károly és a többiek példája határozta meg. Arisztokrataként mindenekelőtt a „helikoni hadak” két vezére és mecénása, gróf Bánffy Miklós és báró Kemény János magatartását, szerepvállalását tekintette követendő mércének. Utóbbihoz rokoni kapcsolat is fűzte.

A mozgalom kibontakozásának első állomása az Erdélyi Szépmíves Céh nevű könyvkiadó-vállalat megalapítása volt 1924-ben. 1926 nyarán báró Kemény János háromnapos megbeszélésre hívta marosvécsi kastélyába az erdélyi magyar írókat, akik *Helikon* néven egyesültek, s évről évre összegyűltek gróf Bánffy Miklós vezérletével. Az írócsoport védnökséget vállalt az Erdélyi Szépmíves Céh fölött, s újabb két év múlva, 1928 májusában megindította a nevére

elkeresztelt folyóiratot, melynek főszerkesztőjévé gróf Bánffy Miklóst kérték föl.

Wass Albert korai prózai művei közül a legjelentősebbek az Erdélyi Szépmíves Céh gondozásában láttak napvilágot. Ez a kiadó jelentette meg 1935-ben *Farkasverem* című regényét, amellyel mintegy „berobbant” az erdélyi magyar irodalomba. Híre áthatolt Erdély határain is: az anyaországban Baumgarten-díjjal jutalmazták. A díj odaítélésében kulcs szerepe volt a kurátornak, a *Nyugat* írófejedelmének, Babits Mihálynak. A következő évtized elején három újabb könyve jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céh híres, Kós Károly tervezte bibliofil sorozatában: 1941-ben *A titokzatos őzbak* című elbeszéléskötet, 1942-ben a *Mire a fák megnőnek*, 1943-ban *A kastély árnyékában* című történelmi regény. Sorozaton kívül látott napvilágot 1940-ben a *Séta bölcsőhelyem körül* című „erdélyi képeskönyv”, amelynek tizenkét írója között Wass Albert neve is föltűnik.

A magyarországi kiadók közül a Révaival alakított ki termékeny együttműködést, amellyel az Erdélyi Szépmíves Céh is szoros kapcsolatban állt, vele közös könyvkiadási és könyvterjesztési egyezményt kötött. Ez a kiadó az anyaországban is kinyomtatta és forgalmazta az Erdélyi Szépmíves Céh emblémájával megjelent könyveket, közöttük Wass Albert említett műveit. 1938-ban jelentette meg az *Erdélyi köszöntő* című halinakötéses bibliofil kötetet, amelyben Nyirő József, Makkai Sándor, Tamási Áron, Dsida Jenő, Bánffy Miklós és Kós Károly egy-egy alkotása mellett Wass Albert *Mélység fölött* című novellájával is találkozhatunk. 1940-ben a Révai adta ki *Csaba és Jönnek!* című regényeit, 1943-ban a *Tavak könyve* mesefüzérét.

Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy Wass Albert a Helikon-mozgalom egyik legígéretesebb és legkedveltebb ifjú tehetségének számított. A többiek közül csak a nála egy évvel idősebb és vele együtt induló Dsida Jenő részesült az

övéhez mérhető népszerűségben. Hogy milyen maradandó emléket jelentett számára az Erdélyi Szépmíves Céhvel való együttműködés, azt minden másnál sokatmondóbban illusztrálja, hogy az emigrációban Amerikai Magyar Szépmíves Céh néven alapított könyvkiadót.

1936-ban kapott először meghívást a helikoni munkaközösség marosvécsi tanácskozására. Dsida Jenő ezen az összejövetelen olvasta föl legendás versét, a *Psalmus Hungaricus*. „Mindig elérzékenyedelek, ha erre gondolok és a szép napokra, amiket ott eltöltöttünk” – idézte föl az írótalálkozóhoz fűződő emlékeit Wass Albert. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint valamennyi hátralévő marosvécsi találkozón megjelent. Ott volt az 1937-esen, az 1938-ason, az 1939-esen, s részt vett az utolsón is, az 1942-esen, az egyetlenen, amelyet Észak-Erdély felszabadulása után hívtak össze.

A Helikon-mozgalom eszmei és esztétikai öröksége egész életét végigkísérte, kitörölhetetlen nyomokat hagyott műveiben. Pályája végéhez közeledve, 1990-ben például ilyen lírai pátoszú, a transzszilvanizmus eszmevilágát reprezentáló szavakkal vallott Erdély iránti szeretetéről és hűségéről: „Vannak a világon szebb vidékek. Magosabb hegyek, gazdagabb vizek, fényesebb városok. De békésebb esték, szelídebb szellők, kékebb égbolt, színesebb virágok, békésebb emberek sehol nincsenek Isten szabad ege alatt. De a hangsúly a szabadságon van. Ideje hát, nagyon is ideje, hogy helyrebillenjen a szabadság mérlege Erdély vérrel és könnyel öntözött földje fölött... S ez a vénember bízik abban és szívből reméli, hogy Erdély románjai elég erdélyiek ahhoz, hogy végre-valahára megalkothassanak egy olyan pompás kis országot, melynek minden fiára egyformán süt a nap, s melynek háromnyelvű népe békés egységben élve, mindegyik a maga kultúráján keresztül közelítheti meg Isten országát.”

A transzszilvanizmus időszerűsége és létjogosultsága mellett – mely iménti szöfűzése szerint elválaszthatatlanul össze-

fonódott Erdély autonómiájának, önálló államiségának eszméjével – újra és újra, élete utolsó éveiben is hitet tett. 1996-ban arról vallott, hogy ez a szellemi örökség „ma talán még jobban időszerű, mert rengeteg hely van ezen a földön, különösen Európában, ahol két-három nemzetiség él együtt. Többnyire kényszerűségből kerültek ebbe a helyzetbe, de mindegyik nemzetiség a maga életét szeretné élni. Svájcban meg lehetett ezt csinálni, tehát bizonyíték van arra, hogy nem képtelenség.”

A helikoni munkaközösségen kívül az *Erdélyi Fiatalok* című, Kolozsvárt szerkesztett „romániai magyar főiskolás lap” által 1930-ban létrehívott irodalmi csoportosuláshoz fűzték szoros szálak. Az erdélyi magyar irodalmat új korszakába átvezető folyóiratban a hatalomváltás után felnevelő, az új körülményekre az idősebbeknél nyitottabb és fogékonyabb, a korszerű ön- és helyzetismeret igényével fellépő ifjú nemzedék hallatta hangját, keresett válaszokat a fasizálódó Európa és az erdélyi kisebbségi sors kihívásaira. Az 1920-as évek erdélyi magyar irodalma, melynek a történelmi regény volt a legjellemzőbb műfaja, a magyar és az erdélyi história régi századaiba tekintett, ott keresett menedéket és vigaszt a trianoni tragédiára. Az *Erdélyi Fiatalok* a nosztalgikus, meddő múltba révedés helyett a mindenkori jelennel, a kisebbségi lét kihívásaival reálisan és kritikusan szembenéző irodalom kánonját hirdette meg. Egyik legnagyobb érdeme – a magyarországi népi írómozgalommal párhuzamosan – a szociográfia újraélesztése volt.

Az *Erdélyi Fiatalok* erős közéleti érdeklődése és nemzeti felelősségtudata Wass Albertet is magával ragadta. Az új nemzedék szellemi törekvéseinek ő volt az egyik legtipikusabb képviselője. Meggyőződésévé vált, hogy az erdélyi arisztokráciának a kisebbségi magyarság oldalán kell szerepet vállalnia. Ennek a meggyőződésnek a dokumentuma a *Farkasverem* című regény, amelyben a realizmus eszközeivel, nemzedéke szociografikus indíttatásának szellemében

szomorkás, olykor ironikus hangon mondott ítéletet a korabeli erdélyi magyar arisztokráciáról, annak oblomovi restségéről. A művet gróf Bánffy Miklós biztatására írta meg, aki *Erdélyi történet* című regénytrilógiájában ugyanilyen lesújtó képet festett saját osztályáról vele csaknem egy időben. Ez a társadalmi réteg kizárólag a maga öncélú és suta szenvedélyeivel van elfoglalva, képtelen a közösségi felelősségvállalásra és cselekvésre. Az új hatalmi és politikai körülmények között – fogalmazott Láng Gusztáv – „polgárosodnia és demokratizálódnia kellene, azaz magára öltenie a szorgalom, a munka és takarékoság polgári erényeit, nemkülönben az ehhez szükséges tanultsággal együtt az értelmiségi hivatástudatot, hogy e kettős példájával népének nevelője, a megmaradásért folytatott éles gazdasági és politikai (és nem utolsósorban nemzeti) küzdelemben irányítója lehessen”.

Még határozottabban szemlélteti az *Erdélyi Fiatalok* Wass Albertre gyakorolt erőteljes eszmei és morális hatását a *Csaba* című regény, amely a Trianon után felnőtt ifjú nemzedék tennivalóit jelöli ki. Rámutat, hogy a kisebbségi sors fokozott felkészültséget és elszántságot követel. Regényhőse ezzel a megnövekedett felelőség- és bátorságtudattal buzdítja az erdélyi magyarságot kitartásra és önvédelemre. Fileki Ferkó Csaba királyfiról szőtt gyermekkori álmai megkoptak ugyan, de jelentésük, üzenetük változatlan maradt. A nevében tömörödő jelkép – mutatott rá Fráter Olivér – nem a harcban megsegítő királyfit idézi, hanem a rendületlen és szilárd helytállás fegyelmét hordozza.

Ez a regény Észak-Erdély hazatérésének évében jelent meg. A következő négy esztendő első néhány hónapja az újraegyesülés eufóriájában, a többi növekvő szorongásban, félelemben és kétségbeesésben telt el, melyet Erdély zsákutcás helyzete és bizonytalan jövője motivált. Ez a kétségbeesés, Erdély olykor irracionálissá fokozódó, az illúziótlan

helyzetfelmérés szükségének is ellentmondó féltése adott fegyvert a kezébe. 1943-tól a keleti fronton harcolt. 1944 februárjában hazatért, de szülőföldje védelmében ismét fegyvert fogott. Fegyverrel a kezében hagyta el Erdélyt. Legszebb és legfájóbb emlékeként a láthatár szélén továtűnő, a történelem apokaliptikus viharában elérhetetlen meszszeségbe sodródó erdélyi hegyek képét vitte magával a száműzetésbe, mélyen és kitéphetetlenül a szívébe rejtve.

II.

Életének nagyobbik felét – több mint öt évtizedét – emigrációban töltötte. 1951-ig Németországban, majd 1998. február 17-én bekövetkezett haláláig az Egyesült Államokban kapott menedéket.

Alkotói műhelyét Kerényi Károly útmutatásai szerint rendezte be. A világhírű klasszika-filológus és vallástörténész 1956 után menekült magyar fiataloknak fejtette ki híres „kettős haza” elméletét. Azt tanította, hogy a bujdosó őrizze meg azokat a sajátos értékeket, amelyeket otthonról hozott magával, de legyen nyitott a befogadó ország és a szélesebb kulturális környezet nyelvének és kultúrájának a befogadására is. Kettős kötődésével és hűségével tágíthatja a magyar szellemet, összekötő hidat képezhet a régi és az új haza műveltsége között.

Wass Albert már az említett előadás elhangzása előtt is eleget tett Kerényi Károly intelmeinek. Úgy vált második hazája lojális, kötelességtudó, hasznos állampolgárává s nevelte azokká gyermekeit is, hogy szülőföldjéhez és nemzetéhez mindvégig hűséges maradt.

Az ötvennégy évig tartó száműzetés alatt magyar nyelvtudása meg is kophatott volna. Erre, néhány esetben nyelvcsereére is, számtalan példát idézhetnénk. Az ellenkezője történt: amikor minden korábbinál gyötrőbb magány bo-

rult rá, soha nem tapasztalt erővel és frissességgel tört felszínre benne és formálódott esztétikumká műveiben a magával vitt anyanyelvi örökség.

A modern lélektan szabatos magyarázatot ad erre a jelenségre. Pfitzner Rudolf pszichológus egyik tanulmányában a saját tapasztalatai alapján is (az 1950-es évek elején Vácott raboskodott) azt fejtegette, hogy a börtönben – s bizonyos fokig a kisebbségi létben is, de még inkább a száműzetésben – súlyos sérelmet szenved „az önbiztonság, önbecsülés, önérzet és a rájuk alapuló identitás (azonosság) érzése”. Ezekben a léthelyzetekben az átlagosnál lényegesen többen fordulnak az irodalomhoz „mankóért”: az alkotás az „elmondás”, a „kibeszélés” funkcióját tölti be, a vigaszkeresés eszközévé, az emlékidézés, a fiktív kapcsolat- és otthonteremtés, az identitásőrzés mágikus közegévé válik.

Wass Albert lírája az emigráció időszakában előtte el nem ért magasságokba emelkedett. Levetkőzve az első kötetekben még tetten érhető idegen hatásokat, egyre inkább megtalálta egyéni hangját. Mindenekelőtt a bujdosás keserűségét, a szülőföld utáni nosztalgiát és a kritikai hazaszeretet érzelmi komplexumát megszólaltató műveiben alkotott maradandót. *A bujdosó imája*, az *Üzenet haza*, *A láthatatlan lobogó*, a *Magyar cirkusz* vagy a *Nagypénteki sirató* a legfontosabb huszadik századi magyar versek közé tartozik. Az utolsó kettő a magyar költészetben oly nagy hagyományra visszatekintő témát: a széthúzás, a testvérharc szorongató, kétségbeesett, nemzethalállal fenyegető vízióját rajzolja meg.

Regényeiben, melyeknek a száma ezekben az évtizedekben is örövendetesen szaporodott, egyre nagyobb nyelvi erővel, egyre virtuózabb szerkesztőkészséggel és jellemábrázoló művészettel idézte föl az elmúlt évtizedek megannyi emlékét, örökítette meg a száműzetés élményeit és tapasztalatait. A „megszépítő messzeség”, a honvágy mitikussá fokozta szülőföldje és hazája iránt érzett szeretetét, fénykoszorúba fonta

Erdély s a tovatűnő gyermek- és ifjúkor emlékét. Mindez írásművészetében is felismerhető jeleket hagyott: növelte világszemléletének, kifejezésmódjának megragadottságát, felejtő képességét a lényegtelennel és a jelentéktelennel szemben, fogékonyságát a lényeges és a jelentős iránt. Egyszerre alkotott eleven életű s jelképes sugárzású helyzeteket és hősokeket. Különösen a tájleírásban remekelt. A Wass Albert-i stílus egyik legfőbb jellegzetessége és értéke az egyszerűség, az eszköztelenség és a metaforikus kifejezésmód utánozhatatlan kombinációjában rejlik. Tárgyias és jelképest, életszerűt és filozófiai érvényűt, egyedít és általánost kapcsolt össze szinte észrevétlen természetességgel, a legegyszerűbb, legkeresetlenebb nyelvi-stiliztikai eszközökkel, az élőbeszéd irodalomba emelésével.

Láng Gusztáv már első regényében, a *Farkasveremben* megfigyelte, hogy a valószerűtlenben is képes volt felmutatni a valószerűséget. Később írt műveiben is magától értetődően tudta egybehangolni a valószerűt és a valószerűtlent, a lét törvénye, logikája szerint valót és a csodát, átlépve s eltüntetve a közöttük húzódó határokat. Mind a környezetrajzban, mind az eseményteremtésben, mind a jellemformálásban szigorú tárgyiasságra törekedett. Ezt a tartalmi-tárgyi elemekből felépített valóságot ugyanakkor át-átemelte a mesék, a mítoszok, a legendák, az irracionális szférájába. E képességét kamatoztatta például *Elvész a nyom* (1952) és *Hagyatéék* (1985) című regényeiben, amelyek az evidencia fokán társítják a létezés emberi és isteni, materiális és spirituális dimenzióját, az alakokat egyszerre helyezik el konkrét történelmi közegben és lendítik át az időtlenség, a végtelenség, a mindenhatóság birodalmába. A *Hagyatéék* igazságtevő, az erkölcsi világrendet megtestesítő főhőséről aligha lehet – és persze teljesen fölösleges is – eldöntenünk, hogy ő egy bölcs öreg székely, mindentudó sámán vagy maga az Isten. Wass Albert mágikus realizmusa

Arany Jánosnak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eltírása után feltámadó hitéhez teremtett formát: „Nem mindig ember, aki sorsot intéz” (*Magányban*).

Az emigrációban is mindenekelőtt Erdély írója maradt. Bizonyítja ezt például *A funtineli boszorkány* című, 1959-ben megjelent regénye, amely a transzszilvanizmus legrelevánsabb és legemberibb megnyilatkozása egész pályáján. Okkal nevezhetjük a Tamási Áron alkotta Ábel-regény román közegbe helyezett és a szebbik nem képviselőjét középpontba állító változatának. Gyöngéd vonásokkal megrajzolt román hősnőjében, a boszorkányosan szép havasi lányban, a hegyek tanulatlan, bűvös hatalmú „pszichoanalitikusá”-ban az Erdély iránti osztatlan, a nemzetiségi és felekezeti különbségeken felülemelkedő szeretet ölt testet. A valószerűt és a valószerűtlent ebben a művében kapcsolja össze a legtöbb leleménnyel, ez az egyik legfőbb forrása és összetevője a benne tárgyiasuló esztétikai, etikai és létfilozófiai értékeknek. A történetet – Láng Gusztáv szavaival – az idill és a tragikum, a szabadság és a fátum hangulata lengi át. Konfliktusait és fordulatait az a romantikától örökölt, a magyar népmesékben is kifejeződő, szenvedélyes, megingathatatlan hit formálja, hogy a világ fölött szigorú és áthághatatlan rend uralkodik, a jó előbb-utóbb elnyeri jutalmát, a rossz pedig büntetését. Nuca élető eleme – miként Szakállas Ábelé is – a szabadság, amely csak a természettel intim, már-már panteista viszonyban álló ember osztályrésze lehet. Erről beszélnek a lírai ihletű, az erdő, a hegyek, a vizek, a virágok rejtőző lelkét megidéző leírások is. Wass Albert Erdély-élményének, az erdélyi havasok misztikus világának valóságos enciklopédiája ez az alkotás, epikai életművének egyik remeke, önmagában is érvényes és jelentős nagyregény-központja.

A száműzetésben keletkezett erdélyi tárgyú alkotások közül meg kell említenünk még *Adjátok vissza a hegyeim!* és *Kard és kasza* című regényeit. Az előbbi 1949-ben jelent

meg, és a *Jönnék!* című, Észak-Erdély felszabadulását megörökítő regény párja: egy ágrólszakadt, korán árvaságra jutott juhászbojtár és szénégető sorsán keresztül bemutatja az országrész Trianon utáni életét, hazatérését és újbóli elvesztését. Az utóbbi 1974-ben látott napvilágot, s az 1930-as évek szociográfiai törekvéseit folytatja, a Mezőség és a Wass-dinasztia múltjával vet számot.

III.

Az emigráció új szakaszt nyitott pályáján azzal is, hogy aktív és jelentős újságíróvá avatta. A publicisztika különböző műfajaiban is értékeset alkotott. Élénk figyelemmel kísérte a magyarországi és az erdélyi eseményeket. A nyugat-európai és az amerikai demokrácia iskolájában megtanult érvekkel és eszközökkel, magas fokú tudatossággal és szenvedélyes szeretettel vált szószólójává, védőügyvédjévé üldözött, kifosztott, megalázott nemzetének. Szitnyai Zoltán értékelése szerint a nemzeti szellemű emigráció tengeren túli magyarjainak mozgalmi és irodalmi életében „vezéri szerepet” töltött be.

Az 1964-ben alapított Amerikai Magyar Szépmíves Céh elé hármas célt tűzött ki: az idegen földre kényszerült magyar szellemiség szolgálatát, a fiatal magyar tehetségek fölkarolását, végül a magyar érdekek idegen nyelvű képviselőjét, amely más népeknek módot nyújt arra, hogy megismerjék „nemzetünket, veszedelembé sodort hazánkat, és értékének megfelelően megbecsüljék és megszeressék a magyart”. Ő is a nevét adta több kiadványhoz, amelyek a magyar érdekeket és nemzeti értékeinket népszerűsítették egy-egy világnyelven. Ezek a célok mintegy keresztmetszetét jelentik emigrációs tevékenységének.

Olykor második hazája mulasztásait és tévedéseit is számon kérte. Amikor Székely Ákos „páncélos kapitány” viet-

nami haláláról értesült, szemrehányásokat tett a későn ébredő Amerikának, hogy számos amerikai és nem amerikai áldozat vérével fizet azért, mert nem ismerte föl idejében az igazságot. Ennek az igazságnak az egyik szeletét így mutatja fel a *Kanadai Magyarság* 1967. augusztus 5-i számában: „azok, akik az első történelmi hibát a Duna-medence egységének szétforgácsolása által elkövették, tovább haladtak ezen a hibás úton az igazság ismerete nélkül, s az egész területet, a maga különböző nemzetiségeivel együtt olyan hatalom tartományává tették, melynek kultúrája, világnézete, gondolkodásmódja és életformája homlokegyenest ellenkezik azzal a kultúrával, gondolkodásmóddal és életformával, mely ezen terület népeit évszázadok óta szervesen kapcsolta Európához. Vagyis a nyugati kultúra és civilizáció keleti bástyáját odadobták egy újszülött keleti nagyhatalomnak, mely immár húsz éve sikertelenül próbál nyugati védőfalat építeni ezen a területen egy jellegzetesen keleti civilizáció számára... Európának ez a félreismert csücske kultúrájában, gondolkodásmódjában a nyugatihoz tartozik, gazdasági erejével a nyugatot van hivatva szolgálni, és fekvésénél fogva ezer éven át őrtállója volt nyugatnak.”

Az idézett mondatokra azért is figyelniünk kell, mert ma is kísért még a veszély, hogy hazánk Európa és Ázsia kultúrája között – Ady Endre és Kodály Zoltán szóhasználatát idézve – ismét ide-oda hanyódozó komppá váljon híd vagy mindkettővel összefüggő szárazföld helyett.

Wass Albert számos más erkölcsi és politikai intelme is érvényes és időszerű napjainkban. 1964. augusztus 29-én a *Kanadai Magyarság* hasábjain a „liberális” jelző alatt meghúzódozó baloldaltól fogalmazott meg keserű és ironikus gondolatokat. 1992-ben attól a „félelmetes lehetőségtől” szerette volna megóvni új életet kezdő népét, hogy „a jelen idők irányzatát követve, a nemzetközi tőke rabszolgájává váljon, nemzeti öntudatának végleges földadása árán”.

A legszebbet és a legfontosabbat pedig 1994-ben fogalmazta meg abban az üzenetben, amelyet a Kolozsvárt újra-indított Erdélyi Szépmíves Céh készülő emlékkönyvébe szánt: „Ezeresztendős történelmünk sok viharában megtanulhattuk már, hogy minden elveszhet: vagyon, család, élet, még a föld is kifordulhat lábunk alól, s kegyetlen sorsunk jeges lejtőjén világrészek távolába sodródhatunk. Mindent elveszíthetünk, csak egyet nem: azt, ami örökkévaló.

De mi lehet örökkévaló ebben a villámgyorsan változó világban? Az emberi lélek s mindaz, amit ez a szó magában foglal. Ezt még a világégések szörnyűségei se tudják kiirtani belőlünk. Mert a lélek örökkévaló. Nincs se helyhez, se időhöz kötve. Elpusztíthatatlan. Mert a lélek: Isten tükröződése bennünk, emberekben. Ez azt jelenti, hogy a Nagy Alkotó, Világ és Élet Teremtője és Ura belénk tükrözte saját képét s ennél fogva örökösei lettünk annak a lelki és szellemi örökéletnek, ami úgy ezen a világon és még ezen túl is az egyetlen élő örökkévalóság!

Krisztus urunkat latrok kínozták és latrok gyilkolták meg és mégis örökkévaló és örök értékű minden szava, amit kimondott. Ezt az örökkévalóságot nem irthatja ki semmiféle hatalom. A mi erdélyi magyar örökségünk is hasonló ehhez s ennek tudatát hordozzuk magunkban, lelkünkbe zárva, s ez a tudat végzi bennünk a »csodadolgokat«.

Ezek a gondolatok az emberi és a nemzeti lét kozmikus, a szétszórtságban és a pusztulásban is vigaszt nyújtó összefüggéseit és távlatait villantják föl.

Erdély titokban fölszentelt püspöke

Arcképvázlat Eröss Alfrédrol

Eröss Alfréd életének és pályájának számos mozzanatát ma még homály fedi, a róla közkezen forgó adatok között sok a pontatlanság és a tévedés.

Apai ágon székely családból származott. Édesapja, Eröss Lázár (Csíkszereda, 1881. április 19.–Torda, 1961. január 15.) földmérő szakember volt. Hivatása állandó vándorlással járt, szinte minden nyáron új állomáshelyen dolgozott. Mérnöki munkáját gyakornokként a munkácsi Kataszteri Hivatalnál kezdte. 1907-ben áthelyezték Temesvárra a Bánsági Kataszteri Hivatalhoz. Ebben az évben a Krassó-Szörény vármegyei Novákfalva területének a felmérésével bízták meg. Itt ismerkedett meg egy helybeli kereskedőcsalád leányával, az olasz származású Martini Terézia Margittal (Novákfalva, 1888. június 24.–Torda, 1974. január 31.), akit egy év múlva, 1908. november 4-én Nándorhegyen az oltár elé vezetett. Ekkor beköltöztek Temesvárra, de a következő nyáron már a Krassó-Szörény vármegyei Perestyénben találtak átmeneti otthonukra. Ott született meg első gyermekük, Alfréd 1909. július 7-én. Öt év múlva született egy kislányuk is, Emma Anna (Temesvár, 1914. február 23.–Torda, 1993. július 18.).

Eröss Alfréd az elemi iskola első osztályát 1915-ben Novákfalván kezdte, a Baranya megyei Perekenen fejezte be. A második osztályt és a következő kettőt már Temesváron, a józsefvárosi elemi iskolában végezte. Gimnáziumi tanulmányait reál szakon a temesvári piaristáknál kezdte. A hatodik osztályba járt, amikor 1926. február 17. és 21. között Olasz Péter jezsuita szerzetes – akinek a sugárzó egyénisége elbűvölte a költői pályája küszöbén álló Dsida Jenőt is – lelkigyakorlatot tartott az iskolában, s prédikációi annyira

magával ragadták a fiatal diákot, hogy be akart lépni a jezsuita rendbe. Ezt a tervét édesapja ellenezte és valóra váltását megakadályozta, de a papi hivatástól már nem tudta eltéríteni. Ez magyarázza, hogy az utolsó két osztályt a Nagy Mózes nevére keresztelt kézdivásárhelyi római katolikus gimnáziumban végezte. Ott volt történelem–latin szakos tanár atyai nagybátyja, Eröss József, aki maga mellé vette, és a papi pályához szükséges latin nyelvtudását is megalapozta. Mivel Kézdivásárhelyen nem állítottak föl vizsgabizottságot, az érettségit Brassóban tette le 1928-ban.

A gimnáziumi évek alatt nagy lelkesedéssel kapcsolódott be az Olasz Péter által is támogatott és népszerűsített cserkészmozgalomba, ami vallási elhivatottságát és a római katolikus egyházhoz fűződő viszonyát is gazdagította. Iránta tanúsított érdeklődését később is megőrizte. Idevágó élményei költészetét és az ifjúsági nevelésről szőtt elképzeléseit is megtermékenyítették.

A nyomtatott betű örömeivel Benedek Elek ismertette meg, ő közölte első verseit, műfordításait és rajzait a *Cimborában*. Kapcsolatuk 1924-ben kezdődött, s közel öt éven át töretlen maradt. Mint egész nemzedékére, rá is maradandó hatást gyakorolt a „meleg szív és kemény gerinc” emberideálját megtestesítő „Elek nagyapó” szenvedélyes haza- és szülőföldszeretete, Erdély iránti, sírig tartó hűsége, a nemzetiségi és a felekezeti megbékélésről szóló tanítása, krisztusi szeretettel átítatott, tiszta embersége.

Eröss Alfréd a gyermeklap hasábjain egy nyári élménybeszámolóval aratta első sikerét, amelyre Benedek Elek évről évre pályázatot hirdetett a *Cimborában*. Az 1924. évi pályázat eredményét a gyermeklap június 8-i számában ismertette, ahol Eröss Alfréd neve a legjobbak, a könyvjutalomban részesültek között szerepelt. Erről is szó esik abban az üzenetben, amelyet „Elek nagyapó” a *Cimborában* 1924. július 13-i számában tett közzé: „Székely származású

fiú vagy, édesapád Csíkországból került Temesvárra, te azonban nem tudsz székelyesen beszélni. Nem baj ez, mert azt látom, hogy jól írsz magyarul, s így bizonyára jól is beszélsz. A székelly beszédet aligha értenék a temesváriak. Annak igen örvidenek, ha Kisbaconba ellátogatnál, amikor édesapád elvisz téged a szülőföldjére. A könyvet a nyári vakációról írt beszámolóért kaptad, s eddig bizonyára eljutott Temesvárra az a szám is, amelyben a pályázat eredményét kihirdettem...” Benedek Elek a pályázatok közreadását Eröss Alfréd élménybeszámolójával kezdte a *Cimbora* 1924. október 5-i számában.

„Elek nagyapó” igen közeli és személyes kapcsolatba került a *Cimbora*-unokákkal, híres sírfeliratához híven szívéhez emelte, teljes belső jogosultsággal rendelkező, egyenrangú partnereknek tekintette őket. Mindez érvényes Eröss Alfrédhoz fűződő viszonyára is. Vele szemben is tökéletesen játszotta el a „nagyapó” szerepét. Tanúskodnak erről az *Elek nagyapó üzeni* rovatban neki címzett levelek. 1924. szeptember 21-én például egyebek mellett ezt az üzenetet küldte ifjú barátjának: „Rég meghalt mind a két nagyapád, éppen azért engem úgy tekintesz, mintha igazi nagyapád volnék. Méltán tekinthetsz így, mert én szeretettel kísérem a te fejlődésedet. Azt ma még nehéz megállapítani, hogy mint író vagy mint festő fogsz-e érvényesülni, de egy bizonyos, hogy rajzaid is, írásaid is reménykeltő tehetségre vallanak...” November 2-án látott napvilágot a következő üzenet: „Őszinte részvétellel olvasom leveledből, hogy a te jószágos nagyanyád, hosszas szenvedés után, örökre elszenderült. Már csak egyetlen nagyszülőd él, az anyai nagyanyád Csíkszeredán. Tartsa meg a jó Isten sokáig ezt a nagyanyádat, mert tudom, mily nagy öröm a gyermekeknek, ha élnek a nagyszülei...” November 16-án közzétett soraiban így táplálta fogadott unokája önbizalmát és alkotói ambícióit: „Fokozott érdeklődéssel olvasom verseidet és fokozódik az örömem is, mert közeledik

az idő, amikor majd nyomtatásban is láthatod egyik-másik versedet.”

Az utolsó üzenetben megfogalmazott ígéret valóra váltására 1925. február 22-ig kellett várni. Ezen a napon jelent meg a *Cimborá*ban Eröss Alfréd első műfordítása, mely Coşbuc román költő egyik versét ültette át magyarra *Az utolsó kérdés* címmel. 1925. június 28-án jelent meg a gyermeklap hasábjain *A templom csöndje vár* címen első költeménye, mely bensőséges hangvétellel ragadja meg olvasóját:

*Ha bántanak, ha bánat vesz körül
És hűtlen lesz a régi jó barát,
Nem csüggedek, a templom csöndje vár,
Ott meglelem az égnek jó Urát!*

*Ha szeretnek, a lelkem úgy örül,
De én azért nem bízom el magam:
Letérdelek, a templom csöndje vár.
Imát remeg az ajkam boldogan!*

Benedek Elek és Eröss Alfréd nemcsak a *Cimborá* hasábjain, hanem postai úton is viszonylag sűrűn váltott levelet. A Kisbaconba küldött leveleknek nyoma veszett, de „Elek nagyapó” válaszleveleit nagyrészt megőrizte a család. 1925. július 27-én például ezeket a dicsérő és biztató szavakat intézte hozzá: „nagy örömem telik benned és sokat várok tőled. Természetesen, nem egyedül tőled függ tehetségednek teljes pompában való kivirágoztatása – az erőt, a jó egészséget a jó Isten adja. Szívemből kívánom neked (s vele a magyarságnak is), hogy semmi zavaró körülmény meg ne állítson a te fölfelé vezető utadban.” 1926. augusztus 22-én így foglalta össze írói hitvallását: „Jézus tanítványa voltam és vagyok, faji és felekezeti különbség nélkül hirdetem a legszebb vallást, amelynek Szeretet a neve.” Félti őt a szerzetesi hivatástól, mert úgy véli, hogy „a szerzetesi fogadalom” megöli benne a költőt, „megkö-

tözi szárnyait”, aggódik, hogy „előbb-utóbb szembekerül egymással a szerzetes és a költő”. December 6-án meglepetését fejezi ki, hogy temesváriból kézdivásárhelyi diák lett belőle, s elismeréssel illeti két új versét. 1927. augusztus 1-jén kelt soraiiban a költészet terén tapasztalt előmeneteléért dicséri: „Nagy benned az örömem, mert szemem láttára repülsz fölebb és fölebb. Különösen az utolsó esztendőben nagyot röppentél fölfelé. Hát csak tovább fölfelé, édes fiam!” Utolsó ismert levelében, 1928. augusztus 16-án azt tanácsolta neki, hogy a papi pályát kösse össze a tanárral, mert „ez idő szerint Erdélyben tanárookra van szükség, mégpedig minél műveltebb és magyar lelkűbb tanárookra”. Ez a kívánsága az idő múlásával teljesült is.

Eröss Alfréd olykor a rajzait is elküldte Kisbaconba. Két rajzzal nevezett be például a *Cimbora* 1925. évi rajzpályázatára. Mindkettő meg is jelent a gyermeklap hasábjain: a *Szilvaszüret* című 1926. május 30-án, a *Pista inas a kútnál* pedig 1926. június 13-án.

A *Cimborában* megjelent versei közül a *Hóvirág* című érdemel még figyelmet, mely 1928. február 29-én látott napvilágot, s az egyik legszebb dokumentuma korán kibomló, buja, fejlett természetérzékének:

*Mint valami áttetsző titok,
úgy törte át a lány-szelíd havat az első
hóvirág.
– Tovább már nem tudok a tavaszra várni;
történjék akármi,
de én kinyitok!

És kinyitott remegve.
Volt ereje, kedve, –
hiába rázta, cibálta a szél,
hiába ütött;
hiába ülte meg a szürke színű köd,
és a fagy hiába permetezte.*

*Csak nőtt tovább, csak nőtt tovább
a Hófehérke teste.*

A költészethez és a papi hivatáshoz egyaránt ragaszkodó Erőss Alfréd csakhamar rendszeresen publikált nemcsak a *Cimborában*, hanem más sajtóorgánumokban is, így a Reményik Sándor által irányított kolozsvári *Pásztortűz*ben és a budapesti *Zászlónk* című cserkészlapban. Még maturandusként tette közzé első verseskönyvét, mely 1928-ban *Az út* címmel jelent meg Aradon a „Vasárnap” irodalmi és nyomdai műintézet könyvsorozatában. Előszót a neves pap, költő és elbeszélő, Szalay Mátyás írt hozzá, aki az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján igen sokat tett az erdélyi magyar katolikus irodalom öntudatra ébresztéséért és megszervezéséért. Dsida Jenő méltatta a kötetet a *Pásztortűz* 1927-es évfolyamának 25–26. számában. „Meglehetősen egy húron játszik – olvashatjuk a recenzióban –, s talán szántszándékkal elfogja fülét az új líra dübörgő erejű hangjától, mely ma fölveri Európa csöndjét.” A modern költői irányzatokkal szemben később is közömbös maradt.

A kötet versein érződik, hogy pályakezdő, még kiforratlan költővel van dolgunk. Mind tematikai, mind formai szempontból föl-föltűnnek közhelyek, konvenciók, sztereotípiák. A legszemélyesebb és legeredetibb hangon a vallási eksztázis pillanataiban szólalt meg, idevágó versei meghittségükkel, áhítatukkal, szelídségükkel ragadják meg az olvasót. Közülük a legszebbeket fűzte csokorba az első, *Tanítvány* című ciklusban, melyben önmagát Jézus elszánt, tántoríthatatlan követői, tanítványai közé sorolja. Ezt a témakört gazdagítja a *Lélekrezdülések* című ciklus is, mely a nagy Krisztus-követők példáját idézi. *Pünkösdi lélek* címmel verset írt Prohászka Ottokár halálára, *Atyánk* címmel köszöntötte Majláth Gusztáv Károlyt erdélyi püspökségének 30. évfordulóján. Többször is versírásra ösztönözte a szentmiseáldozat misztériuma. Magá-

val ragadta a Trianon utáni erdélyi diáksors heroikus pátosza és a cserkészélet romantikája, az e témakörhöz tartozó költeményeket *Cserkész tábor* címmel önálló ciklusba rendezte. *A mi otthonunk* című ciklusát a családi ház melege, a szülei iránt érzett szeretet és hála ihlette. Az utolsó ciklus, a *Tavaszi sürgöny* a természethez, az évszakokhoz fűződő intim viszonyát dokumentálja.

Az előtte járt költőnemzedék tagjai közül Reményik Sándort tekintette első számú mesterének, az ő erdélyiséggel átszőtt, a nyugatos esztétizáló modernség formai vívmányait is magába olvasztó, nemes konzervativizmusa gyakorolta rá a legmélyebb hatást. Az ő lírája termékenyítette meg erdélyi sorsvállalását, a transzszilvanizmus eszmei és poétikai jegyeit föl-fölvillantó, a hegyek, az erdők varázsát megéneklő tájköltészetét, nyiladozó székely öntudatát. Miként idősebb mestere, Erőss Alfréd is a Teremtő munkáját érte tetten az élet, a természet apró, hétköznapi jelenségeiben.

Reményik híres verse, az *Istenarc* ihlette a *Felépítem a lelkem templomát* című alkotását, melynek első strófájában ezt az életre szóló fogadalmat tette:

*Felépítem a lelkem templomát,
az oltárköre Istenarc kerül.
Megküzdöm érte holtig emberül,
hogy égi lénye rajta váljon át
s lebegjen ott a kép körül...*

Az érettségi után – immár édesapja beleegyezésével – az 1928–29-es tanévben Gyulafehérváron, majd Rómában folytatott teológiai tanulmányokat. Rómában szentelték pappá 1935. október 27-én, ott szerezte meg doktorátusát is 1937-ben. Papi pályáját 1936 nyarán helyettes káplánként Nagyszébenben kezdte, 1937. július 1-jén káplánként Gyergyószárhegyen folytatta. 1938. január 1-jétől egyetemi

klinikai lelkész Kolozsvárt. 1938. szeptember 1-jén a gyulafehérvári papneveldeben a dogmatika tanárává és lelkiigazgatójává nevezték ki. Az Észak-Erdély visszacsatolását követő hónapban, 1940 október elején a teológiával együtt Kolozsvárra költözött. 1943-ban rendes tagjává választotta a Szent István Akadémia.

Észak-Erdély felszabadulása lelkesedéssel töltötte el, új, virágzó korszakot indított el pályáján. Azokban az években támadt föl benne elemi erővel s öltött formát költészetében és tanulmányírói munkásságában székely öntudata. Már a címében is ennek dokumentuma a *Székelyek dicsérete* című versgyűjtemény, mely 1942-ben jelent meg Kolozsvárt. A kötetet „igaz szeretettel” „a csángók apostolá”-nak, Domokos Pál Péternek ajánlotta. Ebben a kötetben még inkább kimutatható példaképének, az erdélyi magyarság élő lelkiismeretének, Reményik Sándornak a hatása, mint az előzőben. Róla a *Termés* 1943. évi téli számában összes versei megjelenése alkalmából *Költészet és filozófia* címmel értékes tanulmányt tett közzé.

Újabb verseiben sem ad többet tisztos középszernél, kiütköznek a szerves egészet alkotás hiányosságai és zavarai, nemegyszer vét az érzéki megjelenítés és az egységes esztétikai átformáltság törvényei ellen. Sokszor közvetlenül kiprédikálja, nem emeli az esztétikum szférájába erkölcsi tanításait. Mai ízlésünktől távol áll patetikus hangvétele, pedagógiai célzatossága. Olvasóját elsősorban az a féltő, aggódó szeretet ragadja meg, amelyet – olykor Reményik Sándor frazeológiáját utánózva – népe és szülőföldje iránt érez. Szenvedélyes hangon száll szembe a megosztottság, a széthúzás, a testvérharc rossz, ártó szellemével. A legszebben, a legmegindítóbban talán a *Könyörgés* című költeményben, melynek üzenete napjainkban is fájdalmasan időszerű:

Uram!
 Nem magamért imádkozom.
 Ez a legnehezebb imádság.
 Nagy terhem van. A népemet hozom.
 Már meginognék, mint a nádszál,
 de erőt önt belém a bizalom.
 Láncszem vagyok.
 Velem imádkozik a népem.
 A magyarok a földön és az égben.
 A láncot tartják erős angyalok.
 Imádkozik az ország.
 Hozzád emeli, Isten, e nép arcát,
 és színed előtt könyörögve ellép.
 Uram!
 Az egyetértés nagy kegyelmét
 add meg nekünk, add meg nekünk.
 Legyen az mindennapi kenyerünk.
 Ámen.

A kötetet mámoros természetélmény hatja át. A leggyakrabban a székely tájak elbűvölő szépségét becézi. Idevágó verseivel nagyrészt illusztrálhatnánk azt a fényképalbumot, mely Székelyföld leggyönyörűbb vidékeit mutatja be (*Nézem a fenyőfát, Székelyföld, Somlyói alkonyat, A csorgónál, Gyilkostói emlék, Napkelte a Hargitán, Szent Anna tavához, Betakarták a szénát, A Hétforrás jajja*). Csíki barátok című versében azt írja, hogy Assisi Szent Ferenc, miután végleg elhagyta Umbriát, Csíkban telepedett le, oda vonzotta a gyönyörű tájak, az erdők, a forrásvizek varázsa. Szelleme tovább él csíki követőiben és híveiben.

Irodalmi, hittudományi, egyház- és nemzetpolitikai tanulmányait többek között a *Thelogiában*, a *Bölcseleti Közleményekben*, a *Magyar Kultúrában*, a *Vigiliában*, az *Erdélyi Iskolában*, a *Hitelben*, az *Új Erdélyben* és a *Termésben* tette

közzé. Ezek a sajtóorgánumok nemcsak római katolikus kötődéseit szemléltetik, vallanak útkereséséről, a korszak magyar szellemi életében elfoglalt helyéről is. Eszmevilágát jelentős mértékben formálta az 1930-ban alapított *Erdélyi Fiatalok* című kolozsvári folyóirat körül kibontakozó szellemi mozgalom, mely az impériumváltás után felnövekvő, a megváltozott körülményekre az idősebb korosztálynál nyitottabb és fogékonyabb, a korszerű ön- és helyzetismeret igényével fellépő ifjú nemzedéket vonultatta föl. Nézetei elsősorban az 1936 és 1944 között Kolozsvárt megjelent *Hitel* című „nemzetpolitikai szemle” törekvéseivel mutattak rokonságot, amelynek társadalomkritikai szemléletét és szociográfiai érdeklődését a magyarországi népi írómozgalom alapozta meg. A folyóirat munkatársai közül a római katolikus egyházhoz is közel álló Venczel Józsefhez fűzte a legbizalmasabb kapcsolat, de – keresztény értékrendjét és szellemi nyitottságát egyszerre illusztrálva – baráti köréhez tartozott például a konzervatív irányzathoz sorolható György Lajos, a Helikon-mozgalom polgári értékrendje iránt elkötelezett Kiss Jenő vagy a népi írómozgalom balszárnyához kötődő Szabédi László is. A népi mozgalom és az erdélyi reformnemzedék eszméit közvetítette az 1942 és 1944 között negyedévenként megjelenő kolozsvári folyóirat, a *Termés* is, melynek szerkesztőbizottságában többek között Kiss Jenő és Szabédi László is helyet kapott.

Eröss Alfréd erdélyiség, népiség és katolicizmus egységbe foglalására törekedett. Több-kevesebb tudatossággal ezeknek az eszméknek a képviselőit vállalkoztak a felsorolt folyóiratok is. Konceptióját 1943 augusztusában a *Magyar Kultúra* hasábjain fejtette ki a legrészletesebben *Népiség és katolicizmus* címmel. Az akkor oly népszerű és széles körben ható – többek között Kodolányi János és a debreceni Gulyás Pál által is lelkesen propagált – „finn példa” követésére buz-

dított. Szerinte a szovjet birodalom ellen hősies önvédelmi harcot vívó Finnország „bámulatos erejét a földhöz való szeretet és a népi kultúra határozza meg”. Elutasítja azt az előítéletet és vádat, hogy a római katolikus egyház érzéketlen és közömbös a népi hagyománnyal szemben. Nem igaz, hogy ami Magyarországon népi és magyar, az szükségképpen református is, egyháza „mindenkor az igazi népiség erős támasza, nevelője, barátja volt”. „A magyar nép ügyét” most is „szívén viseli”, s érdekei védelmében, kultúrája felvirágoztatásában kész testvérkezet nyújtani másoknak. Az értelmiség legfőbb hivatásának – Benedek Elek és az *Erdélyi Fiatalok* nyomdokaiba lépve – a népnevelő munkát tekinti: „Mindenkinek, akit népünk anyagi és erkölcsi áldozatok árán maga fölé emelt papnak, mérnöknek, tanítónak, orvosnak, vezetőnek: egész tudásával és lelki erejével szolgálnia kell a népet... A benne szunnyadó nemes törekvések és erőforrások csak akkor érnek meg a nemzeti élet kenyerévé, ha feltörjük s műveljük az ugart, ha a tudomány csatornáival öntözzük s a hit napsugarával világosítjuk. Meg kell tehát teremteni a kapcsolatot a hit, a tudás szentélyei és a nép között.” Az egyik legsürgetőbb feladat „a munkásság visszahódítása, megmentése”.

Az idézett eszméket igyekezett népszerűsíteni mindennapi tevékenységében is. Nemrég előkerült, kiadatlan naplójában jegyezte föl például azt az adatot, hogy 1944. szeptember 26-án a pannonhalmi klerikusoknak Erdélyről és a népi katolicizmusról tartott előadást. Egyháza és hazája megújulását a „viszsa a néphez!” jelszó jegyében képzelte el. Voltaképpen az *Erdélyi fiatalok* programját ismételte meg, nemcsak a maga, hanem egész nemzedéke nevében is fogalmazott, amikor az említett napló egy másik helyén így vázolta föl az általa megálmodott jövő képét: „Kívánjuk a leszámolást a régi nyárspolgári élettel. Új rendet akarunk a társadalmi és egyéni életben: egészségesebb, igazságosabb, önzetlenebb életet. Nagyobb

tervszerűséget a gazdasági vonalon, több megértést a személyi érintkezésben, egyszerűbb közigazgatást, tiszta erkölcsöket, őszinte beszédet, a közjó becsületét, kötelességtudatot és felelősségérzést mindenki-ben... Vissza a néphez, vissza a néphez! Vissza azért is, mert a nép őrzi még a szent hagyományt, az ősi magyar jelleget és a Szent István-i hitet. A theologia perennis csodálatos módon él és eleven erő a magyar nép többségében; eleven láng a székelységben, a szegedi halászsoknál, a palócoknál, a magyar és katolikus Dunántúlon. De a kálvinista falvakban is él, mint parázs a hamu alatt. Ha a szörnyű világrombolás rajtunk átvonuló gépezete nem tapodja el s nem rúgja szét e szent tüzet, hanem csak hamuját veti rá, akkor egy szebb napon felszítjuk ezt a tüzet, s lesz ismét világló, lobogó, lánggal égő és tisztult fényben fürdő szent magyarság, magyar katolicizmus, drága Magyarország.”

Szemléletét és magatartását a kisebbségi sors tapasztalatai is formálták. Szerepvállalása sok tekintetben Márton Áronéval mutat rokonságot. Eszményképe a céltudatos közösségi ember. Az alsó néposztályok társadalmi és kulturális fölemeléséért szállt síkra, elítélte az arisztokrácia gőgös, elkülönülő, a népet lenéző magatartását. A papságnak nem az arisztokráciával, hanem a néppel kell szót értenie, szakítania kell az úrhatnám-ság, a kényelemszeretet és a gőgös elzárkózás örökségével, kísértéseivel. Gondolkodását – evidens módon – erőteljes, keresztényi részvétellel átítatott szociális érzék hatotta át. Nemzet és egyház, magyarság és kereszténység egymásra utaltságát, elválaszthatatlan összetartozását hirdette. Az ökumenizmus eszméjének egyik korai szószólója volt. Ehhez Benedek Elektől kapta az első ösztönzéseket, aki a felekezeti türelmetlenséget a nemzeti és a nemzetiségi összefogás egyik legfőbb akadályának tekintette.

Hitéleti és teológiai munkássága igen gazdag és szerteágazó. Első műve egy évvel az érettségi után, 1929-ben jelent meg *Szent József kis zsolozsmás könyve* címen. Az 1930-

as évek második felében német nyelven publikálta teológiai tanulmányait, melyek jórészt a római tanulmányi évek alatt születtek, s Rómában, Berlinben és Freiburgban letek kiadóra. 1940-ben az aradi *Vasárnap* című folyóirat április-májusi számában látott napvilágot, majd különlenyomatként is megjelent *Majláth püspök lelki arca* című tanulmánya. 1941-ben Kolozsvárt *Egyház és élet* címmel „erdélyi katolikus évkönyv”-et állított össze. Ebben többek között verseket tett közzé Dsida Jenő kéziratok hagyatékából, s rövid, névtelen – tehát a szerkesztői gyakorlatnak megfelelően általa írt – cikkben méltatta a „poeta angelicus” életművét, elsősorban az erdélyi magyar katolikus irodalomban betöltött szerepét. Azt a Dsida-irodalomban alig ismert adatot is följegyezte, hogy Reményik Sándor utolsó, dédelgetett tervei közé tartozott a hátrahagyott Dsida-versek összegyűjtése és közreadása, amelyet betegsége és nemsokára bekövetkezett halála miatt már nem tudott valóra váltani. *A megváltás* (A megváltás dogmája Scheeben teológiájában) című, 1942-ben Kolozsvárt megjelent könyve a XIX. század egyik legnagyobb dogmatikusának a megváltás-tanát elemzi. Ugyancsak 1942-ben tette közzé Szegeden *A pap Krisztus misztikus testében* című dolgozatát. 1943-ban a *Hitel* hasábjain *Mítosz, vallás és irodalom kapcsolatát* elemzi. 1944-ben *Az egység útja és az ökumenikus mozgalom* címmel a keresztény egyházak együttműködésének a lehetőségeit és távlatait veszi számba az *Új Erdélyben*. Ugyanebben az évben *Az emberi személy problémája* című, a *Bölcséleti Közleményekben* megjelent értekezésében a céltudatos közösségi ember ideáját és önalakítását taglalja. A *Termés* 1944. évi nyári számában *Metafizika az irodalomban* címmel közölt tanulmányt. 1944-ben a budapesti Szent István Társulat gondozásában látott napvilágot *A vallásnevelés* című monográfiája.

1944. szeptember 15-én, kevéssel Románia háborúból való kilépése után, amikor a front már közeledett Kolozsvárhoz,

feletteseitől engedélyt kapott, hogy családjával együtt elhagyja Erdélyt. Viszontagságos, légiriadók és szőnyegbombázások miatt meg-megszakított utazás várt rá. Szeptember 27-én a magyar ciszterci rend központjában, a zirci monostorban kötött ki.

Zircet minden bizonnyal azért tűzte ki úti céljául, mert egyházától azt a megbízást kapta, hogy készítse elő a kolozsvári kispapok odaköltözését. Időközben ugyanis Sándor Imre, akit Márton Áron 1940-ben Észak-Erdély püspöki helytartójává nevezett ki, a kolozsvári teológia Zircre telepítéséről határozott. Az október 15-ről 16-ra virradó éjszaka egyik tanárunk, Szentiványi Róbert kíséretében meg is érkezett a monostorba a kispapok első, tíz fős csoportja, akikhez később még heten csatlakoztak. Ott viszonylagos nyugalom és biztonság várta őket, s folytathatták az 1944–45-ös tanévet. Október 18-án már meg is kezdték az előadásokat.

Ennek az időszaknak a legjelentősebb és legfőlemelőbb eseménye, hogy az 1944-es advent második vasárnapján, december 10-én Mindszenty József püspök, akit a nyilasok két héttel korábban megfosztottak szabadságától, a veszprémi börtönben pappá szentelt öt Zircről odaérkezett kolozsvári levitát: Birtók Ferencet, Bodoni Árpádot, Gelért Lászlót, Oláh Áront és Pál Dénest. A papszentelés a pápa engedélyével történt, s előzetesen levélben tájékoztatták róla Márton Áron gyulafehérvári püspököt. A kispapok a Zirc és Veszprém közötti huszonhat kilométeres távolságot gyalog tették meg. A nem messze húzódó front felé közeledtek. Útközben szembetalálkoztak olyanokkal, akik a hadszíntérről jöttek, s megkérdezték tőlük, hogy bevetésre mennek-e. „Igen. Bevetésre, hitünk bevetésére” – hangzott a válasz.

Minderről Bodoni Árpád számolt be hatvan esztendő múlva, 2004-ben, amikor gyémántmiséjét tartotta. A pap-

szenteléssel kapcsolatos emlékeit így elevenítette föl: „Két emeletnyivel a föld szintje alatt, a börtön folyosóján a püspök vette a vállkendőt, rátette a vállunkra, elmondta az imát... Mi rongyosak és fáradtak voltunk. Mikor a Mindenszentek litániája következett, lefeküdtünk a földre, de utána nem tudtunk felkelni, nem volt erőnk. A püspök úr és két kispap kellett segítsen nekünk felállni.” Az így fölszentelt leviták közül Gellért László is megérte gyémántmiséjét. Ő azt emelte ki, hogy általuk, „öt porszem által” került kapcsolatba egymással a XX. századi magyar katolicizmus két messzire fénylő szelleme, Márton Áron és Mindszenty József: „Valószínűleg ez a papszentelés volt az egyetlen kapcsolat Veszprém és Gyulafehérvár között a háború idején. Büszkék is voltunk rá.”

Eröss Alfréd Mindszenty Józsefet személyesen is ismerte. 1944. október 13-án délután találkozott vele Zircen, amikor a nemrég fölszentelt veszprémi püspök az apátságra látogatott. „Kedvesen emlékezett meg írásaimról, s rögtön gyóntatási felhatalmazást adott az új egyházmegyére” – olvashatjuk naplójában. Advent első vasárnapján, december 3-án beszámolt letartóztatása körülményeiről is. A rendhagyó papszentelésről *Krisztus újra útnak indult* (Mindszenty Józsefnek, a szentelő püspöknek) címmel megindító, magasztos hangú verset írt:

*Öt tanítványom reggel útnak indult
Az ország útján sárban, verítékben,
Szent gondolatban én is velük léptem,
És csatamosan léptünk be a várba,
A püspök őket börtönében várta.
Öt tanítványom reggel útnak indult.*

*A börtönben szentelte őket papnak,
Isten-szabadság kegyelmét vívőknek,
Meváltás–örökélet hirdetőknél.
Az emberek rabja most a Püspök,*

*És szenved, mert az emberekért küzdött.
A börtönben szentelte őket papnak.*

*Nem volt ott alba, csillogás, melegség,
Csak áhítat, Szentlélek, karizma.
Sáros a csizma, de a lélek tiszta.
Sötét a börtön, de a nyirkos földön
Őt ifjú szívében Isten napja följön,
Hogy millióknak legyen szűz melegség.*

*Őt tanítványom friss áldása rajtam,
Derűjük Isten-boldogság csírája,
Hatalmuk minden hatalom királya,
S a Jegy, amit beléjük írt a Lélek,
Örök, miként a boldogság s az Élet,
Melynek áldása mindörökké rajtam.*

*Őt tanítványom reggel útnak indult
A kereszt útján tűzben és tövisben.
Együtt megyünk. Országutunk az Isten,
Lelkünk a Lélek, és testünk az Oltár,
Bennünk az Ige, buzdít, int és szolgál.
Őt levitában Krisztus útnak indult.*

Egy héttel később Zircen celebráltak ünnepi szentmisét a Krisztus szolgájává avatott leviták a zirci apát, Endrédy Vendel közreműködésével. A háborús körülmények miatt akkor még nem tudtak hazatérni Kolozsvárra. A primícia után három hónappal, kevéssel hazaindulásuk előtt azzal a kéréssel keresték föl Apor Vilmos püspököt Győrben, hogy ha nem tudnak visszamenni Erdélybe, helyezze el őket egyházmegyéjében. Erre ígéretet is kaptak. Alig két hét múlva a székely származású püspök vértanúhalált halt.

Ebben a tragikus időszakban keletkeztek többször is idézett naplójegyzetei, melyek a reveláció erejével és hitelességével mutatják be jellemét és gondolkodását. Híven

ábrázolják az akkor uralkodó közhangulatot, lélektani szempontból is hitelesen és elfogulatlanul mutatják be az emberek viselkedését, a megszállókat éppen úgy, mint a megszállottakat, s örökítik meg egy szent életű ember, egy nagy egyéniség töprengéseit, vívódásait, heroikus helytállását.

Eröss Alfréd határozottan szembefordult a fasiszta barbársággal, a menekülő német hadsereg gátlástalan pusztításaival és harácsolásával. 1944. október 8-án kelt följegyzésében így jellemezte Magyarország akkori helyzetét: „Még most is legnagyobb ellenségünk a régi. S mi két tűz között őrlődünk. És a Nagyboldogasszony palástjába fogózunk!” Rokonszenvet érzett az egyszerű orosz katonák természetes embersége és ösztönös vallásossága iránt: „Rousseau és a múlt század felvilágosodott írói sokat álmodtak a természetes emberről, akit semmiféle kultúra meg nem rontott, hanem ösztöneinek jósága szerint él. Virág Benedek is eszményi képet fest róla. Mi láttuk a valóságban ezt az ösztönembert. Van benne sok jóság valóban. Elérzékenyül, és a legtöbb segít a szegényen. Nem oly rideg s száraz, mint az úriember Nyugaton... És ezt a természetes jóságot többre becsülöm bennük, mint a kultúrember külsőséges illem-tudását.” Az egyik orosz parancsnok fölháborodott, amikor „a sebesült magyar katonákat szalmán, az »urakat« pedig ágyban fekvé találta”. „Olyan dolgok ezek – vontá le a tanulságot Eröss Alfréd –, amelyekre rég magunktól rá kellett volna jönni, s most tanulni kell.”

Tudta, hogy Európa új és kevés jót ígérő fordulat előtt áll, de reménységgel töltötte el a gondolat, hogy a történelmi változásokat Isten vezényli, aki a rosszat is jóra fordítja. 1944. szeptember 30-án minderről így elmélkedett: „Ennek a mai szörnyű pusztulásnak is elég világos vonalakkal írja be célját Isten a történelembe. Egy romlott társadalom merev és szűk korlátokba szorított vallásosságát kell kiszabadítani a krisztusi szabadságba. Küldött Isten prófétákat, szenteket és lánglelkű

apostolokat. Nem tudták fölrázni az európai keresztények lelkiismeretét. Figyelmeztetett sorscsapásokkal, háborúkkal és Trianonnal. Ez sem használt. Most jön Asszur és Babilon se-rege. El fogja seperni a romlott társadalmi kereteket és szűk korlátokat. Könny és jajgatás közt kincsek és szentélyek omlanak porba. De a romok fölött egy új, egészségesebb, egyszerűbb és szabad kereszténység fog fölvirágozni.”

Ebben a stációjárásban, a világégés földi poklában nagy mélységek tárultak föl, katarikus igazságok szólaltak meg a följegyzések írójában. Assisi Szent Ferenc megragadottságát és lényegességlményét idéző – a *Székelyek dicsérete* című kötetből is ismert – természetérzék munkált benne. „Mikor Szent Ferenc reggelén kisütött a nap, már száraz utakon járhattunk a kertben. Mindig új szépségeket fedezek föl. Egy-egy csodálatos fenyőt, virágzó kőrist, egy eldugott nyírfát, a tisztások völgyhajlatát, fenyők mögött egy pirosuló, izzó vérbükk. A Cuha vize is kitisztult, de bőven csobog. A tó fölött a lépcsőnél sokáig állottam, és az ötszörös vízesés csipkeverő művészetét csodáltam. Nincs az a brüsszeli csipke, mely vetekedhetne a fehér habok finom formáival” – olvashatjuk az október 4-én írt följegyzésben. A teremtett világ szépségében és tökéletességében a Teremtő arcát, a Vele való találkozás egyik legegyszerűbb és leghatékonyabb eszközét, a Hozzá vezető út lépcsőfokát ismerte föl. A természet rendjében, törvényeiben az ember és a társadalom életében hasznosítható tanulságokra döbrent. Olykor – Reményik Sándor egyik szép metaforáját idézve – az Isten alkotta túlvilági „szőnyeg visszája”-ban, az erdők, a mezők birodalmában talált vigaszt és menedéket gyötrelmeire, idevágó megfigyelései és gondolatai nemcsak bölcseleti, hanem irodalmi és stílári szempontról is a napló legmegragadóbb részletei. Hite és derűlátása is a természet jelenségei, törvényei által nyert megerősítést. Szent Bernáthoz hasonlóan ő is a tölgyek meg a bükkök tanítványává szegődött.

Újra és újra tanúságot tett nemzete, hazája és egyháza

iránti rendületlen hűségéről és szeretetéről, készen állt a legnagyobb, a legkrisztusibb áldozatra is. A legelviselhetlenebb megpróbáltatások és szenvedések pillanataiban a Magyarok Nagyasszonyához fohászzkodott oltalomért. Egyre tudatosabban, olykor végrendeletszerű komolysággal és elszántsággal készült arra a vértanú szerepre, amely az 1940-es évek végén sorsában csaknem beteljesedett. „Alter Christus vagyok: nekem is életemet kell adnom testvéreimért” – írta az 1945. március 6–8-án keletkezett naplórészletben.

Eröss Alfréd a kolozsvári teológusok második csoportjával 1945. április 23-án indult vissza Erdélybe. A hazautazás napján keletkezett naplójegyzetében így hirdette az élet, a természet diadalát a halál fölött: „Gyönyörű tavasz van. Az őszi vetés zöldül. A magnólia virágzik, bár külső szirmait megbarnította az éjszakai fagy. Az erdők, kertek fái lombba öltözködtek, és virággal cicomázzák magukat. A rét s a mező illatos a rengeteg virágtól. Madárkoncert zeng a fák közt, vadgalambok búgnak s turbékolnak az angolkertben a katonasírok felett.”

A teológia 1945 őszén ismét Gyulafehérváron kezdte meg működését. Eröss Alfréd is a püspöki székhelyen töltötte hátralévő éveit. Szülei egy ideig még a kincses városban maradtak, 1947-ben pedig Tordán telepedtek le. Eröss Alfréd a nyári szünidőket évről évre otthon töltötte.

Az idő tájt egyre tudatosabban és elszántabban váltotta valóra a papi magatartásról szőtt korábbi elképzeléseit. Elvegyült a hétköznapi életben, a legegyszerűbb emberekkel is szóba elegyedett, mindenkivel kereste az ismeretséget és a barátságot, bekapcsolódott ártatlan szórakozásokba is. A lehető legszerényebben viselkedett, egyszerű ruhákban járt. Fáradhatatlanul munkálkodott. Akkor írt művei közül mintegy ötven év késéssel, 1998-ban jelent meg Gyulafehérváron *Lelkipásztori néprajz* című könyve. Ez a monográfia újabb

dokumentuma népiséggel ötvözött katolicizmusának. 1949 elején Márton Áron javaslatára titokban a gyulafehérvári egyházmegye püspökévé szentelték.

A sztálinista fordulat után egyházát is, őt is egyre több zaklatás és fenyegetés érte. A további megpróbáltatásoktól végzetes betegség, az agytumor mentette meg. 1950 nyarán szüleinél lett rosszul Tordán, ahonnan a kolozsvári klinikára szállították. Ott halt meg 1950. július 31-én. Így kerülhetett el – Virt László szavaival – a letartóztatást és a valószínű börtönhalált, ami több sorstársára is lesújtott azokban az években. A Szent Mihály templomban ravatalozták föl. A gyászszertartás után holttestét szülei kívánságára Tordára szállították.

A halálát követő évtizedek politikai és világnézeti dogmatizmusa, kirekesztő szemlélete csaknem teljesen kitörölte a nevét a nemzet és az egyház emlékezetéből. Az 1989-es fordulat teremtett lehetőséget arra, hogy a XX. századi Erdély egyik legjelentősebb egyházi személyisége végre elfoglalhassa méltó helyét a magyar művelődés panteonjában.

A megmaradás reménye

Ady Endre azt jósolta *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, 1905-ben keletkezett esszéjében, hogy a toleranciából, demokratikus gondolkodásból és európaiságból az anyaországnak története során mindig magas mércét adó, három kultúrát egyesítő Erdély fogja megszülni a jövő nagy magyar tehetségeit. Az azóta eltelt évtizedek – az impériumváltozással bekövetkezett súlyos megpróbáltatások ellenére is – mintha igazolták volna ezt a próféciát. Erdély adta nekünk Kós Károlyt, legnagyobb, iskolát teremtő építőművészünk. Erdély fia volt Szabó T. Attila, a XX. század legkiválóbb magyar nyelvtudósa, aki egymagában fölért egy egész intézménnyel. Erdélyben élt és dolgozott Kelemen Lajos, minden idők egyik legkiemelkedőbb magyar művelődéstörténésze. Erdély szülte Márton Áront, a magyar katolicizmus egyik legtisztább és legfénylőbb szellemét, a kisebbségi magyarság lánglelkű apostolát. Erdély kultúráját gazdagította Gy. Szabó Bélának és Buday Györgynek, a két nemzetközi rangot és hírnevet szerzett grafikusnak az életműve. Erdélynek köszönhetjük Dsida Jenőt, a magyar költészet játékos angyalát, a szavak mágusát, a forma zsonglőrijét, aki – ma már tudjuk – líránk első vonalába tartozik; Erdélynek Tamási Áront, XX. századi irodalmunk egyik legeredetibb hangú, világirodalmi rangú elbeszélőjét.

Es Erdély adta nekünk Szervátiusz Tibort is, napjaink egyik legzseniálisabb, korszak-meghatározó szobrászművészt, Bartók Bélának – aki maga is az „erdőn túl” született – egyenes ági leszármazottját a saját művészeti ágában. Jelentőségét Solymár István így összegezte: „A kelet-közép-európai szobrászat legújabb fejezetét az ő nevével lehetne kezdeni.” Művésze azt a bartóki igazságot illusztrálja, hogy a nemzeti hagyományok legősibb és legmélyebb rétegeibe való alámerülés nem

provincializmushoz vezet, ellenkezőleg: szükségszerű feltétele és lépcsőfoka az egyetemességnek. A népi kultúra alkotásai nemcsak csupán a „sajátosság méltóságá”-ról tanúskodnak, hanem a „tisztá lét”-ről, a népek összefüggéseiről, közös élményeiről és vágyairól is. A nép tiszta álmához lehajló egyetemesség szólal meg Bartók zenéjében, népi és egyetemes korrelatív egységről beszélnek ékesszólóan Szervátiusz Tibor alkotásai is.

Pályája Erdélyből indult és Erdély-központú maradt akkor is, amikor 1977-ben a romániai nemzetiségi politika abszurditásai, a Securitate zaklatásai arra kényszerítették, hogy – Csiki László szavaival – a „sánta történelem” egy másik lábnyomába lépjen, szülőföldjéről az anyaországba költözzön. Megrendítő körülmények között hagyta el Erdélyt, távozása soha be nem hegedő sebet ejtett a szívében. Új állomáshelyén nehezen találta meg otthonosságát és nyugalomát. Olyan jelekkel és szertartásokkal enyhítette fájdalmát, amelyek szülőhazájára emlékeztették. Megindítóan vallott minderről Babiczky Klárának: „A házamat Budapesten úgy építettem, hogy az emeleti erkélyen, fenyőgerendákból magam ácsoltam a korlátot. Olyan lett, mint egy gyimesi kerítés. Reggel mindig kiállok oda, betájolom Erdélyt, Kolozsvárt, Gyimest, s arrafelé fordulva kérem a Napot s a Magyarok Nagyasszonyát: Máriát, segítse meg Erdélyt s az erdélyi magyarságot.”

Művészi hajlamait a családi házból örökölte. Kincses Kolozsvárt, édesapja, Szervátiusz Jenő, a két világháború közötti korszak egyik legkiválóbb erdélyi szobrásza mellett sajátította el a mesterséget, s mire felcseperedett, már csaknem meg is ismerte annak minden titkát és fortélyát. Szülei a kisebbségi sors legnagyobb megpróbáltatásaiban és megaláztatásaiban is hívek maradtak magyarságukhoz, ebben a szellemben nevelték gyermeküket is. Sokat elmond a családban uralkodó légkörről, hogy 1940. szeptember 11-én darutollas magyar sapkában, édesapja kezét fogva vett részt azon a Kolozsvár főterén meg-

rendezett ünnepségen, amelyen az Észak-Erdélybe bevonuló magyar honvédeket köszöntötték. Korán útnak indultak, hogy jó helyük legyen, s csakhamar édesapja nyakában kötött ki, hogy mindent láthasson és hallhasson. A padlás rejtekéből, a paplanhuzat alól egyszerre előkerültek a nemzeti színű zászlók, és az egész teret beborították. A honvédek térdig jártak a lábuk elé szórt virágban. Az összegyűlt emberek sírtak és nevettek, a katonákat ölelgették, a kezüket szorongatták, és egymás nyakába borultak felszabadult örömeikben. „Ez életem legnagyobb, legszebb élménye, semmi sem múlta felül azóta sem” – vallott erről az emlékééről a közelmúltban feleségének, Szervátiusz Klárának.

Szervátiusz Jenő az 1920-as évek közepén – jeles elődök nyomába lépve – Nyugat-Európában, két éven át Párizsban készült hivatására. Hazatérve elvégezte a kolozsvári román nyelvű Képzőművészeti Főiskolát, és szívvel-lélekkel bekapcsolódott a Trianon után új életre eszmélő Erdély magyar művelődési életébe. Az akkor kibontakozó szellemi irányzatok közül elsősorban a transzszilvanizmushoz, az autonóm erdélyi hagyományok őrzését és gyarapítását hivatásának tekintő Helikon-mozgalomhoz fűzték szoros szálak. A Marosvécsen 1926 és 1944 között minden év nyarán tanácskozásokat tartó írói csoportosulást Bánffy Miklós, Kemény János és Kós Károly triásza irányította. Az 1929-es marosvécsi találkozóon Kós Károly előterjesztésére fogadták el azt a javaslatot, mely „az erdélyi képzőművészek szabad munkaközösségé”-nek a létrehozását célozta. A Barabás Miklós Céh néven 1930-ban – Szervátiusz Tibor születési évében – megalakult és Kós Károlyt elnökévé választó egyesület 1944 őszéig fogta össze a korszak legtehetségesebb erdélyi magyar festőit, grafikusait és szobrászait. Tagja volt Szervátiusz Jenő is, szobrai föl-föltűntek a céh által rendezett tárlatokon. 1933 és 1936 között Szolnay Sándorral együtt a megszűnt kolozsvári magyar művészképzés újraindítására is kísérletet tett: a Minerva nyomda

emeleti traktusán, kettejük közös műtermében magániskolát nyitottak. Ennek az író- és művésznemzedéknek a tagjai nem a nemzeti, nemzetiségi elzárkózást és öncélúságot hirdették. Erdélyiségük – Áprily Lajos szavaival – „világfigyelő tető” volt, „nem szemhatárszűkítő provincializmus”. Szervátiusz Tibor őket – közülük első helyen édesapját – választotta mesteréül és példaképéül.

A tenni és segíteni akarás szíve legmélyéből fakadó, csilapíthatatlan vágya először az orvosi hivatáshoz vonzotta. Kerékpárral járta a várost, orvosságot vitt szegény, magatehetetlen betegeknek, injekciózta őket, néhányszor boncoláson is részt vett. Mivel „osztályidegen” származása miatt nem vették föl az orvosi egyetemre, s első, szénnel készült, Kolozsvárt ábrázoló rajzai kiváltották édesapja dicséretét, a családi örökséget folytatta.

Édesapjától tanulta az egykor „Tündéerkert”-nek nevezett országrész szeretetét és azt a művészi hitvallást, mely Erdély felmutatását és szolgálatát tűzte ki legfőbb céljául. Tizenévesen vele együtt járta be többször is szülőföldjét. Később közös vállalkozásaik is voltak, apa és fia együtt formálta meg például Tamási Áron síremlékét Farkaslaka határában. Viszonyukat Csoóri Sándor a két Bolyai viszonyához mérte. „Az Apát és a Fiút – fűzte hozzá –, különbözőségük ellenére is csak hideg elmével, illetve agyafúrtsággal lehetne elválasztani egymástól. Ugyanezt gondolom a két Szervátiuszról is. De miért is kellene őket elválasztanunk?” Szervátiusz Tibor örökölte és akarva-akaratlan elsajátította első számú mestere művészi vívmányait, kamatoztatta azt a vitathatatlan előnyét, hogy eleve magasabbról startolhatott, mint kevésbé szerencsés pályatársai. Alkotásai úgy rejtik magukban s őrzik édesapja termékenyítő világát, hogy föl sem merülhet az epigonizmus vádja. Mert – írja Csoóri Sándor – „egy fiú sok mindent örökölhet az apjától: hajlamot, érdeklődést, ilyen-olyan képességeket, de eredetiséget soha. Mivelhogy az eredetiség nem szakma, hanem a lét

fejleménye.” Amikor észrevette, hogy édesapja mellett élve, vele egy műteremben dolgozva, óhatatlanul az ő mozdulatait és formáit utánozza, tudatosan kezdett védekezni a másolás reflexei ellen, új felületeket, kompozíciókat, megoldásokat keresett. Szerves folytatásaként mindannak, amit édesapja elvégzett, ugyanabból a talajból, gyökérből kiindulva, végül is megtalálta és fölépítette a maga külön világát.

Fiatal szobrászként, a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola növendékeként először szűkebb hazája mindennapi életét és népművészeti örökségét, annak formakincsét és szimbólumrendszerét tanulmányozta, vázlatokat készített Moldvában, Gyimesben, Csíkban és Kalotaszegen. Különösen mélyen ivódott a lelkébe az az élmény, amelyet Magyarvistán élt át egy nagypénteki napon. A templomba tartó kalotaszegi „pompás magyarok” látványa ugyanúgy megbűvölte őt is, mint *A Kalota partján* című vers költőjét, Ady Endrét. Ő maga így idézte föl ezt az emléket: „A kékek, zöldek, pirosak, feketék csodálatos orgiája tárult a szemem elé, s hozzá a gyönyörű, büszke tartású emberek. A lányok, menyecskék mint a hercegnők vonultak az úton a templom felé, piros csizmájuk vakította a szemet... Gyönyörű parasztfeketét láttam, amelyek ösztönöztek a megörökítésre... Akkor születtek első népi figuráim.” Olyan „létportrék” megalkotásával kísérletezett, amelyek nemcsak a modell személyiségét, hanem „egy népcsoport jellemzőit” is kifejezik. Később a magyar történelem és irodalom nagyjait bemutató portréiban is ugyanígy próbálta tömöríteni az egyéni és a közösségi, a nemzeti sors jellegzetességeit.

Édesapja és kortársai hatására, a kisebbségi lét kiszolgáltatottságában fogant meg benne az a küldetéstudat, amelyet a nemzetenkénti eredetiség eszméje és büszkesége ösztönzött. Korábbi szorongásai nem múltak el mindenesztül az anyaországban sem, ahol a nemzeti öntudat gyengülésével, súlyos zavaraival találkozott. Veszélytudatát

tovább növelték a modern civilizáció, a globalizáció kihívásai, amelyek megfosztják az embert a világban való ott-honosságától, földrajzi és spirituális értelemben egyaránt. Művészi törekvéseit alapvetően határozta meg az a fölismerés, hogy a világot gazdagítani kell, nem szegényíteni, gazdagítani azzal, ami a miénk, hiszen – Babits Mihály fogalmazott így – minden nemzet külön szín az emberiség freskóján, külön hang az emberiség koncertjében, az emberiség ellen vétkezik tehát, aki ezt a színt halványítani, ezt a hangot halkítani akarja. A sokféleséget Isten avatta a teremtés egyik legfőbb titkává és értékévé, minden együttműködés és fennmaradás alapjává és biztosítékává, a teremtés tervével, Isten álmával szegül szembe, aki megtagadja vagy megzavarja a lét eredendő polifóniáját, Tamási Aron metaforikus értelme szerint: a hegyeket egyenlővé teszi a sík földdel, hogy magának zugot sehol ne találhasson. Kell, hogy legyen szervező közép, összekötő láncszem az egyedi és az általános között, amely az embert kiemeli korlátozott szubjektumából, és az általános, az egyetemes felé közelíti anélkül, hogy egyénisége megsemmisülne egy parttalan univerzumban. Otthonra kell lelnünk – József Attila szavait idézem – ebben „az otthontalan, csupa-csősz világban”, ahol szívünk „a semmi ágán vacog”. Isten szándékával és akaratával egybehangzó bizonyosság az is, hogy nincs minőségi különbség kis nép és nagy nép között, a kicsik kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal.

Ezek az evidenciák ott munkálnak Szervátiusz Tiborban is. Otthonát, archimedesi pontját Közép-Európában találta meg, s mindenekelőtt a Kárpát-medencében élő magyarság szóbrász-szószólója kíván lenni. Fölmérte a földrajzi elhelyezkedésünkéből és nyugat-európai kötődéseinkből származó konzekvenciákat is. Ő maga így vallott erről: „Ha magyarnak születtem, a művészetet is anyanyelvemen kell beszélnem. Vállalom népem hagyományait, sorsát, történelmét, múltját,

jelenét és jövőjét. Keleti szép örökségünket Nyugatba ötvözve, a Nyugat figyelmét magunkra irányítva, a szobrászat nyelvén erről akarok szólni.” „Szerintem Magyarország szellemi nagyhatalom – fogalmazott egy másik alkalommal. – A mi kultúránk Európában, de a világban is egy külön színfolt. Szépen ötvözi keleti örökségünket a nyugati törekvésekkel. Ezt kell megőriznünk, felmutatnunk. Ez a mi igazi erőnk.” A Németh László által megjelölt „bartóki szintézis” programja tárul föl ezekben az ars poeticákban, ősi és új, népi és modern, keleti és nyugati egységbe foglalásának igénye.

Hogy művészetének a gyökerei milyen messzire nyúlnak vissza az időben, azt az a katartikus élmény is szemlélteti, amelyben az ősi szkíta művészet emlékeivel való találkozása részesítette az 1960-as évek közepén. Az akkori Oroszországban lezajlott utazása során egy szkíta király sírjának a teljes anyagát is láthatta. Ezt az emléket így elevenítette föl Szervátiusz Klárának: „2400 évig be volt fagyva a sír az Altáj-hegység gyomrába, rablók sem foszthatták ki. Ezért aztán számos aranyelet is előkerült, számos szkíta szarvast csodálhattam meg. Ami énreám igazán megdöbbenítő benyomást tett, az például maga a sír, amely olyan volt, mint egy székely csűr. A fából készült építmény gerendamennyezettel rendelkezett, ezen feküdtek a királlyal sírba nyilazott lovak csontjai. A sír közepén fekvő király múmiája igen erősen emlékeztetett engem egy székely férfi arcára. A sírkamra vagy inkább épület falát nemeztakarók fedték, ezek is ismerősek voltak, mert rátétes szűrhimzések díszítették, akárcsak a magyar pásztorok szüreit. A díszítőmotívumok is hasonlóak voltak a miénkhez, emlékeztettek a székely népművészet színvilágára és vonalvezetésére. Csodálattal teli döbbenettel néztem, gyönyörködtem bennük.” Ennek az élménynek a hatására még szenvedélyesebben támadt föl benne az érdeklődés a régmúlt történelme, különösen a magyar őstörténet iránt, amely kihatott művészi pályája alakulására is. A 2006-ban alkotott *Táti*

Ister-pár formavilága, eszmeisége például ötezer évet sűrít magában. Úgy érezzük, hogy az egymás mellett ülő, mitikus szerelmespár időtlen idők óta őrzi a Dunatáj békéjét, nyugalmat, természeti és szellemi értékeit.

Magával ragadta a *Kalevala* világa is, amelyhez illusztrációkat készített. Megbűvölte az eposz ősi egyszerűsége, természetessége, tisztasága és ereje, a runók néprajzi gazdagsága, pompája és derűje. A finnek Elias Lönnrot által egybeszerkesztett kollektív remekművében a debreceni Gulyás Pál a közös eredet dalát, a kis népek apológiáját látta, a magyarság mély, eltemetett, prehisztorikus erőire döbbsent benne, kultúránk atlantiszi sírjához, földalatti folyosójához találta meg a kulcsot. A hősköltemény 16. és 17. éneke arról szól, hogy Vejnemöjnen, a „legkülönb költő”, aki a szó hatalmával közvetlen teremtésre képes, varázsigékkal csónakot épít, de az utolsó három szó nem jut eszébe, ezért munkáját nem tudja befejezni. Elindul a hiányzó szavak megkeresésére, de nem talál rájuk sem a földön, sem az alvilágban. Végül egy egyszerű gulyás Vipunenhez, a fővarázslóhoz, a hajdani vadászemberhez irányítja, aki már eggyé vált az anyafölddel, testén egész erdő nőtt, de alatta maga is tovább él. Vejnemöjnen alászáll a „holt-eleven táltos” testébe, és ott megleli a bűvös szavakat, amelyekkel bevégzi művét.

Erre a jelképes utazásra és tárnanyitásra, a népi emlékezetben, a történelmi hagyományokban való alámerülésre, a vipuneni mélységek föltárására, az emberi és a nemzeti lét totális átélésére vállalkozik Szervátiusz Tibor is. Jelkép-rendszerének a centrumában a székely pietà és a Magyarok Nagyasszonya alakja áll, ehhez a két témához újra és újra visszatér. Az előbbieken a népe keserű sorsa miatt érzett fájdalmát, az utóbbiakban az oltalom, a szabadulás, a megmaradás utáni vágyát lényegíti esztétikumá.

Gyakori motívuma műveinek a Nap és a Hold, amelyekkel először székely és kalotaszegi hímzésekben találkozott

gyermekkorában, később fölfedezte nyomait az ősi hitvilágban és a keresztény hagyományban is. Szent János jelenéseiben fölbukkan egy asszony, akinek ruhája a Nap, lába alatt a Hold, feje fölött tizenkét csillagból álló korona. Ebben a gyönyörű látomásban – vélekedett Szervátiusz Tibor egy Hajdú Demeter Dénessel folytatott beszélgetésében – egyesül az ősidőkben kialakult anyakultusz és a keresztény Mária-tisztelet. Mária azért áll a Holdon, mert a Hold az asszonyiség, a termékenység szimbóluma, s azért öltözik a Napba, mert ez az égitest a férfi – Assisi Szent Ferenc Nap-himnuszában a Teremtő, az Életadó Isten – jelképe, a kettő együtt pedig a megtermékenyülés, a szaporodás, a folyton újjászülető élet ősi mítoszát, örökös körforgását idézi. Tetten érhető benne a régi ember megbűvöltsége, mitikus látásmódja is, aki „mindig kozmikus viszonylatokban látott és gondolkodott”. A csángóknál a Fénynek, a Napnak ez az ősi eredetű kultusza ösztönös formában s a keresztény motívumkinccsel összefonódva máig fennmaradt: hajnalban kimennek a hegytetőre, s a felkelő Napban a csodatévő Babba Máriát keresik.

Művészetének a magyar történelem a legfőbb ihletője. Szobraiban föl-fölidézi múltunk tragikus eseményeit. Emléket állított (még ha csak tervben is) a Szent Koronának, a madéfalvi veszedelemnek, Trianonnak, Szárazajtnának, a Magyar Apokalipszisnek, az 1848–49-es és az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak, külön a 301-es parcellának. *Szülföldem, Erdély* című, 1964-ben alkotott kompozíciójának eredetileg a *Börtön* címet adta: vízszintes és függőleges oszlopai egy börtön rácsait idézik, ugyanakkor egy nagy keresztet formáznak, a rácsok mögül vaslemezből kalapált emberi maszkok néznek ki a szabad világba fájdalmas, szenvedő vágyakozással. Megörökítette Attilát, Isten ostorát, világegyesítő karddal a kezében; Dózsa Györgyöt, a „megevettek királyá”-t, akinek permanens tüzet táplál megcsonkított, végtagok nélküli, a trianoni Magyaror-

szágra emlékeztető teste, trónusa előtt vigyázzba dermedt s a hűségre gondolt egy kárpátjai, Vári Fábrián László költő; Petőfit, aki – mint a fák – állva marad a halálban is; Ady Endrét, a „Vitézi Isten”-t, aki – Nagy László gyönyörű látomása szerint – bűvölve addig figyel a legkeményebb kőből, az andezitből, amíg a végzet szóba nem áll velünk; Móricz Zsigmondot, akiből – az ő szavait idézem – „minden gömbölyű piknikussága ellenére nagy alföldi erő, félelmetesen ősi földhöz kötöttség, parasztság, rejtelmes, bálványszerű komolyság” árad; Szabó Dezsőt, akinek mahagóniba faragott tekintetéből vesébe látó szigor, ellenálló és számonkérő dac és keménység sugárzik; Bartók Bélát, a nagy eszményképet, akinek – Adytól kölcsönözve a jelzőket – „lámpás, szép fejből” vakító fény és tisztaság ragyog; Kós Károlyt, akinek barázdált arcán – ahogyan Kányádi Sándor látta – „az idő aláfol, / mint az olvadó hó / a vén Maguráról”; Németh Lászlót, aki bizonyára azon töpreng, hogy miért szorult a magyarság kisebbségbe a saját hazájában is, olyan mélyre ráncolja a homlokát. A konok, mindenre elszánt, megalkuvást és kompromisszumot nem ismerő ellenálló, a végzet hatalma ellen lázadók, az életükben, halálukban és halhatatlanságukban is a szenvedés, a pusztulás, a megaláztatás, a kiszolgáltatottság ellen tiltakozók és mozgósítók a hősei, akik csaknem kitörnek a legsűrűbb anyagból is, nehéz állni a tekintetüket.

Hozzájuk hasonlít Szervátiusz Tibor is: „a fönnmaradás és a megmaradás... reményét és szerelmét” önti formába legyőzhetetlen, a romániai kisebbségi lét megpróbáltatásaiban megedződött vitalitással. *Kolozsvári Krisztusa* sem néma, engedelmes mártír, hanem lázadó hős, aki – Kovács István költő érezte így – az emberek védelmében szembeszáll Istennel, nem engedi megfeszíteni és föltámasztani magát, két méter magas, szürke csontváza felénk zuhan, hogy kitárt karjaival és a hatalmas szögekre görbülő tenyerével magához öleljen minket.

A monumentális szobrok drámai feszültségét, tragikus pártosztát és heroizmusát oldják bensőséges lírává népi és archaikus fogantatású kis szobrai és érmei. Olykor pihenésképpen és a formai kísérletezés, az erőgyűjtés szándékával fából kicsi bálványokat, madonnákat, csángó és kalotaszegi lányokat farag. Ezek a szobrok és érmek megmutatják a nagy szobrok üzenetének érzelmi hátterét, kifejezik a szülőföldje és népe iránt érzett mélységes szeretetét és rendületlen hűségét. Gyöngédségük, derűjük hittel és reménységgel tölti meg szívünket golgotajárásunk, a szétszórtság, a testvérharc, a Magyar Apokalipszis reménytelenségében.

ALKALMI ÍRÁSOK

Egri ajándék a csángóknak

Eger történetének az egyik legszebb és legvonzóbb fejezete az a kapcsolat, mely a legmostohább sorsú magyar etnikai közösséghez, a csángókhöz fűzte és fűzi napjainkban is.

1831-től itt végezte teológiai tanulmányait, 1836-ban frissen fölszentelt minorita szerzetesként innen indult vissza szülőföldjére, Moldvába Petrás Incze János (1813–1886), a csángó kultúra kutatásának egyik kezdeményezője és úttörője, a csángó népköltészet első gyűjtője és – részben a sokatmondó Rokonföldi álnéven – egyik legkorábbi népszerűsítője. Egy 1863-ban kelt levelében meleg hangon emlékezett meg Egerről, mely reá nézve „valóban sok áldást árasztott”: ott vette fel „a papi hivatal szentségét”, ott nyerte el „igen csekély” egyházi műveltségét, neki köszönheti, hogy „az Úr szőlőjében a jelen napig Isten kegyelméből” tevékenykedhetik.

Eger sem feledkezett meg egykori és hozzá később is hűséges lakójáról. A közelmúltban alakult Petrás Incze János Kulturális Egyesület az ő szellemében terjeszti az anyanyelvi kultúrát a moldvai magyar gyerekek körében, és népszerűsíti a városban a csángó hagyományokat. Névadója tiszteletére 2003. november 8-án domborművet helyezett el a Hittudományi Főiskola homlokzatán. Az emléktábla avatásán nagy számban jelentek meg a heroikus életű minorita szerzetes egri és távolabbi településekről – például Budapestről, Győrből, Kolozsvárról és a moldvai Klézséről – egybegyűlt hívei. Az avatóünnepélyt szakmai tanácskozás követte, amelyen a csángók történetének, műveltségének legjelesebb hazai és határon túli kutatói – többek között Halász Péter, Jáki Sándor Teodóz és Pozsony Ferenc – tartottak előadást.

A csángó kultúrának még egy jeles kutatója kötődött több szállal is Egerhez. Itt született, a helyi ciszterci gimnáziumban

érettségizett és az iskolában kapott ösztönzések hatására lett a ciszterci rend tagja Rajeczky Benjamin (1901–1989), a kiváló zenetörténész, Kodály Zoltán egyik tanítványa, aki többek között a csángó zenei hagyományok feltárásával és rendszerezésével szerzett érdemeket. „A csángók apostolá”-val, Domokos Pál Péterrel közösen rendezte sajtó alá *A csángó népzene* három kötetét, melynek darabjai 1956-ban, 1961-ben és 1991-ben láttak napvilágot. Egy évvel halála és kevéssel a rendszerváltozás után, 1990-ben posztumusz Kossuth-díjat kapott. Emlékét híven őrzi egykori iskolája, az egri ciszterci gimnázium.

Eger és a csángók kapcsolatát elsősorban a magyar művelődéstörténet két említett kiválóságának, Petrás Incze Jánosnak és Rajeczky Benjaminszéknek a neve fémjelzi. Ezt az örökséget most egy új, ismeretlen – a helybeliek emlékezetéből is kitörlődött – adattal szeretném kiegészíteni. Egerben látott napvilágot 1858-ban a *Mezei csillag* című imakönyv, melyet szerkesztője és kiadója, Lapsinszky János pélyi plébános „Hívei számára s a moldvai és bukovinai ker. katolikus magyarok lelki javára” állított össze. Megjelent „az egri érseki hatóság jóváhagyásával”, „nyomatott az érseki lyc. könyvnyomdában”.

Az imádságoskönyv elsősorban az egyszerű falusi nép lelki igényeit elégítette ki. Szerzője elfogadta a csángók szegénységéről és egyszerűségéről a közvéleményben kialakult konvenciókat. Ezt a világot falusi plébánosként maga is jól ismerte. Alkalmi és a különböző foglalkozásokhoz fűződő könyörgései a paraszti élet szokásaihoz, rendjéhez igazodtak. Erre a társadalmi rétegre utal az imagyűjtemény szép, metaforikus címe is.

Nagy hangsúlyt kapott benne a hazánkban és a csángók körében is régi hagyományra visszatekintő Mária-kultusz. Gyönyörű fohással folyamodott Szent Istvánhoz, a magyarok első királyához és Szent Erzsébethez, a „magyar király leányá”-hoz, a szegények, a betegek, az üldözöttek jótevőjéhez.

Ez a két árpádházi szent – különösen államalapító királyunk – napjainkban is kiváltságos tiszteletnek örvend a magyar gyökereiktől el nem szakadt csángók emlékezetében.

Több száz darabból álló régi imakönyv-gyűjteményemben a pélyi plébánoséhoz hasonló, a moldvai és bukovinai magyaroknak címzett ajánlással nem találkoztam. Kevés közöttük az olyan is, amely egyszerűségben, természetességben, közvetlenségben vetekedhetne Lapsinszky János munkájával. A szerző szándékaiba, az imakönyv hangvételébe betekintést nyerhetünk, ha elolvassuk a Szent Istvánhoz intézett könyörgés néhány részletét: „Tisztelet neked magyarok szent fejedelme, atyja s jótevője! tisztel tégedet az igaz keresztény, ki buzgón szereti Istenét és hazáját; tisztellek én is, mert te két országot alapítottál népednek, egyiket a földön, másikat az égben... Atyja valál te a szegényeknek, atyja és vezére nemzetednek: jótékonyságaid s egyházi építkezéseid miatt egyszerűen éltél, mindenedet jó célokra áldoztad, s mint apostol, építő, bajnok és király igen bő gyümölcsöt mutattad fáradozásidnak, melyek lelkemet tiszteletre bírják. Hála ezekért az Istennek, hála tenéked is. Keresztényi türelemmel viselted a csapásokat, melyekkel Isten hitedet megkísérté; elvesztéd egyetlen fiadat is, Imre herceget, a szűz és szent ifjút, de te mindent oda adtál, mindent eltűrtél... Kérd Istent nemzetedért, hogy óvja őt a bűnös elkorcsosulástól, óvja ostoritól. Könyörögj érettem is, hogy meg ne fogyatkozzék az én hitem, fáradozzak lelkemért s mások jólléte és üdvéért, mindent eltűrjek, mit Isten rám bocsát; ösztönözd szívemet, hogy buzgó tisztelője legyek a Bold. Szűznek, kinek ajánlád országodat, s az ő esedezése által minden bajból kisegítette jámborul költözhessek a mennyei országba, hol veled együtt áldhassam Üdvözítőmet...” Ez a mértéktartóan ünnepélyes, cicomátlan, bensőséges látás- és kifejezésmód az egyszerű emberek ízléséhez alkalmazkodik, az imádság hősével való azonosulást, a közvetlen átélést teszi lehetővé.

Még közelebb visz a szerző céljaihoz, a mű szellemiségéhez, ha azokat az imákat is föllapozzuk, amelyek a falu hagyományaihoz, rendjéhez igazodnak. A bennük kirajzolódó társadalmi ranglétra csúcán a gazda és a gazdasszony alakja áll: ők a bemutatott életforma központi szereplői, ők testesítik meg a legvonzóbb emberi tulajdonságokat. A munkáját jól végző és a cselédekkel emberségesen bánó gazda és gazdasszony követendő példává magasodik. A hierarchia másik pólusán a cseléd és a napszamos helyezkedik el, akiknek a szorgalom és az engedelmesség a legfőbb tulajdonsága és értéke.

A könyvnek az a ciklusa, amely a *Különféle állapotúak imáit* tartalmazza, *Egy elüljáró, cselédes gazda és gazdasszony könyörgésével* indul, a *Cselédek s napszamosok könyörgésével* folytatódik. Az előbbi ezekkel a szavakkal kezdődik: „Úr Isten! tied a legfőbb hatalom az égen és a földön; atyánk vagy jótekonyságodban, számvevő bíránk vagy ítéletedben. Tőled ered az emberi hatalom: egy ország, község, társaság vagy egy szegény ház kormányzója is téged képvisel s neked tartozik számadással mind azokról, kiket hatalma alá rendeltél. Magas kegyelmedből én is bírom egy kis részét kormányodnak, megkívánod tőlem, hogy minden igyekezetemet az enyimek javára fordítsam, példával menjek elő az erkölcsben, fáradozásban és szeretetben, – de a szeretetben fenyítő is legyek. Tiszteletet s engedelmességet parancsoltál hatalmam iránt, s ki ezzel dacol: veled dacol; – így mondá nevedben Pál apostol. Segíts én Istenem! hogy én ezeket megérdemeljem; mert nekem is kiszabtad a törvényt...” Ez a fejtegetés a régi, patriarchális életforma, az úr és a cseléd közötti familiáris viszony emlékét örökíti meg.

Szervesen kapcsolódik hozzá a következő ima, mely a cselédek és a napszamosok helyét jelöli ki az emberi együttélés Isten által megszabott rendjében: „Mennyei királyfi, Üdvözítő Jézus! ki egész életedben legkészebb szolgája akartál lenni az embereknek, példát adtál nekünk, hogy

egymásnak segítségére legyünk mindenben; a te szolgád az, ki az embert híven szolgálja. Pedig nincsen ember, ki valakinek nem szolgálna: a hatalmas gazdag csak úgy, mint a szegény cseléd egymásnak könnyítik terheit s egyik a másik nélkül el nem lehet. Te mindnyájunknak ugyanegy jutalmat ígértél; de nem egyforma munkát szabtal számunkra... Engedd Jézus! hogy oly hű legyek én hozzád, mint te valál édes atyádhoz; úgy végezzem be a munkát, amelyet reám bízál, mint te a tiedet..." Minden a helyére került, valamenyi ellentmondás kiegyenlítődtött ebben a tökéletesen át gondolt, a szeretet és az igazság törvényeire épülő, archaikus szépségű kapcsolatrendszerben. Ott őrködik a világ fölött a Legfőbb Bíró, aki nem ismer különbséget ember és ember között. Felénk sugározza kegyelmét és békességét az Örök Szeretet, amely nem engedi, hogy az erkölcsi világrend működésében zavar mutakozzék.

Hogy az imakönyv alkotója mennyire a szegények, az elesettek, a sebzett életűek pártján állt, nekik próbált vigaszt és menedéket nyújtani, azt néhány fohász pusztja címe is illusztrálja az idézett ciklusból: *Egy katonaságba besorozott ifjú imája, Anyák fohásza egy kedves gyermek hamvai fölött, Arvák könnyörgése, Egy özvegy, Egy nyomorék, Rendkívüli szerencsétlenség idején, Egy beteg, Korosabb s nehéz beteg vigasztaló könnyörgése, Könyörgés e beteg felgyógyulásáért, Haldoklóért a környezők, Égetett italok tüzeiben folyvást haldokló bűnösök kegyelemkérése.* Az utolsóként említett, a pálinkaivás rabságában sínylődők részére írt ima valóságos kuriózum. Különlegességnek számít, hasonló gyűjteményekben ritkán fölbukkanó témát érint *A háztól bárhova, de különösen vásárok s idegen helyekre távozók könnyörgése* is. Imák sora szolgálja a házassági és a családi kötelékek erősítését, a gyermekek tiszta, istenes életre nevelését.

Lapsinszky János életét és munkásságát Koncz Ákos *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren* című, 1892-ben Egerben közreadott könyve tárta föl a legteljesebben.

A Zemplén megyei Tályán született 1817. november 17-én. Iskoláit Kassán, Eperjesen és Vácon végezte. 1838-ban – két évvel Petrás Incze János távozása után – beiratkozott az egri teológiára. Ebben az esztendőben jelent meg P. Gegő Elek nevezetes könyve *A moldvai magyar telepekről*, amelynek a híre bizonyára hozzá is eljutott. Feltehetően az is növelte a csángók iránti érdeklődését, hogy 1842-ben jelentek meg a Magyar Tudós Társaság folyóiratában, a *Tudománytárban* Petrás Incze János Döbrentei Gábor kérdéseire adott válaszai, amelyek a moldvai magyarok nyelvéről, szokásairól, társadalmi és vallási körülményeiről tudósítottak.

Egy év múlva, 1843. július 23-án szentelték pappá. Kápláni működését Kistályán kezdte, majd Pásztón folytatta. Az utóbbi település később Rajeczky Benjamin szerzetesi pályafutásának is az egyik legfőbb színhelye volt. Az 1848–49-es forradalom győzelme – melynek ő is odaadó hívévé és részesevé szegődött – már Mezőkövesden találta. Innen csakhamar Jászsalsószentgyörgyre helyezték, ahol – Koncz Ákos szavait idézem – „tapintatos fellépésével megmentette a várost a muszkák pusztításaitól”.

A szabadságharc bukása után három alkalommal is haditörvényszék elé idézték, míg végül felmentést kapott. Káplánkodását Kunszentmártonban fejezte be. Innen helyezte főpásztora Pélyre plébánosnak 1853-ban. Az ott eltöltött időszakban szerkesztette említett imakönyvét. 1862-ben – úgyszintén Egerben – *Az anyátlanok életharcai* címmel IV. Béla korában játszódó történelmi regényt adott ki, melynek jövedelmét „a honvédek özvegyeinek és árváinak felsegélyezésére” ajánlotta fel. 1880-ban *Nagy rózsáskert* címmel újabb imádságoskönyve jelent meg. Ekkor már Novaj lelkipásztora volt. Papi pályájának ez a falu volt az utolsó állomása, ott halt meg 1891. december 31-én. Korabeli lapokban és folyóiratokban egyházjogi, nevelésügyi és nemzetpolitikai kérdéseket érintő cikkeket, tanulmányokat is publikált. Meg-

írta a novaji egyházközség – személyes vonatkozásokkal is átszőtt – történetét, amely kéziratban maradt fenn. Híressé és népszerűvé tette őt karitatív tevékenysége is: jelentős összegeket áldozott az egri egyházmegyei nyugdíjas papok, a kórházi betegek, a szegény és árva gyermekek támogatására.

E vázlatos életrajzi áttekintés is sokatmondóan szemlélteti, hogy Lapsinszky János életét egyházának és hazájának, nemzetének szenvedélyes szeretete vezérelte. Erről a szeretetről tanúskodik például 1848–49-es szerepvállalása és azt követő meghurcoltatása, történelmi regénye és annak szívbe markoló ajánlása. Ez a szenvedélyes, áldozatra is kész hazá- és nemzetszeretet – mely összefonódott a szegények, az elesettek iránti keresztényi részvét érzésével – ösztönözhetette arra, hogy imakönyvet szerkesszen a moldvai és bukovinai csángók „lelki javára”.

Azt mondják, hogy a csángók magyar identitásának gyengüléséhez és részbeni elvesztéséhez a római katolikus egyház diplomáciai óvatossága és közönye is hozzájárult. Petrás Incze János, Lapsinszky János és Rajeczky Benjamin munkássága azt igazolja, hogy igen beszédes ellenpéldákra hivatkozhatunk. Ebben kitüntetett szerepet játszott – s játszik ma is – az egri egyházmegye és annak érseki székhelye.

Plébános, régészeti író és múzeumalapító

Tariczky Endre élete és életműve

A gyöngyösi ferences gimnázium kiváló, országos hírnevet szerzett tanítványok sorát indította el pályáján. A város polgárait büszkeséggel töltheti el az a névsor, amely a Szent Bertalan templom mögött, az egykori iskolaépület falán olvasható. Sokak szívét megdobogtatja például Török Ignác tábornok, aradi vértanú; Bugát Pál orvos, a magyar orvosi nyelv megújítója; Bajza József költő, író, szerkesztő, az elvi kritika megteremtője; Vachott Sándor, a hazai biedermeier líra egyik legtisztább hangú énekese; Gorove István politikus, miniszter, közgazdász, a Magyar Tudományos Akadémia tagja; Richter Gedeon, a hazai gyógyszergyártás és -forgalmazás korszerűsítője; Berze Nagy János néprajztudós, a magyar népmesetípusok első rendszerezője vagy Galamb Sándor drámatörténész neve.

Szerepel a listán Tariczky Endre „plébános, régészeti író és múzeumalapító” is. Róla keveset tudnak a mai gyöngyösiek, pedig értékes örökséget hagyott maga után. Bár lelkipásztori hivatása szülővárosa elhagyására kényszerítette, Gyöngyös is okkal sorolhatja nagyjai közé. Itt nevelkedett, itt sajátította el azt a tudást és értékrendet, amelynek hű sáfára maradt egész életében.

1818. november 18-án született Gyöngyösön iparos családban, Tariczky András csizmadia mester és Geszti Katalin gyermekeként. Egyidős volt Vachott Sándorral, aki mindössze egy nappal született korábban, mint ő. Származása előkelőnek számított, hiszen Gyöngyösnek az idő tájt virágzó, messze földön híres csizmadiaipara volt. Lakosainak döntő többsége római katolikus vallású volt, a város életét jórészt az egyház irányította, s befolyását tovább növelte a ferences

rend ereje és népszerűsége. A Tariczky-család érték- és szokásrendje is Krisztus tanításaihoz, a keresztény hagyományokhoz igazodott. Gondtalanul, nagy anyagi és erkölcsi biztonságban éltek. Körükben ezért talált kedvező visszhangra a reformkor romantikus eszmevilága, tiszta, emelkedett erkölcs, mely hazaszeretetre, a közjó szolgálatára nevelte őket.

Tariczky Endre születése és pályaválasztása köré szép családi legenda szövődött. Édesanyja egy éjjel fölébredt álmából, s a következőket mondta férjének: „Oh, mily szép és különös álmom volt az imént. Úrnapi processzió voltam, s egyszerre csak egy gyönyörű kanárimadár szállt a pap kezében lévő szentségtartóra, mely kisvártatva a keblemre repült. Majd meglásd, Andris, a jó Isten papfiúval fog megörvendeztetni.” Ez az álom valóra is vált.

Szülővárosában végezte alsó és középfokú tanulmányait. A ferences gimnáziumban tökéletesen elsajátította a latin nyelvet, széles körű klasszikus műveltséget és poétikai ismereteket szerzett. Másodikos diákként Justinust fordított, tanulmányai végén pedig latin nyelven, hexameterekben írta meg Buda várának bevételeit. Az utolsó tanévet együtt végezte Pájer Antallal, akit eltanácsoltak az egri jezsuita gimnáziumból, s a gyöngyösi ferenceseknél fejezte be tanulmányait. Ebből az időszakból származik a kettejük között szövődő, életre szóló barátság.

1835-ben – Pájer Antallal együtt – az egri papnevelde hallgatója lett. Alkotói ambíciói itt új ösztönzéseket kaptak. Mindez elsősorban a szemináriumban létrehívott, a tehetséges kispapokat tömörítő olvasókörnek köszönhető. A Magyar Olvasó Társaság – a pesti központi szeminárium nyomába lépve – 1830-ban alakult, s Pyrker János László érsek volt az első számú kezdeményezője és támogatója. 1835 decemberében önképzőkörre alakult, s nevét Magyar Egyházirodalmi Társulatra változtatta. A szintén gyöngyösi születésű Zalár József, a jeles költő, a szeminárium egykori növendéke és

az önképzőkör tagja *Petőfi és az egri kispapok* című visszaemlékezésében azt írta, hogy a társaság élénk érdeklődést mutatott a korabeli magyar szellemi élet eseményei és jeles személyiségei iránt. Fölfigyelték a pályakezdő Petőfire is, akit 1844 februárjában oly nagy szeretettel láttak vendégül a szemináriumban. Rendszeresen megtartott gyűléseiken „hazafiúi költeményeket” szavaltak, s termékeny vitákat folytattak a lapokban megjelent művekről és az új könyvekről. Tagjait évente legalább egy szépirodalmi vagy tudományos pályamű benyújtására kötelezte, melyekből a havonkénti összejöveteleken felolvasásokat rendeztek, s a legjobbakat jutalomban részesítették. Az 1839–40-es tanévben kéziratot hetilapot indítottak. Színjátszó kört is alapítottak, mely főként a farsangi komédiázásban jeleskedett.

A szellemi műhelyt elsősorban az tette híressé, hogy jeles költőket indított el pályáján. Mindenekelőtt a Pájer Antal, Tárkányi Béla és Mindszenty Gedeon alkotta triáoszt kell megemlítenünk, mely személyes, bensőséges Isten-élményével új korszakot nyitott a magyar szakrális líra történetében.

1837-ben Tariczky Endre is tagja lett az irodalmi társaságnak. Ő és társai „új működési tért nyitottak tehetségükkel, midőn 1837-ben kimondták, hogy a társulat tagjai ezentúl dolgozni és dolgozataikat bíráló alá bocsátani tartoznak”. Ez az alkotói közösség ösztönözte őt arra, hogy gondolatait igényes, vonzó formában fejezze ki, mely a nyilvánosság próbáját is kiállja. Tanulmányai végéhez közeledve ő is írt egy pályaművet a felekezetek közötti vegyes házasságról, mely „nagy méltatás”-t kapott, de pályadíjat nem nyert.

1842 júliusában – Pájer Antallal együtt – pappá szentelték. Első szentmiséjét augusztus 20-án Gyöngyöstarjában tartotta. Segédlelkészi állását 1842. szeptember 29-én foglalta el Tiszanánán. Első ismert cikke innen származik. Gyöngyházi álnéven a *Nemzeti Ujság* hasábjain 1843-ban megjelent írásában Faigel Pál akkori gyöngyösi káplán ja-

vaslatához csatlakozott, aki egy „jó s olcsó könyvkiadó társulat” megalakítását sürgette. Talán pusztán véletlen, hogy a Szent István Társulat elődjét Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok – a későbbi erdélyi püspök – 1848. május 1-jén „Jó és olcsó könyvkiadó társulat” néven alapította meg.

Második szolgálati helye a lélekszámában Tiszanánától mintegy háromszor nagyobb Jászárokszállás volt, ahová 1846. december 10-én költözött. Itt élte át az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakát. Egyik késői írásában említést tett arról, hogy személyesen találkozott Kossuthtal és Görgeyvel. Méltatói szerint kitűnt lelkes, harcra buzdító szónoklataival s „a sebesültek számára tépések készíttetésében, melyért a városi tanács dicsérő és köszönő átiratával tüntette ki őt”. Két itt keletkezett írása egy kápolna felszenteléséről és Bartakovics Béla egri érsek látogatásáról tudósított.

1853-ban az egyházi hierarchia magasabb fokára lépett: Bükkzsérc plébánosává nevezték ki. Kilenc éven át itt gyakorolta hivatását. Lelkipásztori munkája mellett szőlőműveléssel is foglalkozott. Erről tanúskodik egy, a *Borászati Lapok* 1858-as évfolyamában megjelent, *A hideg hatása a szőlőkre* című cikke és a gyöngyösi születésű báró Brudern József szőlő- és bortermelőről, mintagazdáról írt megemlékezése az *Egri Posta* 1862-es évfolyamában. Szülővárosa iránti hűségéről tett tanúságot azzal is, hogy bükkzsérci szolgálata végén feldolgozta és a *Religio* című egyházi folyóirat 1862-es évfolyamában két részletben közreadta a gyöngyösi jezsuiták történetét. Történeti érdeklődésének ez a legkorábbi ismert dokumentuma.

Munkássága Tiszafüreden teljesedett ki, amelynek a plébániáját 1862. május 18-án foglalta el. Elődje Pájer Antal volt, akit akkor neveztek ki Jászapáti plébánosává. Pontosan fél évszázadot töltött új állomáshelyén, itt várt rá a halál is.

Lelkipásztori munkája mellett igen sokat tett a tiszafüredi oktatásügy fejlesztéséért, a Tisza szabályozásáért s – a helyi kórház és szegényápoló intézet választmányi tagjaként is – a szegények, az elesettek fölkarolásáért. Elsősorban azonban régészeti íróként és múzeumalapítóként írta be a nevét aranybetűkkel Tiszafüred történetébe.

A régészet iránti érdeklődését egy véletlen keltette föl. 1872 tavaszán kocsival utazott Hortobágyról Tiszafüredre. Áthajtott Tiszaszőlős határán is, ahol vályogvető cigányokra lett figyelmes, akik izgatottan nézegettek valamit. Kiderült, hogy ásás közben emberi csontvázra és agyagedényekre bukkantak. Amikor meg akarta magyarázni nekik, hogy a földmunka során talált régiségeket óvni kell, az egyik vályogvető így szólt hozzá: „Nagyságos úr, ezek csak csontok és vássonfazekak. Azt látta volna, amit aranyban találtak annak idején az Aszóparton!” Tariczky az élmény hatására először a helyszínen, majd – a korábban előkerült leletek nyomán – Tiszafüreden és környékén a fölkészült szakembereket is megszégyenítő, mai megítélés szerint is korszerű ásatásokba kezdett. Kutatási eredményeiről rendszeresen tudósított az *Eger* című hetilapban és más fórumokon.

Az ásatások közben merült föl benne a múzeumalapítás gondolata. Az ötletet először 1872-ben fogalmazta meg abban a cikksorozatában, amelyet az *Eger* című Heves és Külső-Szolnok megyei napilap hasábjain tett közzé *Vidéki helyzetünk* címmel. A cikksorozatban régészeti tevékenységéről számolt be, s megállapította, hogy „csak egymaga Tiszafüred-vidék kerülete képes... egy kisebbszerű régiséggyűjtő társulatot megtölteni”. A napilap július 31-i számában közzé is tette a felhívást, melyben a megye területén élő régiségbúvárokat és -gyűjtőket jelentkezésre, összefogásra szólította föl. 1873. január 12-én a tiszafüredi kaszinó nagytermében előadást tartott *A tiszaorvényi pogány sírokról, különösen s átaljában Tiszafüred vidéke régészeti becséről*, s fölvetette a Tiszavidéki Régészeti Társulat

megalapításának eszméjét. Indítványára héttagú bizottság alakult, mely meg is kezdte tagtoborzást, de a kezdeményezés akkor még közönybe fulladt.

Tariczky Endrének a kudarc nem szegte kedvét. 1875-ben úgyszintén az *Eger* hasábjain „a megszűnt céhek dokumentumainak, emléktárgyainak összegyűjtésére” indított mozgalmat. 1876 októberében ugyanott megismételte a múzeumalapításra vonatkozó felhívást, s helyszínéül Tiszafüredet nevezte meg. Ennek sikeréhez hozzájárult, hogy az 1877-ben Pesten megrendezett Régészeti Világkiállításra elsőként küldött néhány darabot a saját gyűjteményéből, melyre elismerő, buzdító választ kapott. Ismét ásatásokba kezdett, majd újabb leleteket küldött a megnyitandó tárlatra. Az általa följánlott „s nem csekély feltűnést keltett” anyagot Ipolyi Arnoldéval egy szekrényben, a többitől elkülönítve állították ki.

1877 áprilisában maga írta levelekkel és hírlapi hirdetésekkel értekezletet hívott össze a tiszafüredi kaszinóba, s fölkérte az egybegyűlteket, hogy „mentsék meg e vidék régészeti telepeit”, állítsanak föl múzeumot a városban. A létesítendő múzeumnak följánlotta összes addigi leletét és 400 darabból álló pénzgyűjteményét.

Az újra és újra megismételt erőfeszítések végül sikerrel jártak, a Tiszafüredi Régészeti Egylet csakhamar megkezdte működését. A kezdeményezést fölkarolta a helyi önkormányzat, s többek között támogatta Bartakovics Béla egri érsek és Rómer Flóris, a kiváló régész, művészettörténész és egyetemi tanár. Alapszabálya 1878. február 7-én kelt, amelyet a Belügyminisztérium is késedelem nélkül jóváhagyott. A régészeti és történeti gyűjteményt átmenetileg a tiszafüredi református fiúiskola nagytermében állították ki, 1896. szeptember 12-én pedig az akkor fölépült új városházán kapott helyet. Időközben az egylet könyvtárral is gyarapodott, melynek a szabályzata 1898-ban készült el.

Tariczky Endre kilencvennégy esztendősen, 1912. május 10-én bekövetkezett haláláig hűséges munkatársa maradt a múzeum- és könyvtáregyletnek. Közéleti és tudományos ismeretterjesztő munkássága egyre inkább kiteljesedett. Tagjává választotta a Magyar Történelmi Társulat, melynek az 1891. szeptember 3-i felolvasó ülésén előadást tartott *Tiszafüred vidéke a népvándorlástól kezdve, történelmi és hadászati szempontból, vonatkozással az ezredéves honfoglalás közelgő nagy nemzeti ünnepére* címmel. Az előadás a következő évben könyv alakban is napvilágot látott. 1906-ban *A tiszavidéki hun földpiramis-halmok ismertetése* címmel jelent meg műve. Nagyrészt az ő érdeme a tiszafüredi milleniumi emlékoszlop fölállítása. Ennek a krónikáját idézte föl 1909-ben *Tas és Szabolcs honfoglaló vezérek tiszafüredi ezredévi oszlopának történeti keletkezése* című írásában.

A régészeti gyűjteményt Tiszafüred felszabadulásakor, 1944 októberében csaknem teljesen elpusztították és kirabolták. Az együletet 1949. december 22-én feloszlatták. A régészeti és történelmi leletek megmaradt darabjaiból 1949. december 21-én megnyílt az ország első „falumúzeuma”, melynek állandó kiállítása a XVII. század végétől kíséri nyomon Tiszafüred történetét és néprajzát.

A múzeum 1952-ben az 1849-es Kossuth–Görgey találkozóinak is helyet adó Lipcsey-kúriába költözött, s a következő évben az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hős tábornokáról, Kiss Pálról nevezték el. Azóta a lehető legméltóbb helyen őrzi a Gyöngyösről elszármazott plébános és amatőr régész, Tariczky Endre, a város életében kiemelkedő szerepet játszott Lipcsey-család és a névadó emlékét.

Utas Zsigmond emlékezete

A XIX. és a XX. század fordulóján olyan jelenségek halmazódására figyelhetünk föl, amelyek a magyar irodalmi élet fokozatos decentralizálódását, a vidék felszabadulását és térfoglalását ígérték. Néhány városunk egyre határozottabban formálódott saját természetes vonzáskörzetét is átlépve irodalmi és művelődési központtá. Közéjük tartozott például Szeged vagy Debrecen, ahol országos hírnevet szerzett tehetségek léptek föl, figyelemre méltó irodalmi csoportosulások jöttek létre. Sokatmondó fejlemény, hogy a „Körös-parti Párizs” címet egy, a magyar fővárostól távol fekvő település, Nagyvárad érdemelte ki, amely a modern magyar költészet, a „holnaposok” egyik bölcsőjévé, Ady Endre és Juhász Gyula lírájának egyik legfontosabb színterévé és ihletőjévé vált.

Ehhez a folyamathoz csatlakozott Gyöngyös is, amely az új század első évtizedében – más városokkal versenyre kelve – úgyszintén kereste a helyét a magyar irodalom térképén. Mindez elsősorban egy rokonszenves költőnek és lelkes lokálpatriótának, Utas – eredeti nevén: Strasser – Zsigmondnak köszönhető, aki 1901 és 1911 között *Heves megyei írók és író nők almanachja* címmel hét kötetből álló antológia-sorozatot szerkesztett.

Utas Zsigmond – akinek az életrajzi adatait Misóczki Lajos tárta föl a *Heves megyei Népművelés* 1988. október 22-i számában – 1865. április 30-án született Gyöngyösön kiskereskedő család gyermekeként. Szülei gondos nevelésben részesítették. Már kisiskolás korában megtanult latinul és németül. A híres ferences gimnázium diákja lett, ahol kitűnt irodalmi érzékével és műveltségével, mindenekelőtt azzal, hogy Vörösmarty, Petőfi és Arany számos versét könyv nélkül ismerte. Elsősorban Arany balladáit szerette, s amikor

közülük kettőt gyönyörűen elszavalt egy önképzőköri ülésen, a pályadíjon kívül abban az elismerésben részesült, hogy szabad bejárást kapott az iskola zártkörű könyvtárába. Az alma materben kedvelte meg a versmondást, felnőtt korában is szívesen szavalta nemcsak az említett klasszikusok, hanem a saját költeményeit is egy-egy városi ünnepségen. Költői pályáján is a ferences gimnáziumban tette meg az első lépéseket. Elkötelezett és lelkes hívévé vált az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméinek, patrióta érzéseit mindvégig ez a történelmi örökség táplálta.

Nehéz és kalandos ifjúsága volt. A hatodik gimnáziumi osztály befejezése után, 1883-ban a budapesti állatorvosi akadémián folytatta tanulmányait. Harmadfél év után tanulmányait megszakította, mert édesapja időközben eladósodott, s nem tudta biztosítani a továbbtanulás költségeit. Kereskedelmi levelezőnek jelentkezett a Heves Megyei Gazdasági Egyesület gyöngyösi központjába, de inkább – feltehetően 1848–49-es nosztalgiáinak is engedelmessé válva – önkéntesnek jelentkezett a Nádor huszárokhoz, a 12. számú hatvani huszárezredhez. Itt – egyik kortársa tanúsága szerint – az egy évig tartó szolgálati idő alatt „kellemes, bohém viselkedésével” a tisztikar és a legénység kedvencévé vált.

Leszerelésével véget értek az ifjúkor nyugtalanságai és tévelygései. Polgári pályára lépett, először a gyöngyösi adóhivatalban, 1892-ben pedig a főszolgabírói hivatalban vállalt állást. A ranglétra legmagasabb fokára 1905. február 1-jén emelkedett, amikor a vármegye egri főszolgabírói központjába kapott kinevezést. Élete hátralévő éveit a megyeszékhelyen töltötte, s csak tüdőbaja elhatalmasodása idején, kevés halála előtt költözött vissza szülővárosába.

Ekkor már megyeszerte ismert és népszerű költő volt. Korai műveit *Versék* címmel 1895 és 1899 között adta ki öt kötetben. 1904-ben *Szívemből* címen újabb versgyűjteménye jelent meg. Valamennyi Gyöngyösön látott nap-

világot, s egyedül a *Versek* harmadik kötetét nyomtatták Egerben.

Hírét publicisztikai munkássága is növelte. Gyöngyös és Heves megye múltjáról és jelenéről, időszerű évfordulóiról, eseményeiről írt cikkeit a legnevesebb helyi, olykor országos lapokban tette közzé.

Lírája nem mutat túl a lokális érvényességen és jelentőségen. A XIX. század első felének nagy magyar költőit, mindenekelőtt Arany Jánost követi és utánozza, az ő ízlésüket tekinti mércének, a tőlük tanult témákat, műfajokat és formákat variálja. A költészet ősi, közösségteremtő funkcióját eleveníti föl. Elsősorban alkalmi verseket ír, amelyeket részben maga ad elő nagy sikerrel a társadalmi ünnepeken és rendezvényeken. Ezek esztétikai-poétikai szempontból nem nyújtanak többet a tisztos középészernél, helytörténeti jelentőségük, dokumentumértékük azonban vitathatatlan. Gyöngyös és környéke korabeli életéhez, szokásaihoz, jeles eseményeinek számbavételéhez szolgálnak adalékokat. 1892. július 25-én például köszöntőt írt Zalár József alispánná megválasztásának emlékére. A *Gyöngyösi Lapok* 1895. évi 25. számában jelent meg *Gyöngyös* című alkotása, melyben a város szőlőföldjein pusztító filoxéra tragikus következményeinek állított szomorú emléket. *Bajza József emlékezete* címmel verset küldött a Szücsi községben 1896. augusztus 23-án megrendezett Bajza-ünnepségre, melyet egy helybéli „honleány” adott elő. 1902. július 23-án *Dr. Samassa József egri érsek aranymiséjére* írt rímes üdvözlőt. Verset rögtönzött *A szentkúti menedékház felavatására*, melyet az 1902. augusztus 13-án megrendezett felavató ünnepélyen Bogdány Mihály szavalt el. *Honvédsírnál* című költeményét ő maga mondta el a gyöngyösi nagytemetőben 1904. március 15-én. *Isten hozott* címmel üdvözölte földijét és barátját, Párvy Sándor püspököt a Gyöngyösön 1904. május 22-én megtartott bérmálás alkalmából.

Valóságos helytörténeti kuriózum a *Versek* című könyvsorozat 1898-ban megjelent harmadik kötetének első ciklusa, mely Gyöngyös és vidéke nevezetes alakjainak a portréját rajzolja meg nyolcvanhárom epigrammában, olykor sziporkázóan szellemes, humoros, szatirikus hangon. Mutatóba álljon itt az a mű, amely fölé címként Vadász Lajosnak, a neves gyöngyösi újságírónak és lapszerkesztőnek a nevét írta, akit a vers utolsó szava a korszak híres publicistájához, Bartha Miklóshoz mért:

*Háta domborodott,
Kisült cipóforma;
Mint egy zsíros nyílt-tér,
Hosszúra nyúlt orra.
Négy szemem néz ez a
Rettenetes ember,
Akitől úgy remeg
Magyar, német, lengyel.
Kevés hirdetésnél
Lesz ő csak vad s kehes,
Máskor szimpatikus
S mint Salamon, – eszes!
Pattogó humora
A kört összetartja;
Vezércikkírásban
Pedig à la Bartha!*

Utas Zsigmond verseinél és hírlapi cikkeinél is maradandóbbat alkotott a *Heves megyei írók és írónők almanachja* című antológia-sorozat megindításával és szerkesztésével, mely Gyöngyös és a megye ismert s kevésbé ismert tollforogatóit mutatta be a nagyközönségnek. Különösen nagy számban szerepelnek a kötetekben „a nemzet napszamosai”, korabeli tanítók és tanárok, falusiak éppen úgy, mint városban élők. Közöttük az átlagosnál, a megszokottnál többen

képviselik a szebbik nemet, elsősorban a falusi tanítónőket. Egyedülálló, nagy körütekintést, széles körű tájékozottságot és kapcsolatrendszert, kivételes szorgalmat, szervezőkészséget megkövetelő, felelősségteljes vállalkozás volt ez. A szerkesztőnek hatalmas írógárdával kellett kapcsolatba lépnie és leveleznie, közöttük olyanokkal is, akik már elhagyták Heves megyét. A legtöbb esetben kortárs írókat mutatott be. Annál nagyobb kuriózumnak számít az egyetlen kivétel: az 1903-as kötetben közreadta Tárkányi Béla egy ismeretlen elbeszélését.

A sorozatban összesen hét antológia jelent meg. Az első kettő, az 1901-es és az 1903-as Gyöngyösön, a többi, az 1906-os, az 1907-es, az 1908-as, az 1909-es és az 1911-es – Utas Zsigmondnak a megyeszékhelyre költözése miatt – Egerben látott napvilágot. Petrik Géza *Magyar könyvészet (1901–1910)* című munkájában (Bp., 1917. I. köt. 518.) egy nyolcadikra is hivatkozik, mely állítólag 1910-ben jelent meg. Ennek a kötetnek azonban nem sikerült a nyomára bukkanni. Nem találtuk meg sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem a többi hazai bibliotékában. Az almanach adatai iránt érdeklődő, az OSZK-ból számítógépen szétküldött, könyvtáraknak és bibliográfusoknak címzett levelünkre sem érkezett válasz. Feltehetően ez a kötet nem is létezik, csupán véletlen elírásról van szó, a Petrik Géza által föltüntetett adatok ugyanis pontosan megegyeznek az 1911-es almanach adataival. Az 1910-es esztendő egyébként is igen nehéz szakasza volt Utas Zsigmond életének: egészségi állapota akkor fordult válságosra, ebben az évben tért vissza szülővárosába, ahol már csak néhány hónapot élt. Hazatérése után még egy kötet összeállítására maradt ideje és ereje. Az antológia-sorozat folytatására halála után nem akadt vállalkozó.

Természetesen Utas Zsigmond sem mentes szerkesztői elfoglaltságoctól és tévedésektől. Az antológiákban szereplő írók közül azóta sokan végleg kihullottak az idő rostáján.

Néhányan azonban újbóli felfedezésre és méltatásra várnak. Napjainkban is fölemelő, szívsimogató élmény olvasni például Patai József verseit és műfordításait, Egri György és Kandra Kabos elbeszéléseit, Breznay Imre tanulmányait. Sok író nevét ezek a magas fokú szellemi nyitottságról, figyelemre méltó tematikai változatosságról és műfaji gazdagságról tanúskodó almanachok őrizték meg az utókor számára. Utas Zsigmondot is ez a könyvsorozat tette országos hírűvé, ennek köszönheti, hogy meghívást kapott a nagy múltú Petőfi Társaságba, ahol a megye irodalmi életéről tartott előadást.

Az antológiák fáradhatatlan szerkesztője kevéssel az utolsó almanach megjelenése után, 1911. május 22-én halt meg szeretett szülővárosában. Másnap kísérték el utolsó útjára családtagjai, barátai, a város vezető tisztségviselői és az őt mély részvétellel gyászoló gyöngyösi polgárok. Személyében Gyöngyös irodalmi és kulturális életének egyik legönzettebb, legszorgalmasabb szervezőjére és szereplőjére emlékezhetünk.

A Mátra gyöngyösi költők és prózáírók műveiben

A történelmi Magyarországnak négy folyó és három hegyvidék volt a jelképe. A négy folyó a Duna, a Tisza, a Dráva és a Száva, a három hegység a Tátra, a Mátra és a Fáttra. Mind a folyók, mind a hegységek közül kiválasztották és külön is becsben tartották a „legmagyarabb”-at. Az előbbiekből a Tisza, az utóbbiakból a Mátra részesült ebben a megtiszteltetésben.

A Mátra említett rangját nyilvánvalóan annak köszönhette, hogy a régi Magyarország középponti, jórészt magyar etnikumú területén feküdt, itt élt és él ma is az egyik legarchaikusabb hazai népcsoport, a palócság, akikhez csak a székelyek hasonlíthatók. Hogy kedvelt témájává vált irodalmunknak, elsősorban líránknak, nagyrészt ezzel magyarázható. Vahot Imre például így mutatja be egyik útleírásában: „Magyarország címerét három nagy hegy ékesíti: Tátra, Fáttra, Mátra. A két első hideg kebelén s kopár völgyein nagy részint idegen ajkú honosok laktanyái fehérlenek. Csak a Mátra a mi magyar hegyünk. Egyedül ez az, mely jó messze kiterjedő izmos karjaival hegy-völgyi magyar lakóit legszorosabban, legrokonibb hévvel öleli magához. Mátránk bércei közt, Mátránk tövében él szétszórtan s mégis egyesülve az erőteljes palócság, kikben még most is nagy részint híven tükröződik a magyar nép ősi élete...”

A mátrai tájak közül elsősorban a déli peremvidék, az északi hegylánc és az alföldi róna találkozásának az övezete bukkan föl sűrűn a magyar írók és költők műveiben. E térség népszerűsége mindenekelőtt abból fakad, hogy fontos útszakaszok mentén helyezkedik el, könnyen elérhető és bejárható, s legfőbb jellegzetessége, hogy a szemlélő itt

egyszerre találkozhat két tájegység, a hegyvidék és a síkság szépségével, varázsával. Deák Ferenc mondta, hogy Gyöngyösnél szebb fekvésű települést elképzelni sem lehet, s ezt azzal magyarázta, hogy a várost az északi hegyvidék déli lankái ölelik magukhoz, s nem kulcsolják össze széttárt karjaikat, hogy a messze vágyó tekintet a nyíláson át „börtönéből szabadult sas”-ként röpködhessen az alföldi róna felé, melyet Petőfi föllapozott könyvnek, a szabadság, a végtelenség birodalmának tekintett. A Gyöngyöstől Abasáron, Markazon, Verpeléten, Kisanán és Egerszalókon át Egerig vezető útvonal falvait is ugyanígy szorítja keblére a Mátra déli nyúlványa.

A vidéknek ezt az összetett, megragadó szépségét több gyöngyösi származású és kötődésű költő is megénekelte. Ettől a tájtól búcsúzott el Bajza József *Isten hozzád* című versében 1835-ben, amikor elhagyta szülőföldjét:

*Bércről visszanéz a vándor,
Vígán int kies hazája,
Ott mosolyg a róna táj:
De a messze távozonak
Szíve vérzik, szíve fáj;
Zeng felé a búcsuszó:
„Isten hozzád, bujdosó!”*

A búcsúzás hangulata árad Vachott Sándor *Vándor dala* című, 1839-ben Gyöngyösön keletkezett verséből is, melyben úgyszintén a városra és környékére ismerhetünk:

*Áldjon Isten téged,
Zöldülő vidék,
Hol vidám leginkább,
Néha bús valék.

Téged is megáldjon,
Messze kék halom,*

*Álltam olykor rajtad
Csöndes hajnalon.*

E kétarcú táj képe bukkan föl Vachott Sándorné regényeiben is, aki 1847–48 fordulóján, 1850 tavaszán és nyarán családjával együtt Gyöngyösön, 1850 őszétől az évtized közepéig Nagyrédén lakott. Az 1857-ben megjelent *Margit* fő színtere Várda, melynek a leírásában a nagyrédei emlékek elevenednek meg: „Ott, hol a Kárpátok a nagy tiszai lapályra simulnak, közép magasságú hegyek és szőlőkkel beültetett dombok között fekszik Várda helysége. A falu egy hosszú, egyenesen a rónaság felé nyíló völgyben nyúlik el, úgyhogy az, ki a Tiszától a völgygel szemközt jó, már távolról végiglát rajta, míg a másik oldalról a hegy, melynek ormán egy régi vár omladéka s melynek oldalán a Várdyak nagy kastélya áll, a falut egészen eltakarja...” Ezen a vidéken „a hegység s a rónaság szépségeit egyszerre élvezhetjük”, együtt szembesülhetünk a végesség, a tagoltság, a rendezettség és a határtalanság, a végtelenség élményével.

Személyes emlékei szolgáltak fő forrásul 1859-ben megjelent *Irma hagyományai* című regényének is. Cselekményét a Mátrába helyezi, már az első bekezdésben emlegeti például a benei (Mátrafüred környéki) fürdőt és malmokat, a gyöngyöspatai hegyet a rajta omladozó „rablóvárral”. Az ezután következő tájleírás pedig – fekvése, láthatára szerint – minden bizonnyal a Torda névre keresztelt Nagyrédét, a falu határában vásárolt házukat és kertjüket, életük egyik legszebb, legidillikusabb korszakát idézi: „Kertünkben a Mátraságra nyílt kilátás. Oh mily öröm volt a virággal hímzett réten játszani és szaladozni, mely a kert alját képezi, s friss zöld sövénykerítésével csaknem a falu végét jelölte. Mi gyakran csodáltam bámuló szemekkel az óriási hegyeket, s mi áhítattal hallgattam dajkámtól a regét a mátrai tündérleányról, ki ködfátyolba

burkolózik, s úgy lebeg a hegyek felett, mivel féltékeny szerelmese, a haragos szélkirály még az ég csillagai előtt is szeretné elrejtetni kedvesét. Szinte látni véltem a bájos tündérleányt a hegyek felett emelkedő gőzfellegben; – a ködfátyolon átragyogó sugárt hosszú arany hajának képzelém, – a hanyatló nap hátrahagyott pirosát rózsaszínű ruhájának; – a kis csillagot, mely a Kékes felett oly szépen ragyogott, fehér homlokára tűzé képzelődésem.” A Mátra dicséretéből a regény végéig ki nem fogy, s amikor róla beszél, hangja mindig átforrósodik.

1861-ben közzétett *Sziklary Ilona* című ifjúsági regényében is a gyöngyösi és a nagyrédei emlékeket idéző táj tér vissza, ahol „egyfelől magas tetők, girbe-görbe hajlású, erdőkkel lepett hegyek jelölik ki a láthatárt, másfelől a legszebb rónaság nyúlik a messzeségben el”.

Az északi hegyvidék és az alföld találkozásának a látványa ihlette Zalár József *Egyik lépés, amit teszek...* kezdetű versét is:

*Egyik lépés, amit teszek,
Még a felföld határa,
A másikkal ereszkedem
Már az alföld síkjára.*

*Jobbra ezüst hullámai
Hömpölygnek a Tiszának,
A Mátra bércei balra
Zöld bokrétásan állnak.*

*Itten tündér játékeit
A délibáb mutatja,
Onnan édesded illatot
Szállít a völgy fuvalma.*

Zalár József Gyöngyösről való elköltözése után is hűséges maradt szülőföldjéhez. Hatvany Lajos szerint „a Mátra felől Eger felé szelíden lejtő lankák költészete” az övé, amelynek

„szívhez szóló eredetisége nemcsak a lokálpatriótát ejti meg”. 1909-ben közzétett *Emlékek és emlékezések* című kötetének egyik szonettjét például ezzel a remekbe formált strófával kezdi:

*Látlak, szép Mátrám! Rólad álmodom.
Itt kél lelkemben édes lány fuvalmad,
Szívem a medre a csörgő pataknak,
Itt hordom bérceid, itt a vállamon.*

Utas Zsigmond *Szőlőhegyen* című versében a Mátra a szennyes levegőjű, zajos és bűnös város ellentétévé, a békesség, szabadság, a tisztaság, az Isten-közelség jelképévé magasztosul. Ez a szemlélet Sík Sándor Mátra-élményét előlegezi meg:

*Távol a kis város sár s portengerétől,
Bűnös lehelettel fertőzött legétől,
Megtisztult lélekkel itt e hegyen állok
S élvezem az üde, igaz szabadságot,
Én édes Istenem!*

Befejezésül a mai gyöngyösi költők közül Fülöp Lajos két alkotását idézem. Az 1962-ben keletkezett *Szülőföldünkben* ugyanazt a tájélményt, a Gyöngyöst átölelő „kéklő, méla hegykaréj” varázsát érhetjük tetten, amely fölbukkant Bajza József, Vachott Sándor, Zalár József és Utas Zsigmond idézett verseiben is. Ihlető keretétől fölismerhetően a város utcáin tett séta és annak közösségteremtő ereje szolgált. Dinamikus fantáziával rajzolja meg benne Gyöngyös gyönyörű fekvését, a táj szín- és fényjátékait, epigrammatikus tömörséggel és bensőséges líraisággal vallja meg iránta érzett szeretetét. Hozzá való kötődéseit a völgy és a hegy, a nappal és az éjszaka, az élet és a halál ellentétével, a kenyér és a bor ősi toposzával is nyomatékosítja, s kiemeli a tér és az idő korlátaiból. A várost először a messzeség és a magasság távlatából láttatja, majd egyre közelebb, személyesebb és meghittebb viszonyba lép vele.

Rendkívül expresszív a vers indítása, mely „a dolgok közepébe vág”, frappáns, erkölcsi tanulságot és próféciaát sűrít, a jövőbe mutat befejezése. Figyelmet kelt, elgondolkoztat, az olvasót is szíven üti az első sor, a kérdő mondatos intonáció. A tegező megszólítás, mely a második versszakban többes szám első személyű igehasználatra vált át, a párbeszéd fikcióját kelti, a teret a szeretet és a hűség érzelmi szálaival a városhoz és általa egymáshoz fűződő, közösséggé szerveződő emberekkel népesíti be. Hatásának legfőbb titka egyszerűségében, eszköztelenségében és sokatmondó képi asszociációiban rejlik:

*Látod ezt a fényben fürdő várost?
Körötte kéklő, méla hegykaréj:
déli derűben hosszan álmodó,
de éber, hogyha jön a hűvös éj.*

*Akik élünk-halunk e hegy tövén,
szülőföldnek becézzük a tájat:
esszük kenyerét, kortyoljuk borát,
és itt minket mindig hazavárnak.*

Fülöp Lajos lírája az erdélyi Áprily Lajoséhoz hasonlítható, akit a „vox humana” poétájaként, az egyik legnagyobb magyar természetlírikusként, az erdélyi hegyek és erdők szerelmeseként jellemezhetünk. Vele rokonítja remek ritmusérzéke, szelíd hangja, mámoros természetélménye. Korántsem véletlen tehát, hogy *Mátrai monológ* című, „a hegyek üzenetét” tolmácsoló miniatűr remekét az ő emlékének ajánlotta.

„Jézus tanítványa voltam...”

Emlékezés Benedek Elekre

„Hős volt, bátor és igaz: ennek a földnek egyetlen szemünk előtti vértanúja, testvére a régieknek, akiket úgy szeretett: Apáczainak, Mikes Kelemennek, Körösi Csomának, a keveseknek, az örökké élőknek.” Tamási Áron gyászolta így, sorolta a székely halhatatlanok közé Benedek Eleket. Testvére volt a régieknek az „édes anyaföld” szerelmében, az iránta való hűségben és önfeláldozásban.

Kisbacont olyan jelképpé emelte, amilyen Széphalom és Stósz. Ez az Erdély keleti részén, Székelyföld Erdővidék nevű táján elterülő maroknyi falucska nemcsak születésének és halálának helye, hanem írói világának archimedesi pontja és a születő romániai magyar irodalom egyik bölcsője is. „Nincs magyar író, aki testben, lélekben annyira rabja lett volna szülőfalujának, mint ő... Magyar falu aligha szolgáltatott több irodalmi tárgyat, mint Kisbacon: temploma, temetője, erdeje, ifjú és öreg emberei s azok életének szívhez szóló apró eseményei, mint meg-megújuló dallam, minduntalan visszatérnek Benedek Elek írásaiban” – írta róla fiatal barátja és munkatársa, életművének egyik legjobb ismerője, Szondy György. Az újabb magyar irodalom térképére ő rajzolta rá a székely etnikumot, s tette ezt anélkül, hogy néprajzi és nyelvjárási kuriózumoknak, a falu egzotikus szemléletének, a láthatár-szűkítő provincializmusnak hódolt volna. Az impériumváltozás után önmagára eszmélő romániai magyar irodalom tágabb egységében ő testesítette meg a székely gondolatot, védőszárnyai alá húzódtak azok az írók, akikkel összefűzte a közös származás köteléke és küldetése.

Nem feledte el szülőföldjét akkor sem, amikor 1877-ben, miután leérettségizett a székelyudvarhelyi református

kollégiumban, Budapestre került bölcsészhallgatónak, s negyvennégy éven át ott tartotta a továbbtanulását, majd az írói, újságírói hivatás és a családalapítás, a kenyérkereset gondja. Négy esztendő után megszakította egyetemi tanulmányait, s azzal a szándékkal tért vissza ismét Kisbaconból az ország szívébe, hogy tollával fogja meghódítani. *Édes anyaföldem* című memoárjában lírai szavakkal örökítette meg a búcsú pillanatait. Az édesanyja által szőtt székely ruhában útjára induló „tékozló fiú... még egy meleg pillantást” vetett „a vasúti kocsi ablakából erdőzúgásos, vadgalambszólásos, szép Erdővidék felé”, ezzel a „szent fogadalom”-mal köszönt el tőle: „Tied a szívem, tied a lelkem, tied mindenem, édes anyaföldem!”

Fogadalmához síríg hű maradt. „Jövevénynek” érezte magát a fővárosban, „aki azért jött... Székelyországból, hogy meséljen a pesti gyerekeknek s mesélés közben beléjük plántálja a magyar szót – s talán a magyar lelket is”. Sorsát a székely kivándorlókéhoz hasonlította, akik Amerikában vagy Romániában próbáltak szerencsét, de szüntelen az „édes anyaföld” felé szállt a sóhajtásuk. A székely nép szószólója volt népköltészeti gyűjtőként és mesemondóként, elbeszélőként és történetíróként, elsősorban szülőföldje boldogulásáért küzdött, pörölt a régi Magyarország hatalmasságaival újságíróként és lapszerkesztőként, országgyűlési képviselőként és függetlenségi politikusként.

Igazi otthonának mindvégig Kisbacont tekintette, szüleihez sűrűn hazalátogatott, s kezdettől fogva élt benne a fészekrakás, a hazaköltözés vágya. Könyvei – jórészt a honfoglalás ezredik évfordulójára megjelent *Magyar mese és mondavilág* – jövedelméből 1896 és 1898 között építette föl szülőfalujában azt a hajlékot, mely ezután mindig hazavárta. „Ebbe a házba be van falazva a lelkem, a téglákat, melyeknek mindegyik darabja egy-egy könyv, az én véremmel kevert mész ragasztja össze” – idézte visszaem-

lékezésében Kőmíves Kelemenné balladáját. Itt talált megnyugvást évről évre tavasztól őszig, a mezei munkák idején visszatelepedése előtt is. Innen menekült feleségével együtt 1916-ban a hadüzenet nélkül támadó román csapatok elől. Ettől a „meseház”-tól szakította el 1918 októberétől 1921 augusztusáig a nagy összeomlás és az új országhatár.

Ez a kényszerű háromévi távollét érlelte meg benne az elhatározást, hogy végleg Kisbaconban telepszik le. Honvágyát és elszántságát csak növelte, hogy szülőföldjét szinte elérhetetlen messzeségbe sodorta, a hazafelé vezető utakat tövissel lepte el a történelem vihara. Amikor úgy látszott, hogy élete értelmé semmivé foszlik, a legteljesebb és a legkövetkezetesebb hűség parancsának engedelmessé vált: a haza helyett a szülőföldet, a város helyett a falut, a többségi lét helyett a kisebbségi sorsot választotta, a száznál több könyvével megteremtett, biztos egzisztenciát az újrakezdés kockázatával cserélte föl. Akkor döntött a hazatérés mellett, amikor mintegy kétszázezren menekültek el Erdélyből a reménytelennek ítélt jövő előtt. Magyarai Lajos ezért nevezte őt „szembejövő ember”-nek.

1921. augusztus 3-án feleségével együtt vonaton érkezett meg Ágostonfalvára, innen lovas kocsin tette meg az utat Kisbaconba.

Abban az évben tért vissza Erdélybe, amikor tollára, feddhetetlen jellemére égető szükség volt: a hatalomváltást követő korszak bénultságából az idő tájt tért magához és kereste a helyét az új államiság keretei között az erdélyi magyarság. Az ősz „Elek nagyapó” korát meghazudtoló aktivitással, „ifjú lelkeséggel” kapcsolódott be abba a munkába, mely elárvult népe talpra állítására, a továbbélés feltételeinek megteremtésére irányult.

Hazaérkezésekor a tennivalók megítéléséről két ellentétes vélemény ütközött az erdélyi magyar szellemi életben. Az egyik tábor a Deák Ferenc-i hagyományt követő

passzív ellenállásban jelölte meg a követendő magatartást. Velük szemben lépett föl az Ady Endre és a Nyugat-mozgalom eszméin fölnevelkedett polgári radikális értelmiség, amely az új államrendbe történő beilleszkedéstől, az alsó néposztályokat is mozgósító, demokratikus összefogástól, a román-magyar megbékéléstől várta a kibontakozást. Benedek Elek az utóbbiak táborához csatlakozott, „a tevékeny önszervezés elvét”, a munka, a szorgalom, a cselekvő erények hatalmát hirdette. „Dolgozzatok, dolgozzatok!” – ez a két szó ismétlődött abban a riportban is, amelyet a Kisbaconba látogató Zágoni István készített vele, s a *Keleti Újság* 1921. november 15-i számában jelent meg. Az idézett két szóba tömörödött a kisebbségi sorsot önként vállaló Benedek Elek első és legfontosabb üzenete, amelyet az erdélyi magyarsághoz intézett. A felszólítás több volt közhelynél: állást foglalt a passzív ellenállás híveivel szemben. Itt is, másutt is józan helyzetfelmérésre, aktivitásra, a gyulafehérvári határozatokban megígért kisebbségi jogok érvényesítésére buzdított. A cselekvő, áldozatra is kész nemzet- és szülőföldszeretet gyakorlásában ő járt elől jó példával.

Szerteágazó tevékenységének legszebb fejezete a *Cimbora* történetével fonódik össze. A romániai magyarság akkor felnövekvő nemzedéke jórészt az ő gyermeklapjából szerezte meg anyanyelvi, történelmi és irodalmi műveltségét. Különösen sokat jelentett ez azok számára, akik kényszerű okokból nem magyar iskolákban végezték tanulmányaikat.

Benedek Elek a „meleg szív és kemény gerinc” emberideálját testesítette meg. Világképe egyszerű és szilárd erkölcsi elveken alapult. Az egyik például így hangzott: „Állj a védtelenek, gyengék közé; az erősek, hatalmasok oldalán harcolni nem virtus.” Egy másik így: „ne félj, ne szégyellj szeretni a hazát! Ma a világpolgáriasság a divat, de te ne hódolj e divatnak.” Egy harmadik pedig így: „Fajokat, feleke-

zeteket, osztályokat egymás gyűlöletére nem neveltem, a *Szeretet* volt alapigéje minden egy könyvemnek.” Ezek az eszmék hatották át egész életművét és a *Cimbora* minden sorát is. Útmutatásai jó talajba hullottak. Olyan nagyszerű tanítványai, „*Cimbora*-unokái” voltak, mint például Dsida Jenő, a magyar költészet Assisi Szent Ferenc-e és egyik legnagyobb formaművésze vagy Maléter Pál, az 1956-os forradalom és szabadságharc hőse és mártírja.

Erdélyi pályaszakaszának másik jelentős vállalkozása az 1920-as évek elején föllépett fiatal székely írók közös székértáborba gyűjtése és fölkarolása volt. Igen sokat tett erdélyi és hazai népszerűsítésükért. A Budapesten töltött téli hónapokban, régi kapcsolatait fölhasználva, magyarországi lapoknál és kiadóknál kilincselte, hogy elhelyezze kézírataikat. 1927 és 1929 között bejárta velük egész Erdélyt, és elhozta őket az anyaország néhány városába is. Az általa pártfogolt székely írócsoport vonultatta föl a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legeredetibb hangú tehetségeit. Közülük Tamási Áron állt a legközelebb szívéhez.

A „székely fiai”-val megszervezett író-olvasó találkozóak légkörében fogant meg benne a Székely Népművelő Társaság megalapításának eszméje. Elképzeléseit 1929 májusában hozta nyilvánosságra Székelyudvarhelyen, amikor felolvasást tartott az egykori kollégium örökébe lépett tanítónőképző javára. Írókat, művészeket, tudósokat, tanárokat, orvosokat, jogászokat és agrármérnököket hívott az egyesületbe, akik kijárnának a falvakba, tudásukat megosztanák a néppel, előadások tartásával, orvosi, jogi felvilágosítással, gazdakörök, téli iskolák szervezésével dolgoznának Székelyföld társadalmi és kulturális fölemeléséért.

A kezdeményezés teljes közönybe fulladt. A fölhívásra egyetlen válasz érkezett, Adorján Ákos álnéven azt is Benedek Elek egyik fiatal barátja és segítője, Szentimrei Jenő írta.

Ekkor már súlyos válságba jutott a *Cimbora* is. Csődjét a forgatóke hiánya és a hanyag adminisztráció okozta. Egyre ritkábban és rendszertelenebbül jelent meg. Utolsó, összevont száma 1929. július 7-14-i dátummal látott napvilágot. Benedek Elek augusztus 15-én levelet írt a tulajdonosnak, bejelentette, hogy „az újság megszűnt, mert nem lehet élő újságnak nevezni azt a heti megjelenést ígérő újságot, mely teljes egy hónapon át szünetel”. Értelmetlen, hogy több kéziratot küldjön.

A *Cimbora* és a Székely Népművelő Társaság sorsa körül forogtak gondolatai, amikor másnap a Szentimrei Jenőnek címzett levél írása közben agyvérzést kapott és eszméletét veszítette. 17-én kis időre még magához tért, de egy újabb roham véget vetett földi életének.

A síremlékén olvasható felirat emberi és alkotói hitvallását összegzi:

*Jézus tanítványa voltam:
Gyermekekhez lehajoltam,
A szívemhez fölemeltem,
Szeretetre így neveltem.*

A szeretet Sziszüphosza

Tisztelgés a százéves József Attila előtt

József Attila költészetének szédítő távlatait tömöríti Nagy László szellemes metaforája, mely „a Mindenség summáslegényé”-nek becézi őt.

Egyetemesség, világirodalmi szempontú viszonyításban is kiemelkedővé avatja líráját az a szintézis, amely térben és időben egyaránt hatalmas távolságokat ölelt át: ősit és újat, népit és korszerűt, keletit és nyugatit foglalt egységbe. Teljesítménye Bartók Béla és Kodály Zoltán zenéjéhez mérhető, a Németh László által megjelölt „bartóki szintézis” kimagasló példája. A *Kalevala* és a szürrealizmus, a finn-ugor ősköltészetig visszanyúló népiesség és az avantgárd modernség pólusai között teremtett összhangot.

Korának tudatformái, elsősorban a modern filozófia és pszichológia új eredményei is egységes és szerves világgéppé rendeződtek lírájában. Verseit az egyszerűség, a természetesség varázsával hatotta át a modern természet- és társadalomtudományok motívumvilága. A hegeli dialektika és a freudizmus eszme- és formateremtő tényezővé vált költészetében.

Bori Imre *A semmi ágán* című tanulmányában az abszurd létezés költőjének, a szeretet Sziszüphoszának nevezte, az egzisztencialisták rokonát, Pilinszky János szellemi elődjét látta benne. Abszurditásélménye elsősorban bölcséleti konzekvenciát jelentett számára, a világ lényeg szerinti felfoghatatlanságának és megmagyarázhatatlanságának eszméjét foglalta magában és formálta esztétikumává. Mindezt tovább fokozták személyes sorsa és a XX. század kiábrándító tapasztalatai is. Származása miatt naponta kellett szembenéznie a lét közönyével és kegyetlenségével. Gyakran sodorta kiszolgáltatott, megalázó helyzetekbe gyermeki ártatlansága és őszintesége, Don

Quijote-i idealizmusa és megszállottsága, a szegények, az elnyomottak és a megszomorítottak iránt érzett szeretete és felelősségtudata is. Az embertelenség, az otthontalanság, az elidegenedés démonaival tusakodott. Az a fájdalmas felismerés gyötörte, hogy az érdek- és az étiketika küzdelmében az utóbbi megsemmisítő vereséget szenvedett.

Minden idegsejtjét áthatotta s egész pályáját végigkísérte az értelmetlenséggel, a kegyetlenséggel, a hiábavalósággal viaskodó ember jeges rémülete. Korai alkotásai közül az 1925-ben keletkezett *Tiszta szívvel* tanúskodik talajvesztettségéről, lázadó indulatairól: soraiban a van-ok nincsenekké válnak, negatív előjelet kapnak. Újabb kulcsverse az 1933-ban írt *Reménytelenül*, amelynek kozmikussá fokozott keserűségét és szorongását csupán a harmonikus, könnyed, játékos forma ellensúlyozza. Így csap rá a jajra – egyik legfőbb mesteréhez és példaképéhez, Kosztolányi Dezsőhöz hasonlóan – a leggyönyörűbb rímmel, képpel és dallammal, oldja szépséggé a rettenetet, emelkedik az esztétikai átélényegítés révén, a formateremtés lépcsőfokain haladva az élet nyers valósága és saját kétségbeesése fölé:

*Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

*Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.*

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnék szeliden
s nézik, nézik a csillagok.*

Ugyanez a kétségbeesés és szorongás szólal meg három közismert, a pálya végén keletkezett számvetés-versében is. A *Talán eltűnök hirtelen...*, a *Karóval jöttél...* és az *Ime, hát megeltem hazámat...* egyetlen meg nem szakadó vallomás és panasz a világ s benne a maga élete vélt értelmetlenségéről. Katartikus hatásukat az emlékezés, a lemondás, a bűcsúzás költői attitűdje is növeli.

B. Mészáros Vilma mutatott rá *Bűn és bűnhődés Dosztojevszkij regényeiben* című tanulmányában, hogy a létet abszurditásként megélt ember számára három megoldás kínálkozik. Megkapaszkodhat a társadalom megváltoztathatóságának, szebbé, teljesebbé, emberibbé formálásának hitében és az érte vállalt cselekvésben; Isten és a túlvilág kárpótolhatja őt a rosszért, nyugtalanul dobogó szíve – Szent Ágoston egyik szép gondolatát idézve – nyugalomra lelhet Jézus szívében; s ha végképp bezárul előtte minden kapu és ajtó, az abszurd és irgalmatlan valóság elől az öngyilkosságba menekülhet.

József Attila életében és költészetében ez a három út keresztelte egymást, elválaszthatatlanul egymásba fonódott. Lírája a létezés teljes terjedelmét átfogta, megalkuvást nem ismerő elszántsággal és rendíthetetlen hivatástudattal járta végig az értelem- és boldogságkereső ember előtt föltárolt alternatívákat és stációkat.

Hitt a cselekvés, a közösségért végzett munka értelmében. Prométheuszi hittel és önfeláldozással vett részt a szervezett munkásmozgalomban, az illegalitás kockázatait, s az apró, hétköznapi feladatok teljesítésével együtt járó kényelmetlenségeket és gyűródéseket is vállalta. Ugy vélte, hogy a munkásosztály önmaga fölszabadításával az egész emberiséget fölszabadítja, s olyan társadalmat teremt, ahol a tulajdonviszonyokban, az anyagi és a szellemi javak elosztásában az egyenlőség és az igazság rendje szab törvényt, ezáltal megszűnik a legfőbb akadálya annak, hogy az emberek „köny-

nyebben megbocsássanak egymásnak”. Arról a világról szótt álmokat, ahol a gyűlölet helyett a szeretet uralkodik, ahol a trónon az édesanya szimbolikus alakja ül. Tiszta és szép, tetekre ösztönző hitében porig alázták: a munkásosztályhoz való közeledésének az őszinteségét is kétségbe vonták, megbízhatatlannak ítélték, kirekesztették a mozgalmi életből, fasisztának bélyegezték...

Kötetnyi gyönyörű s nemegyszer fölkavaró istenes verset írt, a világ eredendő abszurditását – mely pusztán a logika törvényei szerint is feltételezi és magától értetődővé avatja a teremtés elvét – Isten létének abszurditásával szerette volna feloldani. A „Mindenható, fölséges és jóságos Úr” ölelő karjaiba fogódzott, hogy ne legyen „kegyetlen árva”, hogy el ne rántsa „a semmi sodra”. Ez a próbálkozása is csupán esztétikai szempontból volt sikeres, emberi öntudatát és költészetét emelte éteri magasságokba, „ésszel mérhető pontokon is túlra”, de egzisztenciális gondjait, belső konfliktusait nem tudta föloldani. Talán azért nem, mert istenkeresésében – alkati adottságaiból fakadóan, mely a „kocka” evidenciáiban, a mindenhatónak és csalhatatlannak vélt emberi értelem szigorú rendjében próbált archimedesi pontokra találni – a racionális mozzanatok uralkodtak. S talán azért sem, mert nem volt releváns és tartós Krisztus-élménye, így az Isten létében rejlő tökéletesség nem válhatott közvetlenül átélhető valósággá és bizonyossággá számára. Kései istenes verseiben „az emberarcú hiányával” nézett farkasszemet.

Az utolsó stáció, gyötrelmeinek végső, tragikus feloldása várt még rá: az öngyilkosság. *Ime, hát megjeltem hazámat...* című verse arról tanúskodik, hogy a filozófiai öngyilkosságot már Balatonszárszó előtt elvégezte. Úgy készült a végzetes lépésre, hogy mindvégig megőrizte hitét és reményét egy szebb, emberibb világ eljövételében. Tudta, hogy ez a világ távol van még, túl földi léte határain. El kell hát búcsúznia

attól a színhelytől, amely végletessé, elviselhetetlenné fokozta szorongásait és szenvedéseit:

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.*

A strófába foglalt kívánság – melyet a paradox fokozás és a véglegesség hangsúlyozása katartikussá formál – rövid és szomorú életének legfontosabb tanulságait összegzi. Azokat az értékeket mutatja föl az utódoknak, amelyekre ő egész életében hiába vágyott: az otthon, a családi élet melegét, a megtartó és fölemelő szeretet békességét.

Az utolsó szalmaszál

M. Nagy István párját ritkítóan érdekes, váratlan fordulatokban gazdag, nagy távolságokon és végleteken átívelő pályát futott be. Írásainak megszületésére és legfőbb titkaira is sorsának változatosságában, összetettségében és tragikumában lehetünk magyarázatot. Ötvenöt esztendő korában bekövetkezett haláláig volt gépkocsirakodó, darukezelő, vízvezeték-szerelő, huszonhét esztendőn keresztül bűnügyi nyomozó. Amikor betegsége miatt idő előtt nyugdíjba vonult, hét éven át azzal egészítette ki jövedelemét, hogy szaktanácsadónak szegődött a Magyar Közúti Fuvározók Egyesületéhez.

Születése, életének eddig fölillantott szakasza és első házassága Gyöngyöshöz kötötte. Az 1980-as évek közepétől egyre szorosabb szálak fűzték a várostól mindössze tizenhárom kilométerre fekvő, gyönyörű és hagyománytiszteelő faluhoz, Markazhoz. Nyaralót vásárolt a település határában létesített mesterséges tó partján. Itt várt rá egy új szerelem és egy új házasság is: 1993-ban Markazra költözött, hátralévő tíz esztendejét ott töltötte.

Ez az évtized a révbe érkezés, a magára találás és a kiteljesedés ideje volt életében annak ellenére, hogy mind megrendítőbb küzdelmet vívott betegségeivel, a szívinfarktus és a tudatvesztés démonaival. Pótolta hajszolt, kalandos életének kényszerű mulasztásait: mohó olvasásba kezdett, háromszáz-négyszáz oldal volt a napi penzuma. Kivételes hatást gyakoroltak rá – vallott is erről – Hamvas Béla művei. Magánszorgalomból zenét is tanult, a kántorságig vitte, olykor ő orgonált az egyházi szertartásokon.

Ekkor vedlett át – pályája legmeglepőbb fordulataként – zsaruból íróvá. Gazdag élettapasztalatai és olvasmányélményei, véget nem érő szenvedései ösztönözték arra, hogy 1999-ben tollat vegyen a kezébe, s gondjait és gondolatait

megossza másokkal. Az alkotáshoz kedvező feltételeket teremtett harmonikus családi élete és Markaz idillikus csöndje, nyugalma.

Elbűvölő szépségű, a képzeletnek szárnyakat adó falu ez. Két kultúrtáj, a Felvidék és az Alföld találkozásánál fekszik: a Mátra déli nyúlványai ölelik magukhoz úgy, hogy rést nyitnak, szabad utat engednek az alföldi róna felé, melyet Petőfi a szabadság és a végtelenség honának nevezett. A hegyek misztikus, titokzatos világát a síkság átláthatósága, tágassága, egyenessége váltja föl, formálva az ott élők alkatát, jellemét is: a démonos észjárás, a misztikumra való hajlam, a spirituális látásmód egyesül bennük a praktikus életszemlélettel, a 2x2 józanságával, a hagyományos paraszti életforma egyszerűségével és bölcsességével.

M. Nagy István gondolkodását, világképét is áthatották ezek a vonások: modern falusi Szókratészként, olykor Hamvas Béla-i mélységekbe hatolva töprengett életről és halálról, emberről és Istenről. Rádöbbsent, hogy a világ eredendő abszurditását csak Isten létének abszurditása oldhatja föl, megsejtette az erkölcsi világrend működésének titkait és törvényeit, fölmérte a világot irányító Szeretet hatalmát, átélte a mindent megértés és a mindennel kibékülés mágikus pillanatait. Egyik fejtegetése például Ady Endrének talán a legmélyebb gondolatát, az „élet s halál együtt mérendők” hátborzongató fölismerését idézi: „nem akarom szembeállítani az életet a halállal. Mert a kettő egy, a halál az élet része. A finálé, az élet végső kiteljesedése. S ha valaki képes az életet és a halált egyben látni, az biztos, hogy a halál szótól nem elborzad, hanem tágra nyíló szemmel és lélekkel, ünnepi, emelkedett érzések közepette az emlékek szárnyán visszahozza elköltözött szeretteit, és a képzelet szárnyán megteszi gyakorló útját oda, ahol ősei emlékével eggyé válhat.”

Pályájának utolsó állomásai és végső konzekvenciái Besenyei Györgyöt juttatják eszembe. A magyar felvilágosodás

kiváló írója fiatalon a fény és a pompa világában élt: Mária Terézia testőreként megcsodálhatta Bécs tornyait és „a szép királyné vállait”. Tizenhét évi szolgálat után ő is – mint megannyi előde és utóda – „lehullt a porba, amelyből vétetett”: hazatért szülőfalujába. Utolsó éveit a Bakonszeg melletti telepen, Pusztakovácsin töltötte:

*Ült csendben a tornác zugán,
és nézte a bukó napot.
Aztán a toll után kapott,
utolsó szalmaszál után.*

*Bizony, utolsó szalmaszál,
bizony, fuldoklik, aki él.
De aki több a többenél,
e szalmaszállal partra száll.*

Az idézett Nadányi Zoltán-vers lírai hőiséhez hasonlóan menekült el a város zajából és forgatagából M. Nagy István is élete végén. Ugyanúgy kapott ő is „az utolsó szalmaszál”, a toll után, s három megjelent könyvével a szűkebb pátria büszkeségévé vált.

Egyre tudatosabban, növekvő ragaszkodással és szeretettel, a nevéhez illesztett monogrammal is markazinak vallotta magát. Őt is szívébe fogadta a falu közössége. 2003. április 22-én – a Feltámadás ünnepét követő napon – hatalmas tömeg kísérte el utolsó útjára, s vett tőle búcsút lehajtott fejjel, méltóságos gyásszal.

E posztumusz kötet írásai már a túlsó partról, a másik létdimenzióból szólnak hozzánk. Mondanivalójukat egy küzdelmes, szenvedélyekkel és szenvedésekkel sújtott s megáldott, az értelem- és otthonkeresés lázában eltelt élet hitelesíti, botladozó rímeihez és magasba röppenni nem tudó gondolataihoz is a halál komponált dallamot.

Az emigráns lét dilemmái

Kerényi Károly, a világhírű klasszika-filológus és valástörténész, aki 1943 óta Svájcban élt, 1956 után menekült magyar fiataloknak tartott előadásokat, megosztotta velük az emigrációban szerzett tapasztalatait, s kifejtette híres „kettős haza” elméletét. Tanítása szerint az idegenbe szakadt hazánkfia a legszuverénebb értékeit tagadja meg, a világ eredendő sokszínűségének egy árnyalatát veszíti el, ha föladja identitását, asszimilálódásra törekszik, ugyanakkor le kell küzdenie az elhagyott szülőföld iránt táplált meddő, sorvasztó nosztalgiát, az elszigetelődés veszélyét is. A helyes arányérzék kifejlesztésével, kettős hűségével egészséges belső egyensúlyt teremthet, tudatosítva a körülményeiből adódó lehetőségeket és előnyöket, összekötő hidat képezhet a régi és az új haza kultúrája között, evidens módon foglalhatja egységbe a magyarság és az egyetemesség eszméjét. Diaszpóra-helyzetünket, a szétszóródottság állapotát „tökéletes kétnyelvűséggel, a magyar nyelv el nem felejtésével és egy másik hozzátanulásával” a magyar lét alapjainak kiszélesítésére, sorsgazdagításra, a magyar szellem tágítására kell fölhasználnunk.

E kötet szerzője – bár aligha hallgatta meg az idézett előadást, hiszen 1947 óta élt emigrációban, s elhangzása idején már az Egyesült Államok állampolgára volt – maradéktalanul teljesítette Kerényi Károly intelmeit. Sorsa „kultúrák peremére” vetette, s ő vállalta ezt a sorsot, térben és időben egyaránt távoli világokat ölelt magához.

1926-ban született Keszthelyen. Huszonegy évesen, fiatal vidéki egyetemistaként került külföldre. 1954-ig Nyugat-Európában, majd az Egyesült Államokban talált új hazára. Két amerikai diplomával a kezében szociális gondozókat képzett két amerikai egyetemen jó harminc esztendeig, 1991-ig.

Elfogadta, magáénak vallotta és szívvel-lélekkel szolgálta a befogadó ország törvényeit, hagyományait és értékeit. A magyar nyelvvel és kultúrával elvesztette intenzív kapcsolatait. Nem magyar anyanyelvi közegben élt, nem kezdett párbeszédet a magyar emigrációval, ukrán származású lányt vett feleségül. Angol nyelven doktorált, angolul tanított, otthon angolul beszélgetett feleségével is. Egyetlen magyar tanárára s egyetlen magyar tanítványára emlékszik vissza.

A magyar nyelvet akár el is felejthette volna. Az ellenkezője történt: amikor nyugdíjba vonult és elvesztette a feleségét is, amikor hetvenen túl minden korábbinál gyötrőbb magány borult rá, hibátlanul, soha nem tapasztalt erővel és frissességgel szólalt meg benne, formálódott költészetté az addig passzivitásra ítélt anyanyelvi örökség.

Talán csak a mélylélektan tud szabatos magyarázatot adni erre a jelenségre. Pfitzner Rudolf pszichológus egyik tanulmányában személyes tapasztalatai alapján is (az 1950-es évek elején Tollas Tibor zárkatársa volt Vácott) azt fejtegette, hogy a börtönben – hozzátehetjük: többé-kevésbé a száműzetésben és a kisebbségi létben is – megrendül vagy összeomlik „a korai tárgykapcsolatok bevetített, internalizált, lelki struktúrákká vált rendszere”, súlyos sérelmet szenved „az önbiztonság, önbecsülés, önérzet és a rájuk alapuló identitás (azonosság) érzése” is. („Tárgykapcsolatok alatt általában a személyes kapcsolatokat értjük – teszi hozzá a fentiekhez magyarázatul –, amelyek az ember lelki életét, fejlődését, személyiségének struktúráját nagymértékben befolyásolják”. Különös jelentőséggel bírnak a gyermekkori kapcsolatok, közülük is mindenekelőtt a szülőkhöz fűződő viszony.) Ezekben a léthelyzetekben az átlagosnál lényegesen többen fordulnak a költészethez „mankóért”: a vers az „elmondás” funkcióját tölti be, a vigasztalás eszközüvé, a fiktív otthonteremtés és az identitásőrzés mágikus közegévé válik.

Pflanczer Istvánt hosszú ideig nem fenyegette közvetlenül a lelki egyensúly felbomlásának az idézett nyelv- és világhiány okozta veszélye. A súlyosabb válságoktól megóvta őt alkalmazkodó képessége, nyitottsága a befogadó ország nyelve és kultúrája iránt, a családalapítás, a tanári hivatás gondja és felelőssége. Az anyanyelv, a gyermekkor tündérvilága a hallgatás sorompói közé szorítva, lelke és tudata legmélyén várt a fölszabadulásra, a kitörés pillanatára. S a teljes magára maradottság zárlathelyzetében, hetvenöt évesen ő is „az utolsó szalmaszál”, a toll után kapott, hogy első versét megírja. 2005-ben jelent meg első kötete, amelynek a címe is sokatmondó: *Csökönys szókinccsel*. Ezt folytatja az újabb váltogatás már címe szerint is.

A most megjelent gyűjtemény *Látszatok* című verse – mely az előző kötetrel kapcsolatos megjegyzésekre válaszol – meglepő szabatossággal és egyértelműséggel illusztrálja Pfitzner Rudolf elméletét:

*koromnál fogva
gyakran
meglepi őket hogy csinálom
pedig csak mankóként használom
hogy úgy botorkáljak
ahogy szoktam
szavakra támaszkodva*

Előző kötetének előszavában ő maga tárja föl költővé válásának indítékait, s ad számot legfőbb törekvéseiről. Versei az emigráns lét „dilemmáit tükrözik”, „magyar-európai múlt”-ja és „magyar-amerikai életkörülményei” játszanak össze bennük. Vele született nyitottságáról és rugalmasságáról így nyilatkozik: „Alkalmazkodás az élet – csak úgy lehet megvédeni, ami fontos az embernek. Amerikai diáktársaim csak csodálkoztak, milyen könnyen feltalálom magam, és alkalmazkodom anélkül, hogy beolvadnék.” Ennek köszönheti „összeha-

sonlításokra támaszkodó” ítélőképességét, függetlenségét, filozófiai hajlamait. Mint minden emigráns, ő is szinte napról napra belebotlik a kérdésbe: honnan jöttél, hová tartozol, mi a fontos az életedben? Újra és újra találkozik „a másság bonyolult ügyrendjé”-vel, az asszimiláció, a multikulturalizmus és az integráció alternatíváival. Egyszer azt panaszolja, nem könnyű „két himnuszra hivatkozni egy szuszra”, máskor meg gazdagságával kérkedik, hogy neki itthona is és otthona is van: választott hazájában „magyar-amerikai”, az anyaországban „amerikai-magyar”. Az asszimiláció és a multikulturalizmus alternatíváival szemben az integráció előnyeit hangoztatja sajátos magyar-amerikai beállítottság alapján. Mert „nincs sok értelme – állapítja meg – nosztalgiázni meg asszimilációs vagy multikulturális ábrándokról verselgetni az óceán egyik oldalán sem. Nem azt teszem.”

Helyette ritkán tapasztalható meggyőződéssel és tudatossággal választ magának két hazát, s békíti össze őket szívében és verseiben. Elkerüli a két lehetséges szélsőséget, a nacionalizmus önző és kirekesztő dagályosságát éppenúgy, mint a kozmopolitizmus, a gyökértelenség, az otthontalanság lelki sivárságát. Minderről a legmegragadóbb őszinteséggel és közvetlenséggel a *Tisztázat* című költeményében vall:

*kultúrák öntvénye
mert úgy hozta a sorsa
alkalmazkodni kellett
becsületes alku híján
ugye
csak hazudozgatni lehet
s így lett
maga-módján-magyar
aki tudja
honnan jött és merre járt
hol hajol meg*

*anélkül
hogy jobbágy lenne*

Rómában római módon című verse egyszerű szavakkal tárja föl sorsválasztásának erkölcsi alapjait és indítékait is:

*hogy valaki magyar
magában véve nem sokat számít
csak egy címke
meg kell dolgozni érte
hogy más is értékelje*

Verseit nehéz műfaji szempontból osztályozni. Talán föloldott, laza szövésű epigrammáknak nevezhetnénk őket, amelyek nem szépségükkel, formai bravúrjaikkal hatnak, hanem intellektuális mélységükkel és erejükkel. Soraikat a számvetés, a leltárkészítés, a létösszegzés bölcséleti igénye hatja át. Mindenekfölött a gyermek- és ifjúkort idézik, a múltat és a jelent szembesítik. A költő második gyermekkorából tekint vissza az elsőre, sok évtizedes emigráns tapasztalatainak mérlegére teszi emlékeit, olykor görbe tükröt tart ön maga és olvasói elé. „Selejtezi a múltat”, az impressziók sokaságából kiemeli mindazt, ami fontos számára és ami megörökítésre méltó. Emlékezete aktív és formáló, tehát a felejtés, a kiemelés, az összevonás, a desztillálás mozzanatát is magában rejt. Fogékonyságot mutat a jellemzővel, az emberi szempontból lényegessel, érdektelenséget a jelentéktelennel, a lényegtelennel szemben. A múltból elé toluló, sóvár vágyakozással szemlélt, felnagyított, mitizált képekkel olykor szembeszegezi a jelen megnyomorítottságát, kisszerűségét, távlattalanságát. El-elcsodálkozik a modern civilizáció furcsaságain és torzulásain, „cifra szóözönén”, látszat és valóság kiáltó ellentmondásain. Fanyalgásainak gyakran visszatérő motívuma a „műanyag”. Szomorúan konstatálja, hogy „kallódnak a régi normák” (*Játszma változatok*), hogy „látszatokra megy a

játszma” (*Valaki*), hogy „kiszámíthatatlan személytelen erők uradalmaiban élünk” (*Párhuzam*). Mégsem lázad és ítélkezik, szelíd marad és alázatos, csupán a fejét csóválja olykor, s önmagát, öregségét is okolja értetlenségéért és türelmetlenségéért. Résztétet érez az egyik versében megénekelte *Életművész* iránt is, aki „pénz nélkül akart gazdag lenni”:

*noha műanyagból volt gyártva
elázott minden hitelkártyája
s összeroppant
egy kegyetlen világban*

Pflanczer István versei érdekes sorsról, szigorú erkölcsi elvek szerint kimunkált, a klasszikus humanizmus értékrendjéhez igazodó költői világképről, egy nyolcvanadik évében járó amerikai magyar gazdag élettapasztalatairól hoznak üzenetet a hazai olvasónak, az idegen nyelvű környezetben is közel hatvan esztendőn át tisztán megőrzött magyarsággal.

Barangolásaim Erdélyben és a világban

Az erdélyi magyarság élő lelkiismerete, Reményik Sándor az 1920-as években versek sorát írta, amelyekben azon töprengett, mi szolgálhatja a leghívebben és a leghatékonyabban megmaradásunk ügyét. Ezek közül a programversek közül való a *Toll és ecset*. Válasz ez az alkotás Trianonra: azt a hitet szólaltatja meg, amelyet ugyanebben az időben az anyaországban Klebelsberg Kunó is vallott s művelődéspolitikusként meg is valósított: kultúránk ápolása, gazdagítása segítheti leginkább új öntudatra ébredésünket, továbbélésünket. A kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. A kisebbség is csak műveltsége révén kerekedhet a többség fölé, „e vértelen harc”-ban fényes győzelmet arathat, s az élethez való jogát is bizonyíthatja. Ez a gondolat az akkor kibontakozó erdélyi világnézet, a transzszilvanizmus egyik vezéreszméje volt. A költeményt egy fiatal, pályakezdő erdélyi festőművésznőnek, Szócsné Szilágyi Piroskának ajánlotta:

*Testvér, a mi háborúnk elveszett,
És a mi népünk test szerint halott.
Eltört a kopja, eltörött a kard, –
De Isten nekünk más fegyvert adott.*

*Kifele, testvér, nincs számunkra út,
De befele még sok ösvény vezet.
A magyar lélek kincses labirint.
Művész-testvérem, fogd az ecsetet!*

*Keményen fogd meg, mintha dárdát fognál,
Én is úgy fogom tollam: kardomat.
Kapcsolja össze sajtó sebeinket
Egy néma, szörnyű élet-akarat!*

Ha Reményik Sándor később élt volna – játszottunk el a gondolattal –, az idézett verset ajánlhatta volna akár Botár Editnek is. Az pedig egészen biztos, hogy az Erdélyben Trianon után fellépő „honfoglaló, nagy írónemzedék” egyik legtehetségesebb és legnépszerűbb tagja mélységes rokonszenvvel figyelte volna pályafutását.

A rokon hivatáson és közös eszméiken kívül mindenképp Erdély szellemi központja, Kolozsvár kapcsolta volna őket egymáshoz. Reményik a kincses városban született és ott is halt meg, annak szerelmese, szószólója volt egész életében, kötetnyi szebbnél szebb verset írt róla.

Botár Edit ugyan Marosújváron született, de Kolozsvárt fejezte be középiskolai tanulmányait, az ottani Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán szerzett diplomát 1956-ban, majd a Kolozsvári Bábszínház díszlet- és bábtervezője volt 1986-ig.

Banner Zoltán egyik kiállítási megnyitójában külön is kiemeli a bábszínháznál szerzett művészi tapasztalatait. Nyolcvan bemutató mintegy 250 színpadképét s több mint 700 bábuját tervezte meg. Eközben igen sokoldalú, eredeti, fantázia-felszabadító, konvenciókkal szembeszegülő, a tradíciók határait átlépő és gazdagító kapcsolatba került a képzőművészetek lehetséges anyagaival, az ún. egynemű közegekkel. Készített bábukat fából, vesszőből, szalmából, csuhéból, rafiából, textil- és selyemmaradékokból vagy éppen rongyokból. Szinte felsorolhatatlan, hogy a bábszínház iparművészeként – és azon kívül is – hányfajta selymet, szövetet, vásznat festett, batikolt, applikált, hányfajta anyagból szőtt, font, varrt, kalapált, hajlított, kötözgetett maga álmodta tárgyakat, művészeti ágak és műfajok határmezsgyéjén egyensúlyozva, mint – Banner Zoltán szellemes példázatát idézve – a kötél-táncos. Az iménti hasonlat megalkotója szerint Botár Edit annak a művésztípusnak a képviselője, amelynek talán Cézanne volt az első képviselője, aki szintén iparművészből lett festővé: az ilyen művészek előbb megsimogatják, kitapogatják, gondosan

tanulmányozzák, miből is van teremtve a földi valóság, hogy megismerve természetüket, szerkezetüket, alakítási lehetőségeiket és korlátaikat, teljesen hozzájuk idomulva, újraálmodják és újjáteremtsék a világot.

A kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán avatott tanártól tanulta meg a vízfestő technikát, az akvarellfestészet titkait is, ezt az ősrégi, egyszerű és szűkebb hazájában is oly divatos festői eljárást, amely talán a legadekvátabb módon tudja bemutatni a valaha Tündérkertnek nevezett országrész csodaszép tájait. Az erdélyi tájak – Reményik egyik verse szerint – az égi tökéletesség mását, az Isten alkotta túlvilági szőnyeg visszáját varázsolják a szemünk elé.

Botár Edit akvarellfestőként is elsősorban Kolozsvár szerelmese és krónikása. Bizonyára sok dicsérő szót kapott volna mindezért Reményik Sándortól is. Talán ő nyitotta volna meg a *Kolozsvár képekben* című, száz képet fölvonultató kiállítását is a közelmúltban, s talán ő írt volna előszót a kiállítás anyagából készült, gyönyörű albumhoz. Bizonyára megnyerte volna a tetszését ez az újabb kiállítás is, a *Barangolásaim Erdélyben és a világban*, mely szerves folytatása és kiegészítése a másoknak: Kolozsvár iránti szeretetét itt Erdély és a nagyvilág szeretetévé fokozza. Mint ahogyan a régi falusi asszonyok magukkal vitték otthoni fonnivalójukat, ha idegenbe távoztak, hogy ne mulassák az időt dologtalanul, Botár Edit is magával vitte – talán csak képzeletében – ecsetjét, jegyzetfüzetét, amikor bejárta a kerek világot, hogy hazavihesse magával Kolozsvárra, ami fontos volt számára az őt ért impressziók tömegéből. Így kapcsolja össze, szinte észrevétlen természetességgel, a magyarság és az egyetemesség eszméjét, Erdélyt a másik hazával, Magyarországgal, a két hazát pedig a nagyvilággal. Természetesen a maga teremtette univerzumnak továbbra is Kolozsvár maradt a fókusza és az archimedesi pontja. Az itt látható kiállításon is Kolozsvárt ábrázolja a legtöbb kép.

Megcsodálhatjuk ezeken a képeken az anyag iránti tiszteletet és alázatot, a tökéletes hozzáidomulást az anyag természetéhez, a homogén médiumban rejlő alakítási lehetőségek totális kibontakoztatását. Manapság ritkán tapasztalható szintézis tanúi lehetünk. Botár Edit festményein – erről Reményik Sándor minden bizonnyal az enyémnél avatottabb nyelven tudott volna beszélni – először az ábrázolt valóság pontos, hiteles körvonalai tűnnek föl, a vonalvezetés gondossága, precizitása ragad meg. Ragaszkodik ő is az ún. festői hitelhez, mint ahogyan Arany János ragaszkodott elbeszélő költeményeiben az ún. „epikai hitel”-hez. Ezt a pontosan és hitelesen ábrázolt, fölismerhető, tapintható valóságot át-lényegíti, légiesíti, hozzáadja a tündéri képzelet játékeit, a tiszta lírát, női lelkének finom rezdüléseit, s vonallá, színné varázsolja a bemutatott tárgy iránt érzett szeretetét is. S ott rejtőzik ezeken a képeken még valami: egy soha el nem múló, mindig megújuló kamaszos ámulat és áhítat, mellyel a világ szépsége, tökéletessége tölti el a lelkét. Botár Editben Assisi Szent Ferenc-i és megragadottság és lényegességélmény munkál, mely minden művészet és minden tudás alapvető feltétele és kiindulópontja.

Ez a kiállítás új epizóddal gazdagítja az Eger és Kolozsvár között létrejött, régi keletű kapcsolatot is. Hogy milyen jelentős múltra tekinthet vissza ez a kapcsolat, két eseménnyel szeretném illusztrálni. Eger egyik legnagyobb szülöttjét, irodalmi múltjának egyik első számú büszkeségét, Bródy Sándort 1888 őszén Kolozsvárra hívta az *Erdélyi Híradó* főszerkesztője, hogy tudósítson egy EMKE-bálról. Közel három évig ott marasztotta őt a város szépsége és az a szerelem, amely a kolozsvári Nemzeti Színház színésznője, Hunyady Margit iránt lobbant föl a szívében. 1889 januárjában az említett újság segédszerkesztője lett. A Hunyady Margit iránt érzett szerelmének mesés ajándék volt a jutalma: ebből a szerelemből született, „művészek ágyából, művésznek”, ahogyan

Szentimrei Jenő fogalmazott, Hunyady Sándor, a kiváló író. Hogy Bródyra milyen maradandó hatást gyakorolt Kolozsvár, az is bizonyítja, hogy fiát visszaküldte a kincses városba, mert azt szerette volna, hogy minél alaposabban megismerje, és ott fejezze be tanulmányait. 1922-ben, már Trianon után, pályakezdő íróként Hunyady Sándor harmadszor is visszatért Kolozsvárra, ott élt jó egy évtizedig, bekapcsolódott a város és Erdély irodalmi életébe. A transzszilvanizmus eszméjét hirdető Helikon-mozgalomhoz csatlakozott, művei az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában láttak napvilágot. Közös albérletben lakott Kuncz Aladárral a Fürdő utcában, ahol, nem meszse tőlük, a Dsida-család otthona is volt az idő tájt. Kuncz Aladár, Hunyady Sándor és Dsida Jenő nemegyszer töltötték együtt az éjszakát, hajnalig beszélgettek, vitatkoztak valamegyik kolozsvári kávéházban.

A másik nevezetes eseményre, mely gazdagítja Eger és Kolozsvár kapcsolatait, 1934-ben került sor: március 4-én Egerbe látogatott négy kiváló erdélyi író, Bánffy Miklós, Dsida Jenő, Kemény János és Kós Károly. Mind a négyen Kolozsvárt éltek és alkottak. Az *Erdélyi Helikon* című folyóiratot és az Erdélyi Szépmíves Céh nevű könyvkiadót képviselték: mindkét intézménynek Kolozsvár volt a székhelye. A Városi Színházban találkoztak az egeri közönséggel, amelynek a nézőtere zsúfolásig megtelt. A színpadra lépő írókat percekig tartó, szünni nem akaró taps fogadta.

Botár Edit személyében immár a harmadik erdélyi képzőművész mutatkozik be az Egeri Polgári Szalonban. Kezdte a sort a megnyitó alkalmából Paulovics László, aki Szatmárnémetiből érkezett, s népi irodalmunk nagyjairól készült alkotásait hozta magával. Őt követte Korond kiváló költője és festője, Páll Lajos, aki költőként és festőként is metaforát tud csíholni a falusi szekér és az utca kövének a találkozásából. Ehhez a három kiállításához csupán néhány, a fél kézen megszámlálhatónál is kevesebb hónapra volt szükség. E tény

önmagában is azt jelzi, hogy az Egri Polgári Szalon – összefogva az Erdély Művészetéért Alapítvánnyal – igen értékes új színnel gazdagítja Eger kulturális életét. Méltó folytatója egy másik, a két világháború között létrejött egri közösségnek, az 1925-ben alakult Egri Polgári Asztaltársaságnak, mely a város korabeli értelmiségének a színe-javát tömörítette, s azért jött létre, hogy enyhítsen Trianon tragikus következményein, s hozzájáruljon a magyar nép lelki, szellemi, kulturális egységének újjáteremtéséhez.

Ma, amikor a nemzeti eszmét világszerte alantas támadások érik, amikor egyenruhába akarnak öltöztetni minket a globalizáció, az uniformizálás, a kozmopolitizmus agresszív és csaknem korlátlan hatalmú urai, kötelező szabványok közé szorítva még álmainkat és vágyainkat is, nagy szükség van az Egri Polgári Szalonnhoz hasonló szervezetekre. Amikor – Tamási áron szavaival – a hegyeket egyenlővé akarják tenni a sík földdel, hogy magunknak zugot sehol ne találhassunk; amikor földrajzi és spirituális értelemben egyaránt az otthontalanság senkiföldjére kívánnak minket taszítani; amikor akarva-akaratlan azon igyekeznek, hogy partra vetett halként fuldokoljunk egy jéghideg és sivár univerzumban; amikor el akarják venni tőlünk legfőbb kapaszkodóinkat, a szülőföldet, a hazát, az élni segítő és megtartó emberi közösség melegét, és el akarják venni tőlünk Istent is Mammon torzképű vigécei, zsoldosai és bohócai, kell egy hely, ahol – Adyt idézve – „esett, szép, szomorú fejekkel” négy-öt magyar összehajol, hogy szemükből kicsorduljon „egy ifjú-ósi könny, magyar könny”: Miért is, miért is, miért is?

Egyre sűrűbben jut eszembe mostanában egy történet, amelyet Ferenczes István, a Csíkszeredán élő költő írt meg a nagyapjáról, aki Erdélyben nem sokkal Trianon után elénekelte a *Himnuszt*, nem az államit, hanem azt a másikat, a vigyázállásost. Rajtakapták, közcsendháborításért eljárászt indítottak ellene, a városba hurcolták, megalázták és

megkínózták. Amikor kiengedték, ötliteres demizsonnal a kezében éjnek idején hazaindult Csíkpálfalvára, s útközben mindvégig csak a vigyázzállásos *Himnusz*t énekelte, amelyet az éjszakai csöndben és sötétségben csak az Isten hallhatott. S olyan szépen, olyan szívből csendült föl és szállt az égig az ének, hogy talán még a Mindenható szemébe is könny szökött. Két éneklés között a konok székely mind csak ezt hajtogatta: „De azét es, de azét es, de azét es Isten áldd meg a magyart!”

Befejezésül ezt szeretném mondani én is: „De azét es, de azét es, de azét es Isten áldd meg a magyart!” És áldja meg Botár Editet, áldja meg az Egri Polgári Szalon létrehozóit is mind a két kezével.

Azúrtemető

Bozók Ferenc kötetéről

Bozók Ferenc izzó tehetséggel megáldott, az igazságot megszállottan kereső ember. Igazolja mindezt eddigi pályafutása is, mely meglepő, rejtélyes fordulattól sem mentes.

Gyöngyösön született 1973. október 8-án. Bölcsőjét a Mátra déli lankáitól átölelt faluban, Domsztlón ringatták. Ott végezte az általános iskolát is, a gimnáziumot pedig szülővárosában. Az egi Eszterházy Károly Főiskolán szerzett magyar–történelem szakos tanári diplomát 2000-ben, majd négy esztendőn át a Jessze oltáráról elhíresült Gyöngyöspatán tanított. Ekkor kezdett verseket és tanulmányokat írni, s ekkor ébredt föl szívében a vágy, hogy Isten leghűségesebb és legengedelmesebb szolgálói közé szegődik: piarista szerzetesnek jelentkezett. A pályamódosítás révén nem vált hűtlenné eredeti hivatásához sem, irodalmi ambícióihoz pedig termékeny közegre talált abban a szerzetesi közösségben, amely többek között Sík Sándorral és Jelenits Istvánnal ajándékozta meg az újabb magyar irodalmat.

2007 óta négy, verseket és esszéket tartalmazó kötete jelent meg. Költői világképe, metafizikai nyugtalansága, absztrakt, éteri szférákba hatoló képalkotása, tömör, metaforikus kifejezésmódja Pilinszky Jánosra emlékeztet. Ezt a hatást erősíti meg Nemes Nagy Ágnesé, aki a földi létben is érzékeli az örökkévalóságot, a lent és a fent, a közel és a távol, a föld és az ég elválaszthatatlan egységét hirdeti, „objektív lírája” szinte észrevétlen természetességgel lendül át a közvetlenül megélt, tárgyias képekben megragadott valóságból a transzcendencia, a misztika, az irrealitás szférájába. Rajtuk kívül József Attila és Weöres Sándor tartozik a legfőbb mesterei közé. József Attilát idézi például

keresztényi részvétellel átítatott szociális érzéke, gyermeki vágya a „könnyes egyszerűség”, a jóság, a tisztaság után, a verseiben föl-föltűnő mikro- és makrokozmosz arányjáték, továbbá az a képessége, hogy a legsúlyosabb, legtragikusabb mondanivalót is könnyed, játékos formában tudja kifejezni. A legerőteljesebb ösztönzést pedig Weöres Sándortól kapta. Őt juttatja eszünkbe szellemi nyitottsága és tágassága, remek ritmusérzéke, a magyar nyelv zenei lehetőségeinek totális kibontakoztatása, költeményeinek tematikai, műfaji és formai gazdagsága.

Saját vallomása szerint igen közel áll hozzá Füst Milán és Somlyó Zoltán költészete is. Füst Milán verseiben az archaikusan stilizált, szecessziósan groteszk szellemvilág vonzza, mely az elidegenedett individuum életérzését, föloldhatatlan magányát, hontalanságát és sötéten látását fejezi ki az ószövetségi próféták zord pátoszával. Somlyó Zoltánban az a tisztaság és ártatlanság ragadta meg, melynek intenzitását drámaivá fokozza a bohém életforma, a könnyelműség, a bűn lidérces, ellenállhatatlan csábítása.

Egyéni hangjának keresése közben – gondosan kikerülve az epigonizmus csapdáit – elsősorban az idézett költők esztétikai–poétikai vívmányait tekintette követendő mércének.

Föltűnő és sokatmondó, hogy a mesterek és példaképek között egyetlenegy egyházi költő sincs, pedig Bozók Ferenc választott hivatásánál fogva is közéjük sorolható. A római katolikus egyházhoz közvetlenül kötődő magyar szakrális költészetnek két jelentős korszaka, megújulása volt. Az első a XIX. században, mely három Egerből indult papköltő nevéhez fűződik: Pájer Antaléhoz, Tárkányi Béláéhoz és Mindszenty Gedeonéhoz. Ez a költőtriász minden korábbinál személyesebb és bensőségebb, az e világi lét-dimenzióhoz, a magyar hagyományokhoz, a népköltészet formanyelvéhez kötődő Isten-élményt szólaltatott meg, a Teremtővel nem égi trónján, hanem az embert körülvevő valóságban találkozott. A második

periódus a Nyugat-mozgalommal párhuzamosan bontakozott ki Sík Sándor, Harsányi Lajos és Mécs László lírájában, s az imént felsorolt költők személyes, bensőséges stílusát folytatta. Legfőbb újításuk elsősorban esztétikai-poétikai téren, a Nyugat-mozgalomhoz mérhető és világirodalmi hatásokat is magába olvasztó formaművészetükben érhető tetten.

Nyilvánvaló, hogy Bozók Ferenc nem ezekhez a líratörténeti hagyományokhoz csatlakozik. Világképe, Isten-élménye inkább folytatója például Baudelaire, Verlaine, Rimbaud s az említett XIX. századi francia költők stílusteremtőjeit a magyar irodalomban meghonosító és tovább fejlesztő Ady Endre költészetének.

Ady egyebek mellett a magyar istenes lírát is korszerűsítette. Elődei – ideértve világi költőinket is – szinte kivétel nélkül evidens, többnyire retorikus és himnikus hangvételű Isten-élményt fejeztek ki. Ady Istene nem magától értetődő. Őt voltaképpen a világ eredendő abszurditásai vezették el az Abszolútumhoz, aki a saját korlátaival és ellentmondásaival küszködő ember számára lényege szerint felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan. A létezés abszurditását az egyetlen lehetséges módon, Isten létének abszurditásával próbálta feloldani. Ez az élmény folytatódik József Attila és Pilinszky János költészetében is. Mindhárman annak a kételyekkel és szorongásokkal viaskodó modern embernek az életérzését örökítik meg, aki a nagy Cethal síkos hátán bukdácsol, a Semmi ágán vacog, partra vetett halként hanyódik csilaghálóban, szája „a semmiségbe tátog s száraz úrt harap”.

Bozók Ferenc is ezt az örökséget folytatja, papköltőink között elsőként ő sem evidens Isten-élményt szólaltat meg, alig bukkan föl verseiben a retorikus és himnikus hangnem. Ady, József Attila és Pilinszky imént idézett képeit, melyek a XX. századi ember abszurditás-élményét, kiszolgáltatottságát és reménytelenségét szemléltetik, az *Azúrtemető* egyik versében, a *Papírhajók*ban azzal a költői leleménnyel gazdagítja, hogy a

mai ember papírhajóként leng, libeg az élet vizében, „fürgő habok” közt, s nyugtalanul kérdezi:

*Hol van a Létrehozó, hol a küldő?
És aki vár ránk?*

Vagyis: hol van az Isten?

A *Metaphysica astrologia* így involválja Istent a képzelet síkján, a léten túli lét szférájában:

*Pókfonalas, laza májusi éjben
csillagos éteri vásznon
számos alakzat enyém. Nem a Göncöl,
Rák, Orion, Kicsi Medve,
ám sok egyéb furcsa ábra.
Rengeteg új alakot szül az elmém.
Kódokat ültet az Isten a térbe,
zárt zodiákat a véges agyakba,
s végtelenítve a háttér.*

A *Hiányjelek* című versben ars poeticává lényegül ez a költői attitűd, az élet megfejthetetlen titkainak szenvedélyes keresése:

*Verseink hiányjelek,
hiány fakasztja őket,
mert a van kevés, mivel
a nincs, de lenni kéne
vérzi át üres lapunk.*

Az említett francia költők, nálunk pedig mindenekelőtt Ady életműve azt is tanúsítja, hogy az igazán nagy költészet elvben az élet teljességére épül, az igazán nagy költő a mindenséggel méri magát, a kozmikus teljesség tanúja és megörökítője. A hagyományos magyar egyházi lírában alig szólal meg a lét teljessége. Ez a költészet az élet ellentmondásokról és sátáni erőkről sem mentes sokszínűségét, gazdagságát arra

a körre redukálja, amely közvetlenül megfelel a kereszténység erkölcsi törvényeinek, s művészileg is könnyen megragadható, kifejezhető. Vagyis morális szempontból megszüri és leegyszerűsíti az ezerarcú valóságot.

Bozók Ferenc lírája is az élet teljességére és összetettségére épül. A létezésnek nemcsak derűs, fölemelő, reményt tápláló, hanem kétségbeejtő arcát is fölmutatja, a jó és a rossz folytonos jelenlétét, harcát, egymásba fonódását. *Istenek átka* című versében olvashatjuk:

*Így alakult ki a létünk,
s váltja az éjjel a nappalt,
s váltja a nappal az estét.*

*Így alakult ki a szív is.
Ambivalens, fura szívéünk
ördögi, angyali egyben.*

*Istenek átka, örökség,
ősi teher, hogy a szívben
jó meg a rossz keveredjen.*

A *Béka* című vers kissé bizarr módon, de az ambivalens, a szépet és a rútat egyszerre fölkináló lét szerethetőségét is illusztrálja. A keresztény embernek egyébként sem csupán azt kell szeretni, ami szeretetre méltó:

*A csobbanás. A hús patak.
Riadt, csodálkozó halak.
Beugrik, és a víztükör
szilánkra hullva tündököl.
De elsimul, ha elmerül,
s azonnal újra szétfeszül.*

*Te rút varangy, te mostoha,
ragyogva lüktető toka,*

*te torzszülött, te rossz göröngy,
te undorító drágagyöngy,
a víz alatt s a föld színén
nagyon szeretlek, ősi rém.*

Ne játszd a holtat című versében így biztatja életben maradásra, a megcsonkítatlan, teljes élet szeretetére a Lánchíd gyöngysorából a Duna hullámaira tekintő fiktív öngyilkos-jelöltet, talán a saját alteregóját:

*Ne játszd a holtat, élni kell.
Szeretni, bukni, zülleni,
hazudni, gyónni, küzdeni.*

*Figyeld a nyári villamost.
Sikít, üzen, hogy itt lehetsz.
Hiszen te élsz, hisz itt lehetsz.*

*Figyeld a Lánchíd gyöngysorát,
Dunába tükrözött Budát.
Füleld a bús hajódudát.*

*Ne nézz a télbe vissza most,
de nézz rubintos almafát,
s a kert ribizligyöngysorát.*

Ez a teljesség-igényű világkép természetesen mit sem árt a papnak, sőt hitét megingathatatlanabbá és vitaképesebbé edzi, költészetét pedig jelentős mértékben gazdagítja, drámaibbá és katartikusabbá formálja. Bozók Ferenc a mulandóság, az ideiglenesség, a hiábavalóság tünékeny közegéből a végtelenséghez, az örökkévalósághoz fellebbez, nem a földre, hanem az égre szegezi tekintetét. Az ösztön és a tudat, a test és a lélek, az anyag és a szellem kibékíthetetlen ellentétei között vergődő, a végesség börtönébe zárt, a semmi és a halál markában fuldokló ember első számú menedékével és vigaszával, legfőbb metafizikai támaszával,

minden hiányok betöltőjével szövetkeznek. Nem a „fecsegő felszín”, hanem a hallgató mély vonzza, az anyag helyett a szellem, a test helyett a lélek, a véges helyett a végtelen parancsát követi. A saját útját járja, amelynek az iránya el- lentétes a legtöbb emberével, mert úgy érzi, hogy csak így találhatja meg igazi önmagát, válthatja valóra legszebb ál- mait. *Egy jámbor henyéző balladája* című – korábban kelet- kezett – versében Villon álarcát ölti magára, s nem csekély iróniával nyugalmáért, léhaságáért kér bocsánatot az éjsza- kák kéj- és a nappalok pénzsóváraitól: távol állnak tőle a modern társadalom minden rendű és rangú perc-emberkéi, egyikükhöz sem kíván hasonlítani. Miként Ady, a legtöbb- ször ő sem „szép, tüzes nappalon”, de „háborús éjjel” talál- kozik Istennel. Nyugtalanul dobogó szíve – Assisi Szent Ferenc és Szent Ágoston szép szavait idézve – csak a „Min- denható, fölséges és jóságos Úr” ölelő karjaiban, Jézus szí- vében tud elcsitulni.

A saját irodalom-felfogásához keres igazolást, szövetsége- seket, annak titkait tárja föl esszéiben is. Az *Azúrtemető* című kötetben különösen a Baudelaire sátánosságát elemző tanul- mány mond el sokat minderről. Pörbe száll a közönnyel és a közepszerűséggel, a rokon lelkekhez, a misztikus hajlamúak- hoz, a szabálytalan és sebzett életűekhez, a szenvedőkhöz, a nagy magányosokhoz vonzódik igazán. Robert Burns „ita- los” verseiről értekezik, második esszéjét teszi közzé az Isten nélküli lét reménytelenségével is szembenező Doszto- jevszkijről. Szerinte „a vallási közönyből, langyosságból vagy akár a megmerevedett tradicionális vallásosságból” hosszabb az út „az igazi, tiszta vallásosságba”, mint például az istenhit negatív formájából, a sátánosságból: „a nagy szentek és a nagy bűnösök gyakran közelebb állnak egymáshoz, mint a lan- gyos, közepszerű, se nem jó, se nem rossz lelkek”. A nyárs- polgárok látszat-kereszténységét veszélyesebbnek ítéli, mint a nyíltan vállalt ateizmust. A Baudelaire-tanulmányban idézi

a szocialista Kassák Lajost, aki úgy vélekedik, hogy „egy igaz katolikus és egy igaz szocialista író ezer kérdésben találkozhat, míg egy rossz katolikus és egy rossz szocialista író szükségszerűen ellenfelei egymásnak”, azaz: a humanista megalapozottságú és magas röptű gondolkodás a végletesen szembenálló irányzatok között is elmoshatja az ellentéteket.

Elsősorban a keresztény gyökerű és eszmeiségű irodalom kérdései foglalkoztatják, annak fogalmát próbálja újraértelmezni, érvényességi körét kitágítani. Adynál olvastam egyszer, hogy őt nem a tételes vallásosság „tejszagú misztériumai” nyűgözik. Ezt Bozók Ferenc is elmondhatja magáról (bár az idézett jelzős szerkezetet természetesen ő hivatásánál fogva és meggyőződése szerint sem vállalhatja). Különös érdeklődés és szimpátia fűzi a modern francia irodalom szakrális vonulatához, melynek elődei közé sorolja például a megtérés, a bűnbánat halhatatlan szószólóit, Villont s persze Baudelaire-t, Verlaine-t és Rimbaud-t is. Azokra a régi korokra hivatkozik, amelyek még nem szakították el egymástól a szakrális és a profán művészetet. Legfőbb ideája ennek a hajdanvolt egységnek az újjáteremtése. A „katolikus irodalom” definiálását is a XX. századi válságjelenségek sorába iktatja: csak irodalom létezik, minden leszűkítő és kirekesztő jelző nélkül.

Élet- és irodalomszemléletét soha nem lankadó, kamaszos ámulat hatja át. Vállalja a személyesség kockázatát, egyoldalúan és sivár módon racionális világunkban is ki meri nyilvánítani érzelmeit. Lázasan kutatja a magyar irodalom kallódó értékeit és szakrális hagyományait. Ebben a kötetében a Váci Mihályról szóló tanulmány tanúsítja ezt. Arról a költőről, akit Illyés Gyula az 1945 után kialakuló új társadalom, az akkor felnövekvő új nemzedék legtipikusabb képviselőjének tekintett, bebizonyítja, hogy egész költészetét átszövik a népi vallásosság és a keresztény erkölcs motívumai. Olykor tehát egy ateista is lehet szövetségeseink. Ezt a

magam példájával is igazolhatom: kezdő tanár koromban, az 1960-as évek második s az 1970-es évek első felében többek között Váci Mihály (Bozók Ferenc által is idézett) *Szelíden, mint a szél*, valamint Garai Gábor *Bizalom* című versével tanítottam keresztény morálra kalocsai és egri tanítványaimat.

Nyílt levél Sándor Györgyhöz

Kedves Gyuri!

Egri föllépésseddel ismét fölkaavartad az állóvizeket, sokan és sokszor emlegetnek azóta is. Ha megyek valahová, legalább egy órával előbb kell elindulnom, mert újra és újra barátokba, ismerősökbe ütközöm, akik „No, mit szólsz hozzá?”-val köszöntenek, s nem tudom elég röviden elmagyarázni nekik, hogy mennyire elbűvöltél engem is.

Úgy, mint annak idején, amikor az 1950-es és az 1960-as évek fordulóján egri főiskolásként találkoztam Veled. Te az egri színházban dolgoztál, azóta sem tudom, milyen rangban és beosztásban. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy mennyire tisztelted a színpadot és a közönséget, hogy milyen mélyen meghajoltál a tehetséges színészek – például a tragikus sorsot megélt Kovács Mária – előtt, s hogy egy-egy epizódszerepre mekkora gonddal és fegyelemmel készültél. Alkalmadtán a hét végén hazautazó testnevelés szakos csoporttársaimtól összegyűjtöttem a kalóriajegyeket, amelyeket együtt váltottunk ki a főiskola büféjében, kielégítve velünk született hedonista vágyainkat. Egyszer a Vörös Rák étteremben Béla pincértől paradicsomos káposztát rendeltünk – paradicsom nélkül. A Krúdy-művekből életre kelt főúr kívánságunkat készséges fejbólintással fogadta, rögtön el is indult a konyha felé, s csak pár lépés megtétele után fordult vissza, hogy ellenőrizze és pontosítsa a rendhagyó rendelést.

Rám, a faluról jött, puritán szigorral nevelt, félénk kamaszra felszabadítóan hatott a világban való otthonosságod, magabiztos és fölényes viselkedésed, könnyed, humoros, olykor ironikus stílusod. Általában nem azt mondtad, amit vártak Tőled, nem arra mentél, amerre mások. Ahogyan Hemingway öreg halásza, csónakodat mindig az ellenkező

irányba fordítottad, mint a többiek, mert úgy hitted, hogy csak így találkozhatsz a Marlinnal, életed nagy Lehetőségével. Akkor még csak sejtettem, hogy látszólagos magabiztosságod, szuverenitásod mögött mély érzékenységek és sebek rejtőznek, gesztusaidban évszázadok, nemzedékek védekező, élni akaró reflexei, erőfeszítései tömörödnek és tudatosulnak, csapnak át minőségi változásba.

Aztán engem a debreceni Kossuth Egyetemre, Téged pedig Budapestre sodort az élet. Én a kalocsai I. (ma: Szent) István és az egri Dobó István Gimnáziumban, majd a Ho Si Minh (ma: Eszterházy Károly) Főiskola Irodalomtudományi Tanszékén lettem a nemzet napszámosa, Te pedig egyre magasabbra és magasabbra emelkedtél a magad ácsolta pódium lépcsőfokain. Valaki azt írta, hogy a magyar humornak két zsenije volt a Kádár-korszakban: Hofi Géza és Te. Te azonban nemcsak előadó-művészetteddel, hanem írói tehetségeddel és a könyveiddel is maradandót alkottál, ezért én – elismerve az előbbi párosítás érvényét is – Karinthy Frigyes mellé állítanálak. Abban mindenképpen hozzá hasonlítasz, hogy a humorban Te sem ismeresz tréfát, hogy nem az emberi félszegség és esendőség kigúnyolását tekinted hivatásodnak, hogy nem olcsó poénokkal és primitív közhelyekkel robowsz a halhatatlanságba. Te is a filozófiát oldod humorrá, a hétköznapi élet fonásáigait állítod pellengérré, a magyar nyelv játéklehetőségeit aknázod ki a végletekig, mint híres elődöd. A magyar humor történetében Te tettél elsőként kísérletet – oly mindegy, hogy ösztönösen vagy tudatosan – a létértelmező gondolatiság, a moralitás és a tréfacsinálás egységbe foglalására. Voltaképpen erről az igényről, hivatásod önmagán túlmutató értelméről és céljáról vallottál Te is, amikor humoralistának nevezted magad. Csillámlóan játékos, atmoszferikus jelentéses, kozmikus távlatokat egybeszövő, metaforikus kifejezésmódod, melyet élőbeszédben és írásban egyaránt alkalmazol, csak a legnagyobbakéhoz mér-

hető. A legfontosabb ösztönzést talán a szürrealizmus örökségétől kaptad, mely a kapcsolatok felbontására, megfordítására és újjáteremtésére törekedett, így közelítve meg s tárva föl a létezés mind mélyebb és mélyebb dimenzióit, egyre meghökkentőbb összefüggéseit és törvényeit. Az *Átment rajtam egy útbenger* kezdetű, remek, műsorzáró kroid is szükségszerűen végződik az „Átmentem egy úthengeren” mondattal, esélyt, fonák elégtételt, a virtuális győzelem reményét adva a nála hatalmasabb és félelmetesebb erővel hadakozó ember(i)ségnek.

Az az abszurditásélmény az egyik legfőbb forrása és ihletője művészetednek, ami Adyt, József Attilát és főként Pilinszkyt vezérelte. Te is a kételyekkel és szorongásokkal viaskodó, a semmi és a halál markában fuldokló modern ember életérzését örökítéd meg. Bebizonyítottad, hogy a világ eredendő abszurditását nemcsak Isten létének abszurditásával, hanem humorral is föl lehet oldani. A világképedben rejlt keserűséget és reménytelenséget pedig eleve ellensúlyozza mélységes, az Abszolútumban is szövetségesre találó humanizmusod. Legszentebb ideád az emberi méltóság maradéktalan, kompromisszumokat nem ismerő tisztelete és védelme. Az emberért – ismételteted rendületlen hittel a régi szentenciát – sokféleképpen lehet áldozatot hozni, csak emberáldozattal nem.

Életműved, ötleteid legjavából ízelítőt adtál Egerben is *Válogatott rögtönzéseim* című előadóesteden, melyet a Dsida Jenő Baráti Kör meghívására 2010. október 14-én kivételes érdeklődés mellett mutattál be a Bartakovics Béla Közösségi Házban. Az összeállítás fölidézte és szintézisbe forrasztotta korábbi műsoraid legemlékezetesebb pillanatait. Eredeti látásmódoddal, műfaj-, stílus- és ritmusváltásaiddal, szójátékaiddal, fokozásaiddal, váratlan, meglepő fordulataiddal és csattanóiddal most is mindvégig lenyűgözted a közönséget, mely véget érni nem akaró vastappsal fejezte ki tetszését.

Önfeledten tapsoltam én is, mert számomra közös ifjúságunkat is visszavarázsoltad. Hajunk azóta színt váltott, Barátom, mint ősszel a falevél. Elérkezett az ideje tehát, hogy minél többet imádkozzunk, egyebek mellett azért is Sík Sándorral, hogy cserepesedő ajkunkról se kopjon le soha a bölcsék, a szentek és az öregek legnagyobb kincse: a mosoly.

Ha pedig majd el kell mennünk innen, a túlvilági étteremben rendeljünk még egyszer Béla pincértől paradicsomos káposztát, teljesen mindegy, hogy paradicsommal vagy paradicsom nélkül.

Eger, 2010. október 31.

„Hangszer voltam az Isten kezében...”

Kedves Barátaim!

Zavarba ejtően, arcpirítóan sok szépet és jót mondtak itt rólam, pedig nekem ebben az egészben semmi érdemem nincs. Juhász Gyulát idézve: „Hangszer voltam az Isten kezében, ki játszott rajtam néhány dallamot.” Isten kegyelméből voltam az, aki lehettem. Elsősorban neki tartozom tehát hálával.

Tőle kaptam az életet, neki köszönhetem – Einstein szavaival –, hogy átélhettem a legszebbet, a dolgok titokzatosságát, hogy gyönyörködhettem és borzonghattam a lét csodálatos, titokzatos szentélyében, hogy keresztet vehettem nemcsak az Atya, Fiú és Szentlélek, hanem a természet, a művészet és a tudomány nevében is.

Ő ajándékozott meg a legnagyobb hivatással, a tanársággal. Ő sugalmazta, hogy tanítványaim előtt ne a világban uralkodó primitív közhelyeket ismétljem folyton, hanem szokatlanabb, mélyebb és tisztább igazságokra is kinyissam a szemüket. Ő adta meg annak a lehetőségét, hogy a rám bízottakat bevezessem a magyar költészet páratlan szépségeibe. Babits Mihály mondta, hogy a magyar szellem a lírában alkotta a legértékesebbet. Számomra véget nem érő öröm és gyönyörűség volt beszélni Ady, József Attila, Dsida Jenő és a többiek költészetéről. A versek révén ismerhettem meg a magyar nyelv kivételes gazdagságát és kifejezőerejét is, csodálhattam meg például az egyik legszebb szavunkat, azt a szót, hogy *feleség*.

Isten adta nekem a legdrágább Feleséget, Kékessy Margitot. Pályakezdő tanárként talán Kalocsára is csak azért kellett mennem, hogy vele találkozhatnék. Ő mindkét ágon régi nemesi család sarja volt, s örökölte ősei minden nemességét. Rá is érvényes az a mondat, amit egy székely asszony mondott

egyszer Csoóri Sándornak: „Az én párom olyan ember, tedd a sebre: meggyógyít”. Ma is példaképem az önzetlen és tiszta szeretet gyakorlásában s a szenvedés zokszó nélküli, méltóságteljes elviselésében.

Istené az érdem, hogy soha nem hajoltam meg Mammon, semmiféle hatalom, a cím és a rang előtt. Ő oltotta belém, hogy ne kössek elvtelen kompromisszumokat, hogy a legnagyobb csapások idején is meg tudjam őrizni tartásomat, emberi méltóságomat.

Amikor néhány éve kisebb műtéten estem át Gyöngyösön, a betegség próbája, a kórház hangulata arra ösztönzött, hogy választ keressek az emberlét néhány alapkérdésére. Feleségem egyik tanítványommal, annak autóján jött el értem. Útközben arról beszéltem, hogy ha Isten megengedné, miként vennék búcsút azoktól, akiket szeretek. Két verset mondanék el nekik: Assisi Szent Ferenc *Naphimnuszát* és Adytól a *Vezeklő vigadozás zsoltárát*.

Hadd idézzem most az utóbbit, mely arról szól, hogy bármily sok csalódással, szenvedéssel is sújt minket a sors, az élet „Csodálatos csodálatosság” marad most és mindörökké:

*Tudom, hogy magasságba küldtek
S pályám grádicsát mégis sírva hágom.
Rút bűn az én szomorúságom.*

*Víg zengedezésre hívattam
S gonosz jajjal illettem nagy személyed,
Jehovák Jehovája, Élet.*

*Feledtem, hogy szent az én testem,
Mert örök Rend fehér folyói mossák:
Csodálatos csodálatosság.*

*Mindenki szent, ki életet nyer,
Mindenki fia és mindenki atyja
S átkozott, ki létjét siratja.*

*És egyformán szent minden élet,
Magverő vagy rothadt, csírátlan semmi,
Bűn az életet nem szeretni.*

*Minden nemzés, a meddőség is,
Zseni, állat-sor egyben-egyek, hősök,
Belső sebek s varral-verősök.*

*Csak örülni szabad, örülni,
Ellankadni soha: mindent lebírni,
Sírni nem szabad, sohse sírni.*

*Jehovák Jehovája, Élet,
Minden jajom víg-hahotázva szánom,
Bocsásd meg a szomorúságom.*

Isten éltesse nagyon sokáig Kedves Mindnyájukat!

Eger, 2011. március 1.

JEGYZETEK

TANULMÁNYOK

Az egri bor a magyar költészetben

A tanulmány először „*Tüzében él apáink szelleme*” (A magyar költészet és az egri bor) címen jelent meg „*És te is üdvöz légy, testvérváros...*” (Eger és Gyöngyös irodalmi hagyományyaiból) című kötetemben (Pallas Kiadó, Gyöngyös 2002. 92–111.). Ez a teljesebb és pontosabb változat itt lát napvilágot elsőként. Megszületését ösztönözte, hogy a témáról az utóbbi néhány évben előadást tartottam az egri Eszterházy Károly Főiskola Kémia Tanszéke által meghirdetett, *A borkultúra fejezetei* című speciális kollégiumon. Itt közölt szövege 2010. december 9-én hangzott el a Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár *Irodalmi honfoglaló Heves megyében* című programsorozatában.

Vak Bottyán a kuruc költészetben

Elhangzott a Vak Bottyán János halálának 300. évfordulója alkalmából Gyöngyösön 2009. szeptember 26-án megrendezett tudományos tanácskozáson. Most jelenik meg először.

Itt köszönöm meg Oborni Teréznek és Németh Kálmánnak a tanulmány megírásához nyújtott önzetlen, baráti segítségét.

1. *A kuruc küzdelmek költészete*. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Válogatta és sajtó alá rendezte: Varga Imre. Bp., 1977. 451.

2. Uo. 674.

3. Uo. 684. és 686.

4. Uo. 690., 692. és 694.

5. *Kalevala*. = Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Bevezeti: Kosztolányi Dezső. Az utószót írta: Balassa Imre. Bp., 1935. 13.

6. *Kuruc nóták 1700-1720*. Bp., 1897.

7. *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I–II*. Thaly Kálmántól. Pest, 1872. II. 105-8.

8. Endrődi Sándor i. m. 132–4. és 270.
9. Thaly Kálmán i. m. II. 144–6.
10. Pest, 1847. 273.
11. Thaly Kálmán i. m. II. 189–90.
12. Gyöngyös, 1880. 187–8.
13. *Gyöngyös város Rákóczi idejében*. Gyöngyös, 1938. 73.
14. *Magyar népdalok I–II*. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Ortutay Gyula. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Katona Imre. Bp., 1970. II. 203–4. és 690.
15. Thaly Kálmán i. m. II. 268–70.
16. Uo. 275–6.
17. Uo. 377–8.
18. *Ritter György János sopronyi polgár krónikája 1701–1719. = Történelmi naplók 1663–1719*. Közli: Thaly Kálmán. *Magyar Történelmi Emlékek – Írók XXVII*. Bp., 1875. 501.

Az egyházi költészet Petőfije

A tanulmány az azonos című, 2009-ben a jászapáti Városi Könyvtár kiadásában megjelent kismonográfia eredményeit összegzi és fejleszti tovább. Itt jelenik meg először.

1. Az elismerő véleményt Futó János idézte a *Villámok* című, 1854-ben megjelent Pájer-kötet előszavában (V–VI.).
2. Koncz Akos: *Az egri főegyházmegye két nagy költőjéről. = A Jászberényi Községi Katholikus Főgymnasium értesítője az 1893–94. iskolai évről*. Közzéteszi Barna Mihály igazgató. Jászberény, 1894. 23.
3. Ferenczy Jakab és Danielik József: *Magyar írók*. Életrajzgyűjtemény. Pest, 1856. 349–50.
4. Korompay Bertalan: *Petőfi nevééről. = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987–1988. 100–1.
5. Vö. *Kit akart Petőfi felköszönteni Egerben?* = Lisztóczy László: *A mesebeli hattyú fogságában*. Tanulmányok és könyvismertetések. Gyöngyös, Pallas Kiadó, 2000. 98–106.
6. Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Kritikai életrajz. Bp., 2008. 117.

7. Zalár József: *Petőfi és az egri kispapok*. = *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. 1639–40.

8. Kerényi Ferenc i. m. 117.

9. Brisits Frigyes: *A XIX. század első fele*. Bp., 1939. (A magyar irodalom története V. Szerkeszti: Alszeghy Zsolt.) 319–20.

10. Bajza és Vörösmarty Pájer Antalra gyakorolt hatását Herke Rózsa is taglalja: *Pájer Antal*. Doktori értekezés. Pécs, 1941. 31.

11. [Erdélyi János]: *Pájer Antal versei*. = *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 250–2. A kritika név nélkül jelent meg. Mivel a hetilapnak Erdélyi János volt a felelős szerkesztője, a névtelenség mögött – a szerkesztői gyakorlatnak megfelelően – csak ő rejtőzhetett. Vö.: Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében*. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Bp., 1998. 242. és 244.

12. Koncz Ákos i. m. 23–4.

13. Az 1848-ban megjelent egylapos nyomtatványra a közel-múltban sikerült rátalálni egy *Miscellania* gerincfelirattal ellátott kolligátumban, mely a csornai premontrei rendház könyvgyűjteményéből került az Országos Széchényi Könyvtárba. Raktári jelzete: 818600. Pájer Antal *Szent lant* című válogatott kötetében jelent meg először (Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Lisztóczy László. Pallas Kiadó, Gyöngyös – Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2001. 58–9.).

14. Koncz Ákos i. m. 35.

15. Herke Rózsa i. m. 6.

16. Zalár [József]: *Pájer Antal*. = *Családi Kör*, 1862. november 2. 673.

17. Káplány József: *Sárosy Gyula Gyöngyösön*. = *Sárosy-album*. A költő házában elhelyezett emléktáblának leleplezési ünnepélyére szerkeszti: Naményi Lajos. Arad, 1889. 90.

18. Herke Rózsa i. m. 9.

19. Tariczky Endre: *Pájer Antal emlékezete*. = *Egri Egyházmegyei Közlöny*, 1881. 101.

20. [Zalár József]: „*Orgonavirágok*”. = *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. 1653–6. (-r. monogrammal.)

21. *Lévay József újabb költeményei*. = *Családi Lapok*, 1856. II. 716–20.

22. Herke Rózsa i. m. 54.
 23. Uo. 55.
 24. Dajkó Pál: *Pájer Antal: Szent lant*. Válogatott versek. = *Vigilia*, 2002./3. 237.
 25. Herke Rózsa i. m. 57-9.
 26. *Jászapáti hitszónoka*. Pájer Antal válogatott prédikációi. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Lisztóczky László. Római Katolikus Plébánia, Jászapáti – Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2007. 68.
 27. Vándorfy János: *Jász-apáthi város egyházának multja és jelene*. Eger, 1895. 102.
 28. Réz Kálmán: *Lendvay Márton költő és színész díszcsizmája*. = *A jászberényi Jászmúzeum évkönyve 1938–1943*. Szerkeszti: Komáromy József. Bp., 1943. 293–302.
 29. *Jászapáti hitszónoka...* I. m. 195.
 30. *Szent István király napján*. Uo. 212.
 31. Uo. 82–3.
 32. Herke Rózsa i. m. 59.
 33. Vándorfy János i. m. 102–3.
 34. Idézi Koncz Ákos i. m. 25.
 35. Tariczky Endre: *Pájer Antal emlékezete*. = *Egri Egyházmegyei Közlöny*, 1881. 101.

A tavaszi hadjárat krónikása

Előszó a *Hol van az a régi zászló?* Zalár József válogatott versei című kötethez. (Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. L. Pallas Kiadó, Gyöngyös – Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2009.) Itt közölt változata megjelent *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyvében* (2009. 363–96.).

1. Vö. Molnár József: *Címképünk: Zalár (Hizli) József*. = *Gyöngyösi Műsor*, 2000. augusztus, 27. Zalár József eredeti vezetőkévének az itt idézetten kívül más írásmódjaival is találkozhatunk a korabeli dokumentumokban. Az egri szeminárium hallgatói törzskönyveiben, a *Pesti Divatlap* 1844-es és a *Honderű*

1847-es évfolyamában például a Hizly változat fordul elő. Vachott Sándorné emlékirataiban a németesebb Hiezel alak bukkan föl. Olykor a Hunfi, Halmai, Fenyér álnevet és az -r monogramot is használta.

Zalár József szülőháza, mely az „Epreskert” nevű városrészben állt, az 1917-es gyöngyösi tűzvész idején a költő emléktáblájával együtt megsemmisült.

2. Morvay Győző: *Zalár József leveleiből*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1916. 109.

3. Uo.

4. *Petőfi és az egri kispapok*. = *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. 1637–8.

5. Uo. 1638.

6. Morvay Győző i. m. 111.

7. Ferenczy Jakab-Danielik József: *Magyar írók*. Életrajgyűjtemény. I-II. Pest, 1856–1858. II. 378. Ebben a lexikonban olyan életrajzi adatok is föltűnnek, amelyekkel más forrásokban nem találkozhatunk, s feltehetően Zalár Józseftől származnak.

8. Morvay Győző i. m. 111.

9. Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*. Emlékiratok. I–II. Pest, 1887–1889. II. 91.

10. Az ország életében és a személyes sorsukban bekövetkezett változások egybekelésüket sokáig akadályozták. Kapcsolatuk intenzitását szemlélteti, hogy Vachott Sándorné emlékiratai szerint Zalár József egyszer fölkereste őket Pomázon, a Pest közelében fekvő településen is, amelyet 1849 őszétől 1850 tavaszáig az osztrák haditörvényszék jelölt ki a Vachott-család kényszerlakhelyéül (i. m. 92. és 199–200.). A látogatás nem kis kockázatot jelentett számára, hiszen ő is az üldözöttek, a bujdosók sorába tartozott. Ekkor menyasszonyával eljövendő közös életükről szöttek terveket. Ezek az álmok soha nem váltak valóra.

11. Morvay Győző i. m. 105.

12. Misóczki Lajos: *Az 1848. évi forradalom és nemzeti önvédelem Heves megyei vonatkozásai*. Különnyomat az *Agria – Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve XXXIV. kötetéből*. Eger, 1998. 176.

13. A vers a *Szabadságdalokban* cím nélkül és 1848. szeptember 28-i dátummal jelent meg. A keletkezési időponttal is dacoló címadást a hírlapi aktualitás igénye magyarázza.

14. Morvay Győző i. m. 225.

15. Uo.

16. Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* I–II. A második, javított kiadás változatlan utánnomása. Bp., 1967. I. 526.

17. Morvay Győző i. m. 112.

18. Vö. Kerényi Ferenc: *Egri és gyöngyösi helytörténeti kiadványok*. = *Magyar Könyvszemle* 2007. 3. sz. 397.

19. Morvay Győző i. m. 112.

20. *Balogh Zoltán összes művei* I–III. Bevezette és kiadta: Zalár József. Bp., 1882–1883.

21. Morvay Győző i. m. 114.

22. Hatvany Lajos i. m. 526. Hatvany bevallottan – s kései elégtételül – a Petőfi-epigonizmus túlzó vádjaival szemben kívánta megvédeni Zalár Józsefet, amelyben annak idején Erdélyi János és még élesebb hangon Gyulai Pál részesítette. (Erdélyi János: *Tanulmányok*. Bp. 1890. 138–146. és 256–66. – Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*, 1854–1861. Bp. 1908. 201–14. és 364–75.)

23. Türk Frigyes: *Zalár József*. = *Türk Frigyes munkái*. Eger, 1912. 257.

A Türk Frigyesnek elmesélt gyermekkori történet olyan mélyen a lelkébe ivódott, hogy pályája végén még egyszer földézte. A gyűjteményes kötetben ez az újabb vers kapta az *Őszirózsa* címet.

Amikor egyik találkozásuk alkalmából az egri dalárda váratlan megtiszteltetésül elénekelte Zalár Józsefnek Fráter Loránd kompozícióját, mely a vers utolsó négy sorához illesztett dallamot, a költő „a nyolcsoros strófákból álló elégiát négysoros strófájú dallá” dolgozta át *Dal az őszirózsáról* címmel. L. Morvay Győző i. m. 222–3. Ezzel a variánsok száma háromra gyarapodott.

24. Hatvany Lajos i. m. 528–9.

25. Morvay Győző i. m. 114. Vachott Sándorné hűgát hibáztatja a jegyesség megszakításáért. Szerinte Jozefát két liberális nézeteket valló barátnője, Szendrey Júlia és egy gyöngyösi költőnő, Panker Viktória hangolta Zalár József és a megkötendő házasság kötelékei ellen.

Panker Viktória rajongó híve és szószólója volt az 1848–49-es szabadságeszméknek. A világozi fegyverletétel után kapcsolatban állt Gasparich Kilit Márkkal, aki Perczel Mór utasítására egy ideig Gyöngyösről szervezte a tábornok egykori katonáit, és tartott fenn összeköttetést az Erdélyben fegyveres felkelésre készülő honvédtisztekkel. Amikor 1852. február 9-én a „lángszavú barát”-ot letartóztatták, az osztrák hatóságok zaklatásaitól tartva Panker Viktória elmenekült Gyöngyösről, s vele tartott Csapó Jozefa is. Hét évig bujdostak, s ez idő alatt családja mit sem tudott Jozefáról. (Vachott Sándorné i. m. 92–3. és 198–204.)

Csapó Jozefa is lelkesedett az 1848–49-es forradalomért és szabadságharcért, Gasparich Kilit Márkkal barátnője révén ő is kapcsolatba került. Ezért Nagyréde monográfusa, Molnár József az ő szökését is az osztrák bosszútól való félelemmel magyarázza (*Nagyréde története a feudalizmus korában*. Bp., 1966. 137–8.). A teljes igazság azonban ennél összetettebb. „A holdsugár tisztaságú szerelmek közé settenkedik” – írja Hatvany Lajos – Vachott Sándorné „Jozefa nevű hűgának rejtelmes története... Mert ez a fiatal lány... Zalár Józsefet, az egri poétát, kinek jegyese volt, nem is férfi, hanem egy nő miatt úgy hagyta faképnél, hogy a családnak hét teljes esztendeig híre sem volt felőle... Micsoda örvények a frázisok s micsoda reáliák a romantika mögött!” (I. m. 695.)

26. Az epigramma Zalár József kötetében nem jelent meg. Szövegét *H. I. balálára* címmel Morvay Győző tette közzé: i. m. 221.

27. A verset gyűjteményes kötetében *Rónaságon* címmel közölte.

28. *Emlékirat*. Bevezetésül Heves vármegye 1849-ki aug. 16-án megszakadt s 1860-iki december 12-én újra megkezdett alkotmányos jegyzőkönyvébe. Eger, 1861.

29. Morvay Győző i. m. 115.

30. Politikai hitvallását kevéssel a kiegyezés után így fogalmazta meg: „Azok vagyunk, kik előbb valánk: jog és szabadság és haladás hívei, s az 1848-iki hagyományok szellemétől eltérő megoldások ellenzői. Sumus, qui fuimus.” Idézi Fülöp Lajos: *Gyöngyös irodalmi öröksége*. Pallas Kiadó, Gyöngyös, 2001. 115.

31. *Visszapillantás az egri kaszinó ötven éves múltjára*. Írta és az egri kaszinó 1883. június hó 17-én tartott félszázados ünnepén felolvasta: –. Eger, 1883.

32. A legfényesebb Petőfi-megemlékezést 1899 júliusában, a költő halálának ötvenedik évfordulóján tartották a megyeszékhelyen. Az ünnepségen Zalár József *Petőfi Egerben* címmel mondott beszédet. *L. Egri Híradó*, 1899. augusztus 1. 3–4.

33. Zalár József az egri kaszinó ötven éves múltját áttekintő beszámolójában is fölidézi az egri nők fáklyás menetét, s itt Kossuth elhangzott szavainak egy újabb változatával találkozhatunk: „Máshol kisebb-nagyobb mértékben lelkesítnem kellett; dicsőség Egernek! itt szükség erre nincs, itt az ember maga is lelkesül. Vitéz honvédeinknek jutalmul a csaták után azt a tanácsot adom majd, hogy egri nőt vegyenek feleségül...” I. m. 20–1.

Az idézett kijelentés előzményeit és történetét Kiss Péter tekintette át *Kossuth mondásáról* címmel (*Hatszáznégyen Eger múltjából* 1944-ig. Eger, 2007. 144–6.).

34. Az összegyűjtött versek év nélkül, a kézikönyvek – például az *Új magyar irodalmi lexikon* – szerint 1902-ben jelent meg. Zalár József egyik Morvay Győzőnek címzett levelében az 1901-es évszámot említi (i. m. 116.). Ezt az időpontot erősíti meg 1902. február 15-én kelt levele, amelyben már két ismertetésre is hivatkozik, az egyik az *Egri Híradó*-ban, a másik a *Gyöngyösi Újság*-ban látott napvilágot (uo. 107.).

35. Morvay Győző i. m. 107.

36. Uo. 108-9. és 225.

37. Uo. 109.

38. Hatvany Lajos i. m. 527.

39. Uo. 527-8.

40. Uo. 527.

41. Uo. 528.

42. Az idézett bejegyzés a *Híres asszonyok* (Vázlatok a világtörténet nevezetes asszonyairól) című könyvben olvasható, melyet Zalár József Eger, 1900. XII. 24-i keltezéssel ajándékozott „Remenyik Kálmánnának baráti emlékül”. A kötet 1900-ban jelent meg név nélkül Budapesten. A halál időpontját a tulajdonos írta Zalár József ajándékozó sorai alá a *Virágok édes anyja* című verssel együtt.

Zalár Józsefet nagy részvét mellett kísérték utolsó útjára az egri Hatvani temetőben. Síremlékét ma már hiába keressük, mert hamvai fölött egy új, ismeretlen halott neve olvasható.

„Mindig magunkért, soha mások ellen”

Dsida Jenő és Trianon

Elhangzott a kolozsvári BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének *Diszharmoniók Dsida Jenő költészetében?* című, 2008. május 17-én megrendezett konferenciáján. Megjelent a *Hitel* 2008. szeptemberi számában (107–19.).

Wass Albert pályaképe

Elhangzott 2008. február 15-én, a Wass Albert születésének 100. évfordulója alkalmából Pomázon megrendezett emlékkonferencián. Megjelent az emlékkonferencia anyagát közreadó kötetben, mely és *lészen csillagfordulás – Örökségünk Wass Albert* címen látott napvilágot 2009-ben a Kráter Műhely Egyesület emblémájával.

A Wass Albert-regények elemzéséhez és értékeléséhez Láng Gusztáv: *Wass Albert, a regényíró* című, a kolozsvári *Korunk* hasábjain 2005 júliusában megjelent tanulmányát forgattam a legnagyobb haszonnal.

Erdély titokban fölszentelt püspöke

Arcképvázlat Eröss Alfrédről

Előszó az *Eröss Alfréd háborús naplója* (Kolozsvár, 1944. szeptember 15. – Zirc, 1945. április 23.) című kötethez. (Közzéteszi, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: L. L. Konturs Kft., Gyöngyös – Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2009.) Itt közölt változata megjelent az *Erdélyi Szövetség* időszaki kiadványában (2010. első félév, 15–20.).

A megmaradás reménye

Megjelent a *Szervátiusz Tibor* című albumban, mely a művész nyolcvanadik születésnapja alkalmából látott napvilágot 2009-ben Szervátiusz Klára szerkesztésében, a Mikes Kiadó és a Szervátiusz Alapítvány gondozásában (26–41.).

ALKALMI ÍRÁSOK

Egri ajándék a csángóknak

Megjelent „az egri egyházközségek és intézmények kétheti lapja”, a *Katolikus Hang* 2004. május 8-i számában.

Plébános, régészeti író és múzeumalapító

Tariczky Endre élete és életműve

Megjelent a *Gyöngyösi Kalendárium* 2011. évi kötetében (41–5.).

Utas Zsigmond emlékezete

Megjelent a *Gyöngyösi Kalendárium* 2009. évi kötetében (41–4.).

A Mátra gyöngyösi költők és prózaírók műveiben

Megjelent a *Gyöngyösi Kalendárium* 2010. évi kötetében (79–82.).

„Jézus tanítványa voltam...”

Emlékezés Benedek Elekre

Megjelent az Egri Görög Katolikus Szervezőlelkészség *Venyige* című értesítőjének 2009. évi 2. számában.

A szeretet Sziszüphosza

Tisztelgés a százéves József Attila előtt

Megjelent a *Sztánai Napok 2005* című összeállításban. Művelődés–Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána, 2006. 61–4. (Sztánai Füzetek 3.)

Az utolsó szalmaszál

Előszó M. Nagy István *Üzenet a túlsó partról* című, 2003-ban megjelent posztumusz kötetéhez.

Az emigráns lét dilemmái

Előszó Pfanczler István *Továbbá...* című, 2006-ban a budapesti Műegytemi Kiadó gondozásában megjelent verseskötetéhez.

Barangolásaim Erdélyben és a nagyvilágban

Elhangzott 2006. május 24-én az Egri Polgári Szalonban, Botár Edit kiállításának megnyitásakor. Megjelent az *Én Istenem, hová leszünk?...* (Húsz éves az Erdély Művészetéért Alapítvány) című kötetben, mely Deé Nagy Anikó és Demeter Ervin szerkesztésében látott napvilágot 2008 karácsonyán a budapesti Vármegye Galéria kiadásában (135–8.).

Azúrtemető

Bozók Ferenc kötetéről

Elhangzott 2010. október 8-án, a kötet ünnepélyes bemutatóján a kecskeméti Bozsó Házban. Itt jelenik meg először.

Nyílt levél Sándor Györgyhöz

Megjelent az *Egri Magazin* 2010. novemberi számában.

„Hangszer voltam az Isten kezében...”

Elhangzott azon a megemlékezésen, amelyet 70. születésnapom alkalmából rendeztek az egri Városháza dísztermében. Itt jelenik meg először.

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Az egri bor a magyar költészetben</i>	9
<i>Vak Bottyán a kuruc költészetben</i>	35
<i>Az egyházi költészet Petőfije</i>	51
<i>A tavaszi hadjárat krónikása</i>	102
<i>„Mindig magunkért, soha mások ellen”. Dsida Jenő és Trianon</i>	141
<i>Wass Albert pályaképe</i>	166
<i>Erdély titokban fölszentelt püspöke. Arcképvázlat Eröss Alfréd</i> <i>ról</i>	181
<i>A megmaradás reménye</i>	201

Alkalmi írások

<i>Egri ajándék a csángóknak</i>	215
<i>Plébános, régészeti író és múzeumalapító. Tariczky Endre</i> <i>élete és életműve</i>	222
<i>Utazás Zsigmond emlékezete</i>	229
<i>A Mátra gyöngyösi költők és prózairók műveiben</i>	235
<i>„Jézus tanítványa voltam...” Emlékezés Benedek Elekre</i>	241
<i>A szeretet Sziszüphosza. Tisztelgés a százéves József Attila</i> <i>előtt</i>	247
<i>Az utolsó szalmaszál</i>	252
<i>Az emigráns lét dilemmái</i>	255
<i>Barangolásaim Erdélyben és a nagyvilágban</i>	261
<i>Azúrtemető. Bozók Ferenc kötetéről</i>	268
<i>Nyílt levél Sándor Györgyhez</i>	277
<i>„Hangszer voltam az Isten kezében...”</i>	281
Jegyzetek	283

Nyomdai munkálatok:
Konturs Nyomdaipari Kft.
Ügyvezető: Ujhelyi Ferenc

